

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu**

Vaqif Abışov

**AZƏRBAYCANLILARIN
SOYQIRIMI
(1917 – 1920-ci illər)**

BAKİ – 2013

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri və elmi redaktor:

Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət mükafatı laureatı,
professor Yaqub Mahmudov

Rəyçilər: t.ü.e.d., prof. **K.K. Şükürov**
t.ü.e.d. **Q.Ə. Hacıyev**

Vaqif Abışov. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917 – 1920-ci illər)
Bakı: Turxan NPB, 2013, 272 s.

Monoqrafiyada birinci dünya müharibəsinin gedişində (1914 – 1918-ci illər) Qərbi dövlətləri və eləcə də Rusiyanın köməyi sayəsində Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq xülyası ilə dinc əhaliyə qarşı cinayətlər törədən, Bakı Soveti, Bakı Xalq Komissarları Soveti, Sentrokaspi diktaturası və Ararat (Ermənistan) Respublikası dövründə azərbaycanlıları amansızcasına qətlə yetirən, onları ata-baba torpaqlarından zorla qovan, əmlaklarını qarət edən, evlərini yandıran, mədəniyyət abidələrini dağıdan ermənilərin cinayətkar əməlləri tutarlı arxiv sənədləri və materiallara istinadən araşdırılır.

Monoqrafiya son dövrlərdə çap olunmuş elmi-tədqiqat əsərlərindən, eləcə də mövzu ilə bağlı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən digər materiallardan istifadə etməklə yenidən işlənmişdir.

Monoqrafiya tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

A 0502000000 – 005
(TNP) 2013

© AMEA Tarix İnstitutu, 2013
© “Turxan” NPB, 2013

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş vermiş böyük tarixi hadisələr – birinci dünya müharibəsi (1914 – 1918-ci illər), Rusiya imperiyasındakı fevral və oktyabr 1917-ci il inqilabları nəticəsində dünyanın ictimai – iqtisadi və siyasi sistemində aşkara çıxmış parçalanmalar çox böyük təlatümlərə gətirib çıxartmışdır. Bu təlatümlərin böyük bir hissəsi Rusiya tarixi ilə sıx bağlı hadisələrdir. Rusiya imperiyasında baş verən 1917-ci il inqilablarının nəticəsi olaraq dünyada yeni bir tarixi mərhələ başlayır. Rusiya imperiyasının istər mərkəzi şəhərlərində, istərsə də uçaqlarında baş vermiş çaxnaşmaların nə kimi fəsadlar – müsbət, yoxsa mənfi nəticələr törədəcəyi bəlli olmasada, hər halda çox böyük siyasi fəallıq hiss olunmaqdaydı. Müharibənin gətirdiyi aclıq və səfalətlər, eləcə də çarizmin uzun illər böyü yürütdüyü ayrı-seçkilik siyasətindən cana doymuş millətlər azad olmaq arzusu ilə mübarizəyə başlamışdılar.

Rusiya imperiyasının əsarəti altında olan müxtəlif xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı, bu dövrdə çox böyük və çətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində xalqımız olum və ya ölümə üzüzə qalmışdı. Türkün qatı düşməni olan ermənilər Qərbi dövlətləri (Fransa və Böyük Britaniya) və Rusiyanın siyasi, hərbi və maddi köməyindən istifadə edərək, türklərin əzəli yaşadığı torpaqlarda silah gücünə özlərinə dövlət qurmaq fikrinə düşmüşdülər. Onlar bu məkrli planı Osmanlı dövləti və Azərbaycanın torpaqları hesabına həyata keçirmək fikrinə idilər.

Rusiya çarı I Pyotrın hakimiyyəti dövründə (1682 – 1725-ci illər) Rusiyanın Qafqaz xalqlarına qarşı təcavüzkar siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsinə qalxmışdı. Bu dövrdən başlayaraq, Rusiyanın rəsmi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaza yönəlmişdi. Bununla bağlı I

Pyotrun vəsiyyətnaməsini və dövlət fərmanını, eləcə də I Pyotrdan sonra hakimiyyətə gələn rus hökmdarlarının dövlət siyasətini göstərmək olar (1).

Rusiya 1722-1723-cü illərdə işğal etdiyi Xəzərsahili Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək üçün hərbi-diplomatik vasitələrdən istifadə etmişdir. Səfəvi dövlətinin iqtisadi-siyasi və hərbi gücsüzlüyündən istifadə edən Rusiya, işğalçılıq siyasətini pərdələmək üçün, bir sıra vədlər verməklə, II Təhmasib (1722-1732) tərəfindən, yalnız danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verilmiş İsmayıl (ona hər hansı bir sənədə imza atmaq səlahiyyəti verilməmişdi) iki dövlət arasında münasibətləri tənzimləyən müqaviləyə qol çəkirmişdi. 1723-cü il sentyabrın 11-də Peterburqda imzalanan Rusiya – Səfəvi müqaviləsinə görə Azərbaycanın Dərbənd, Bakı şəhərləri və eləcə də, digər Xəzəryanı torpaqlar Rusiyanın mülkiyyətinə keçirdi. Lakin şah II Təhmasib Peterburq müqaviləsini təsdiq etməmişdi. İsmayıl bəy isə xəyanətkar elan olunmuş, bir daha geri qayıtmamış və Həştərxanda qalmışdı (2).

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya dövləti Xəzər dənizinə və Cənubi Qafqaza sahib olmaq, şərq-qərb ticarətini nəzarətə götürmək üçün Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzə başlamışdır. Rusiya dövləti özünün təcavüzkarlıq planını həyata keçirmək üçün Cənubi Qafqaz, Rusiya, İran, Türkiyə və başqa yerlərdə məskunlaşmış ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişdi.

I Pyotr Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin zəifləməsindən istifadə etmək və Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmək üçün yerli əhaliyə qarşı ciddi təzyiqlərə başlamışdır.

... I Pyotr tutulmuş əyalətlərdə Rusiyanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün orada xristian əhalisinin gücləndirilməsi və müsəlmanların azaldılmasını yaxşı vasitə hesab edirdi (3).

1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotrın adından verilmiş fərmanla ələ keçirilmiş torpaqlarda – Bakıda və başqa yerlərdə ermənilərin məskunlaşması üçün hər cür şəraitin yaradılması göstərilmişdi (4). Ermənilərlə bağlı verilən bu fərmanda xristian naminə ermənilərin Gilan, Mazandaran, Bakı, və başqa əlverişli yerlərdə yerləşdirilməsinə göstəriş verilmişdi (5).

Rusiyanın Qafqaza və İrana hərbi basqınları tarixdə ermənilər üçün yeni səhifə açmışdı (6). Çünki ermənilərin Azərbaycanın Qarabağ torpağında bölücülük hərəkətləri Rusiya imperiyasının bu bölgədə işğalçılıq siyasətilə üst-üstə düşürdü.

XVIII əsrin 30-cu illərindən sonra Azərbaycanın Qarabağ torpağını ələ keçirmək üçün ermənilər Şimaldan gəlmiş böyük dövlətə diqqətlərini yönəltdilər. Həmin dövlət Rusiya idi (7).

Ermənilər XVIII əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının açıq və gizli formada himayəsinə arxalanıb, «böyük Ermənistan» xəstə xülyasını reallaşdırmaq üçün Cənubi Qafqazın yerli sakinlərinə qarşı etnik təmizləmə siyasətinə başlamışdılar.

Həmin dövrdən bu günə kimi Azərbaycan torpaqları və xalqımız rusların, eləcə də, Qərb dövlətlərinin köməyi sayəsində ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış və indi də, bu təcavüzkarlıq siyasəti davam etməkdədir.

Tarixi sənədlərdə, xüsusən rus tarixçilərinin əsərlərində ermənilərin Cənubi Qafqaza, əsasən də Azərbaycan torpaqlarına gəlmə olduqlarını vurğulamış və onların bu ərazidə sayca çox az olduqlarını qeyd etmişdilər.

Ermənilərin bizə qarşı ən çox ərazi iddiaları Qarabağ torpağına idi. Lakin tarixi sənədlərlə tanışlıq onu sübut edir ki, burada ermənilər azlıq təşkil etmişdilər. Hələ XIX əsrdə Qarabağın xəritəsini tərtib etmiş rus tədqiqatçısı M.A.Ski-bitskinin yazdığına görə əsrin sonunda azərbaycanlılar Qarabağın 338 kəndində yaşayırdılar. 1899-cu il məlumatına görə burada azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 70%-ni, ermə-

nilər 16,6%-ni, kürdlər 12,7%-ni, tatlar isə 0,7%-ni təşkil etmişdilər (8).

Sonrakı dövrlərdə Rusiya dövləti Azərbaycan torpaqlarında xristian məskənlərinin yaradılmasına, oraya rusların və ermənilərin köçürülməsi siyasətini davam etdirmişdi. Bu zaman yerli əhalinin – azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasına və onların sıxışdırılmasına başlanmışdı. N.N.Şavrovun yazdığı kimi, XX əsrin əvvəlinədək Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən burada məskunlaşdırılmışdı (9).

Erməni şovinistləri tarixin bu və ya digər məqamlarında, fürsət düşəndə, Qərbin böyük dövlətləri və Rusiyanın, sonralar isə SSRİ-nin birbaşa himayəsinə arxalanaraq, türklərin yaşadığı qədim dədə-baba torpaqlarında məskunlaşmağa çalışmış və bu zaman azərbaycanlılara qarşı dəhşətli və kütləvi qırğınlar törətmişlər. Bu faciələr haqqında, dövrümüzə kimi gəlib çatan tarixi sənədlər, o cümlədən, elmi və bədii əsərlər kifayət qədərdir və əsərin sonrakı səhifələrində geniş məlumat veriləcəkdir.

Ermənilərin iki əsrdən çox davam edən soyqırımı siyasəti nəticəsində minlərlə dinc insanlar – kişi, qadın və uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, şikəst edilmiş, onların evləri yandırılmış, əmlakları isə qarət olunmuşdu.

Rusiya imperiyasına arxalanan ermənilərin planlaşdırılmış cinayətləri sayəsində, birinci dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrlər də daxil olmaqla 2 milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından qaçqın düşmüş və 1,5 milyona yaxını da qətlə yetirilmişdi. Ermənilər tərəfindən onların evləri, tarixi və mədəni abidələri isə yerlə-yeksan edilmişdi. Ümumiyyətlə isə, birinci dünya müharibəsinin gedişində və sonrakı dövrü də nəzərə almaqla 2,5 milyondan çox müsəlman həlak olmuşdur (10).

Yalnız 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin mart ayına qədər Andranikin, Qayın (Hayk Bjškyan) və başqalarının rəhbərliyi altında erməni qoşun hissələrinin fəal iştirakı nəticəsində, İrəvan qəzasında 32 kənd (3015 ailədə 19005 nəfər), Eçiməzdin qəzasında 84 kənd (5493 ailədə 35784 nəfər), Nor – Bəyazid qəzasında 7 kənd (668 ailədə 4649 nəfər), ümumiyyətlə, 197 kənd dağıdılmışdı (11). Yalnız yuxarıda adları qeyd olunan qəzalarda Azərbaycan əhalisinin sayını ümümləşdirsək 59,438 nəfərə çatır. Bu qədər insanların bir qismi qətlə yetirilmiş, digər bir qismi isə öz doğma ev-əşiklərindən qaçqın düşmüş, əmlakları qarət edilmiş, evləri isə yandırılmışdı.

Tarixin müəyyən vaxtlarında xalqımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törədən, onları doğma torpaqlarından didərgin salan ermənilər, öz məkrli siyasətlərindən bu gün də əl çəkməmişlər.

XX əsrin başlanğıcından sonuna qədər erməni şovinistləri azərbaycanlılara qarşı, eləcədə onun mədəniyyətinə, tarixinə qarşı təcavüzkarlıq siyasətinə beynəlxalq təşkilatların (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Avropa Şurası və başqa təşkilatların) və dünya dövlətləri, xüsusən ABŞ, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya və s. dövlətlərin açıq və ya gizli formada ermənilərin tərəfini saxlamalarının təkrarlanması baxımından bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Belə bir mövzunun tədqiq edilməsi ilə, XX əsrin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələrin siyasi, sosial – iqtisadi köklərini üzə çıxarmaq mümkündür.

Bir çox tədqiqatçılar, azərbaycanlıların soyqırımı deyəndə, Şimali Azərbaycanın bir çox qəzalarında, xüsusən 1918-ci ilin martında Bakıda erməni – rus bolşevik hərbi qüvvələrinin törətdikləri qırğınların öyrənilməsinə daha çox üstünlük vermiş, ölkənin başqa yaşayış məskənlərində, o cümlədən Urmiya, Salmas, Xoy və başqa yerlərdə isə erməni silahlı dəstələrinin Rusiya, İngiltərə və başqa güc dövlətlərinin maddi, hərbi-siyasi köməyinə arxalanaraq törətdiyi vəşilik-

lərə az yer ayırmışdılar. Yalnız 1990-cı illərin ikinci yarısından sonra bu sahəyə diqqət artırılmışdır.

Ermənilər 1917-1920-ci illərdə Qars, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Şimali və Cənubi Azərbaycanın bölgələrində kütləvi qırğınlar törədərək, minlərlə azərbaycanlını qəddarlıqla qətlə yetirmiş, evlərini yandırmış, əmlaklarını talan etmiş, tarixi abidələri dağıtmışdır. Həmin qırğınlar haqqında Sovet dövründə yazılmış əsərlərdə verilən məlumatlar birtərəfli xarakter daşımış, Sovet ideologiyası çərçivəsindən kənara çıxmamışdır.

Yalnız 1990-cı illərdən başlayaraq, yəni Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra həmin hadisələrlə bağlı elmi araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu da baş vermiş hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi üçün tarixi şəraitin yetişməsi ilə bağlı olmuşdur.

Türkiyə, daha sonra Azərbaycanda türklərin kütləvi surətdə qətlə yetirilməsi və onların doğma torpaqlarından qovulmaları erməni şovinistlərinin siyasi mübarizəsinin ana xətti olmuşdur. Onların bu cinayətəkar əməllərinə rəvac verən isə əsasən Rusiya dövləti olmuşdu. Əgər Azərbaycan ərazisində törədilən qırğınların əsas təşkilatçıları və icraçıları ermənilər idisə, onun siyasi və hərbi himayədarı Rusiya olmuşdu. Tarixi sənədlər isə bu faktları dəfələrlə təsdiq etmiş və bu gün də təsdiq etməkdədir.

Sovet tarix elmi ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınları bilərəkdən ört-basdır etmiş və hadisələrə sinfi mövqedən və marksizm – leninizm metodologiyası prizmasından yanaşaraq, problemin tarixşünaslığı uzun müddət Sovet ideologiyasına xidmət göstərmişdi.

Düzdür, Sovet dövrü tarixşünaslığında problemlə bağlı bir çox əsərlər yazılmışdır. Lakin bu dövrdə yazılan əsərlərdə, sovet ideologiyasının ənənəsinə uyğun olaraq, problemə

bir tərəfli yanaşılmış və məsələnin əsl mahiyyəti düzgün göstərilməmişdir.

Mövzunun tarixşünaslığının işlənməsi, əsasən, XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından sonraya təsadüf edilir. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Sovet tarixşünaslığı yaranmağa başlamışdı.

XX əsrin 20-ci illərin sonundan başlayaraq Sovet tarixçiləri tərəfindən bəhs olunan dövrün, yəni 1917-1920-ci illərin tarixinə aid materialları sistemləşdirməyə cəhd göstərilmişdi. Bununla əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 10-illiyinə hazırlığın mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Onun qərarlarına uyğun olaraq Azərbaycanda, eləcədə bütün ölkə üzrə, sosialist inqilabının qələbəsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması tarixinə aid qiymətli materiallar toplanmış və çap olunmuşdur. Bununla bağlı Sovet tarixçisi Sef 1927-ci ildə yazdığı «Zaqafqaziyada 1917-ci il inqilabı» kitabının giriş hissəsində qeyd edirdi: Bizim fəaliyyətimiz – oxucuları əsas hadisələrin sənədləri ilə tanış etmək və Zaqafqaziyada 1917-ci il inqilabın tarixinə aid tədqiqatçıların işləməsi üçün fundamentin əsasını qoymaq sahəsində ilk cəhd idi (12).

«Azərbaycanlıların soyqırımını» əsərini yazarkən, müəyyən dövrləşdirmə aparmaq vacibdir. Çünki tədqiqat obyektinə müxtəlif vaxtlarda yanaşma üsulları fərqli olub.

1917 – 1920-ci illərdə, Cənubi Qafqazda böyük əraziyə və əhaliyə malik olan Azərbaycanda, baş vermiş siyasi hadisələrin düzgün araşdırılması üçün, yazılmış əsərləri bir neçə dövrə bölmək mümkündür. Belə bölgüyə, Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər (burada söhbət 1920-ci ildə Şimali Azərbaycanda qurulmuş sovet hakimiyyətindən gedir) mövcud olan müxtəlif sənəd və materialları, Sovet dövründə problemlə bağlı yazılan elmi – tədqiqat əsərlərini nəhayət, Sovet imperiyası dağıldıqdan, yəni 1991-ci ildən sonra yazılan elmi – tədqiqat əsərlərini daxil etmək olar.

Bəzi tarixçilər Sovet hakimiyyəti illərində problemə bağlı yazılmış əsərləri iki dövrə ayırmağı təklif etmişdir. Bunlardan bir qismi 1920-1930-cu illərə, digəri isə, 1940-1980-ci illərə aid edilmişdir. Birinci mərhələdə problemə yanaşılmanın vahid bir xəttin işlənməsi və sovet cəmiyyətinə, onun ideologiyasına xidmət etməsi konsepsiyasının hazırlanması dövrü kimi xarakterizə edilmiş, ikinci mərhələdə isə, artıq problemin vahid bir konsepsiya ətrafında «inkışaf» etdirildiyi qeyd olunmuşdur (13).

Azərbaycanda mövzunun tarixşünaslığı, əsasən, burada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra işlənməyə başlanmışdır. Düzdür, hələ Sovet hakimiyyəti qurulanadək, ayrı-ayrı bolşevik xadimləri tərəfindən o dövrdə müxtəlif qəzet səhifələrində çap olunmuş məqalələrində, Cənubi Qafqazda, xüsusən, Azərbaycanda baş verən hadisələrə özlərinin siyasi baxışlarına uyğun olaraq qiymət vermişdilər. Məhz sonralar, yəni 1920-1980-ci illərdə 1917-1920-ci illərlə bağlı Sovet tarixşünaslığı hazırlanarkən həmin şəxslərin əsərləri Sovet tarixçiləri üçün əsas istiqamətverici amillərdən biri olmuşdur. Ümumilikdə isə, sovet tarixşünaslıq elmi kommunist ideologiyası xəttinə uyğun olaraq, 1920-1930-cü illərdə hazırlanmağa başlanmış, sonrakı illərdə isə bu proses inkışaf etdirilərək müəyyən sistem halına salınmışdır.

1917 – 1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı probleminin geniş və obyektiv təhlili 1991-ci ilin dekabr ayında, yəni SSRİ dağıldıqdan sonra mümkün olmuşdur. Çünki, XX əsrin 90-cı illərə qədər dövlət arxivlərindən istifadə olunmasına çox böyük məhdudiyətlər qoyulmuşdur.

«Məxvi» sənədlərlə tanış olan Sovet tarixçiləri isə, həqiqətləri təhrif olunmuş halda oxuculara təqdim etmişlər. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra, həmin arxiv sənədləri geniş surətdə tədqiqat obyektinə cəlb olunmuşdur.

Bakı, Gəncə və İrəvan quberniyalarının ayrı-ayrı qəzalarında ermənilərin törətdiyi çoxsaylı qətlialamların tədqiq olun-

masına 1991-ci ildən sonra diqqət artırılmış və problemlə bağlı bir çox elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Əldə olunan sənədlər sübut edir ki, ermənilər 1917-ci ilin əvvəlindən 1918-ci ilin sonunadək, Qars, Qarabağ, İrəvan, Zəngəzur, Cənubi Azərbaycan (indiki İran ərazisi) və başqa yerlərdə dəhşətli qırğınlar törətmişlər.

Bu qırğınlar sonradan, Azərbaycanın başqa bölgələrində də – Bakı, Şamaxı, Quba, Göyçay, Kürdəmir, Səlyan, Lənkəranda davam etdirilmişdi.

1917 – 1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımının tarixşünaslığına aid XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərin birinci yarısındanadək olan dövrdə yazılmış əsərlərdə Mart qırğınına daha çox yer ayrılmışdı.

Bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı ilk kitab 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş Rəşid bəy İsmayılovun «Azərbaycan tarixi» əsəridir (14). Müəllif kitabda qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədər olan dövrə yer ayırmışdı. Mövzu ilə bağlı hadisələr kitabın «Mavərayı – Qafqazın elani-istiqlali» və «Azərbaycan Cümhuriyyəti» başlıqları altında verilmişdir. Müəllif birinci olaraq erməni şovinistlərinin gələcək planları haqqında doğru və dəqiq məlumat vermişdi. Kitabda «Daşnaklar»ın Bakıda erməni-rus bolşevikləri ilə qurduqları iş birliyinin əsas məqsədi çox dəqiq göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin «tərəfdarı» oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsavətçiləri məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, «Ulu Ermənistan» xəyalını icra etsinlər (15).

Əslində Bakıda bolşeviklər partiyasının rəhbərliyində, başda St.Şaumyan olmaqla, çoxluq ermənilərin əlində olmuş və onların da əsas məqsədlərindən biri Osmanlı dövləti və Azərbaycanın ərazisi hesabına Erməni dövlətini yaratmaq idi. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində V.İ.Lenin tərəfindən imzalanan bir dekret də vardı. Rəşid bəy yazırdı: İdarayi-bə-

lədiyyədə müharibədən əvvəl müsəlman sərmayədarları ilə «müttəhid cəbhə» yapıb, bolşevikləri təhdid edən erməni sərmayədarları müharibə vaxtı daşnaklara qoşulub, müsəlmanlara hücum etmişdilər (16).

Problemlə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də, 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş Cahangir Zeynalıqlunun yeddi bölmədən ibarət olan «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» kitabıdır (17). Yeddici bölmənin iki fəsildən biri «Rusiyada böyük çaxnaşma», digəri isə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlanır (18).

Problemlə bağlı M.Ə.Rəsulzadə (19; 20; 21), Ə.M.Topçubaşov (22), M.B.Məmmədzadə (23; 24) və Y.V.Çəmənşiminlinin (25) əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlı əsərində mövzu ilə bağlı dəyərli materiallar vermişdi (26). Həmin əsərdə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Mavərayı-Qafqasın Cənubi – Qərbində qanlı hadisələr nəzəri – diqqəti cəlb ediyordu. Əvvəlcə rus ordusu tərəfindən hər b zamanında işğal olunan türk ərazisi daxilində, sonra da Qars və Erivan vilayətlərindəki müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətlə məruz qaldıqlarına aid yekdiklərindən daha dəhşətli xəbərlər alınıyordu (27).

Bu sırada Hüseyn Baykaranın «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabını da qeyd etmək lazımdı (28). Müəllif Cənubi Qafqazdakı siyasi hadisələri, o cümlədən, Azərbaycanda gedən proseslərə, erməni – rus bolşevik qüvvələrinin Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa yerlərində xalqımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınları çox dəqiq şərh etmişdi. Müəllif «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabının 226-cı səhifəsində verilmiş «Bakıda türk və müsəlmanlara qarşı törədilən qanlı qırğından sonra yaradılan sovet hökuməti» bölməsində Şaumyanın başçılıq etdiyi Sovet hökumətinin Azərbaycanın ayrı – ayrı yaşayış məskənlərində erməni silahlı dəstələri tərəfindən törədilən kütləvi qırğınların, qarət-

lərin əsl mahiyyətini açıb göstərmişdi (29). Bu baxımdan, S.Belenki və A.Manvelin (30), S. Şaumyanın (31), Y.Ratqauzerin (32), S.E.Sefin (33; 34), A.Rayevskinin (35;36), Q.Şteynin (37), S.İtkinin (38) əsərlərini göstərə bilərik.

Sovet tarixşünaslığında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni – rus bolşevik hökuməti hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Göyçay, Lənkəran və Azərbaycanın başqa bölgələrində bolşevik sovet hökuməti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınların üstündən sükutla keçmişlər. Lakin etiraf olunmalıdır ki, bolşeviklərin yaratmış olduqları ordunun ermənilərdən ibarət olması faktı Sovet tarixşünaslığında da, qisməndə olsa, etiraf edilmişdir. Sovet tarixçilərindən Y.Ratqauzer 1927-ci ildə çap olunduğu «Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi» (rus dilində) əsərində yazırdı: Sovet tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı Ordu burjuaziyanın və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildir. Ona görə də, Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli oldu. Heç şübhəyə ehtiyac qalmırdı ki, ermənilərdən olan fəhlə və kəndlilər qəlbən Sovet hakimiyyətini əksinqilabdan müdafiə edirdilər, lakin burjuaziya və xırda burjuaziya elementləri, ən başlıcası isə, zabitlər vətəndaş müharibəsini milli qırğına çevirməyə çalışırdılar (39). Burada müəllif bir tərəfdən, daşnak hərbi hissələrindən istifadə olunmasını bildirirsə, digər tərəfdən, bütün qırğını erməni zabitlərinin üzərinə atır. Müəllif burada bilərəkdən Şaumyanın və onun həmfikirələrinin günahını örtbasdır etməyə çalışmışdı. Halbuki, özlərini bolşevik adlandıran Şaumyan, Avakyan, Mikoyan, Əmiryan, Korqanov erməniləri silahlandıraraq azərbaycanlıların üstünə göndərmişdilər. Bununla bağlı tarixi faktlar əsərin ayrı-ayrı fəsillərində geniş verilmişdir.

Sovet dövrü tarixçilərinin əsərlərində Bakıda baş vermiş 1918-ci mart qırğınlarına müəyyən qədər geniş yer veril-

sədə, lakin həmin qırğınlar sinfi mübarizə və ya vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirilmişdi. Bunun əvəzində kommunist ideologiyasının ənənəvi prinsiplərinə uyğun olaraq, bu qırğınlara haqq qazandırılmış və hadisələrə sinfi mövqedən yanaşaraq, qətlə yetirilən minlərlə dinc insanı əksinqilabçı, pozucu qüvvələr adlandırılmışdı.

Sovet cəmiyyəti dağılanadək Azərbaycan tarixşünaslığında da sistemin qorxusundan və vahid kommunist ideologiyası xəttinə sadıq qalaraq bolşevik St.Şaumyanın, A.Mikoyanın, Əmiryanın və başqa ermənilərin cinayət əməlləri açılıb göstərilməmiş, onlara, bütün sovet hakimiyyəti dövrü boyu, sosializm cəmiyyətinin əsl qurucuları kimi qiymət verilmiş və onların qanlı cinayətləri bu və ya digər formada təriflənmişdir. Hadisələrə bu cür yanaşma XX əsrin 80-ci illərin sonlarına qədər davam etmişdir.

Problemlə bağlı XX əsrin 40-80-ci illərinin sonlarına qədər bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Monoqrafiya yazılarkən Sovet tarixçilərindən M.A.Ağayev (40), N.Əlizadə (41), P.Əliyev (42), A.Z.İbrahimova (43), Z.İbrahimov (44; 45), H.Əzimov (46; 47; 48; 49), Q.Mədətov (50), T.Miralayev (51), S.P.Ağayan (52), S.T.Arkomed (53), B. Ananikyan (54), A.Babayev (55), İ.X.Baqramyan (56), E.N.Burcalov (57), S.Vartanyan (58), A.Qalustyan (59), Q.A.Qaloyan (60), C.Kirokossyan (61), N.N.Kolesnikova (62), L.M.Lifşis (63), A.Mikoyan (64), A.Milman (65), İ.İ.Mins (66), A.A.Privolni (67), E.A.Tokarjevski (68), A.N.Çoxeli (69), Şavrov (70), İ.A.Yusupov (71) və Q.Yezovun (72) kitabından istifadə olunmuşdur.

Problemin daha geniş və obyektiv izlənməsi çağdaş vətən tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və bu gün də kəsb etməkdədir. Bunun da ən birinci səbəbi, keçmiş SSRİ deyilən bir dövlətin dağılması, Azərbaycan torpaqlarına erməni təcavüzünün davam etməsi ilə bağlıdırsa, digər bir səbəbi isə bu dağılma və təcavüz zamanı 100 minlərlə

azərbaycanlının deportasiya və soyqırırma mərəz qalmaları ilə əlaqədardır.

Bakıda 1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığına aid ilk qiymətli əsər, yalnız Vətən tarixşünaslığında, Anar İsgəndərov tərəfindən yazılmış «1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı» kitabıdır (73). Bu kitabda Mart qırğırına aid 20-ci illərdən 80-ci illərin birinci yarısındanək olan dövrünün tarixşünaslığı, eləcə də mühacir və xarici ölkə və çağdaş vətən tarixşünaslığı tədqiq olunmuşdur. Müəllif mart soyqırırmasının tarixşünaslığına çox diqqətlə yanaşaraq həmin problemlə bağlı müxtəlif illərdə yazılmış əsərlərin geniş, əhatəli və obyektiv təhlilini verə bilmişdir. Ona görə də, kitabın girişində Mart qırğırınının tarixşünaslığına geniş yer vrilməmişdir.

Sosializm cəmiyyəti dağıldıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail oldu və vaxtilə xalqdan gizlədilen arxiv və digər mühüm sənədlər tədqiqatçıların ixtiyarına verildi. Nəticədə, problemin hər tərəfli işlənməsi üçün müəyyən obyektiv şərait yarandı və bununla bağlı bir çox qiymətli əsərlər yazıldı.

Bu baxımdan, mövzunun tarixşünaslığına aid Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə Ə.Abdullayev (74; 75), V.Arzumanlı və N.Mustafa (birgə yazdıqları) (76), Q.C.Cavadov (77), N.Əlibəyli (78), Ə.Əliyev (79), C.Həsənov (80; 81), M.Qasımov və N.Qasımov (82), X.Məmmədov (83), N.Məhərrəmov (84), İ.Məmmədov və S.Əsədov (birgə yazdıqları) (85), M.Məmmədov (86), İ.Musayev (87), S.Onullahi (88), A.Paşayev (89), H.Rəhimoğlu (90), Saleh bəy (91), V.Abişovun (92), M.Süleymanov (93; 94), İ.S.Bağirova (95), A.Balayev (96), P.Dərabadi (97; 98), L.Məmmədova (99; 100), A.Mənsurov (101), E.A.Məmmədova və R.A.Rəcəbov (102), B.Nəcəfov (103; 104), T.Nəsirov (105) və M.Sadıqovun (106) yazmış olduqları əsərləri qeyd etmək olar.

Müxtəlif illərdə çap olunmuş «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti» (107), «Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə» (108), «Azərbaycanda sosialist inqilabının

qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi» (109), «Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı» (110), «Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920). Xarici siyasət» (rus dilində) (111), «Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918 – 1920)» (rus dilində) (112) və başqa bu kimi sənədlər və material topluları da mövzunun ayrı-ayrı məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Xarici tarixşünaslıqda da mövzu ilə bağlı mühüm araşdırmalara rast gəlik. Problemin işlənilməsində müxtəlif vaxtlarda xaricdə çap olunmuş əsərlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsərlərin bir çoxu Azərbaycan və rus dilinə tərcümə olunub. Əsər yazılarkən həmin tərcümələrdən istifadə olunub.

Mövzu ilə əlaqədar Türkiyədə çap olunan Azərbaycan belgələrində Ermeni sorusu (1918-1920) (113), Altan Dəliormanın (114), Ermeni sorusu (115), Ermeni kültür terroru (116), Kazım Qarabəkirin (117), Dr. Rifat Uçarolun (118), o, cümlədən rus dilinə tərcümə olunan general – mayor Densertvilinin (119), Castin və Karolin Makkartilərin birgə yazdıqları (120) və başqa bu kimi əsərləri qeyd etmək olar.

Tadeyş Svyataçovskinin «Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər» kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır (121). Müəllif azərbaycanlılara qarşı erməni–rus bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini çox obyektiv və dəqiq göstərmişdi. T.Svyataçovski erməni–rus bolşevik ittifaqına toxunarkən yazırdı: «Zaqafqaziya siyasətinin müəyyənləşdirilməsində Şaumyan «görməli» daşnak liderləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak – bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı» (122). Məhz belə bir işgüzar anlaşma nəticəsində, erməni-bolşevik silahlı dəstələri birləşərək Bakı, Şamaxı, Quba və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirmişdilər.

T.Svyataçovski Bakıda törədilən qırğınla bağlı yazırdı: «Hadisələrin əsl faciəli davamı ultimatumun qəbulundan sonra, daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlman hissələrində qarətlər, yanğınlar, qətillər törətməsi ilə baş verdi» (123).

Firuz Kazımzadənin «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə» (rus dilində) (124), Castin Makkarti və Karolin Makkartinin «Türklər və ermənilər» (rus dilində) (125) kitablarında problemlə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. (V.Qolebov hazırladığı və ön söz yazdığı «Daşnaksütyun» (126) və V.Qurko-Kryajinin (127) əsərləri də problemin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

Mövzunun işlənməsində jurnal materiallarından: AMEA-nın Xəbərləri. «Tarix, fəlsəfə, hüquq» seriyalı (128), «Azərbaycan Kommunisti» №7 (129), «Hərbi Bilik» №2 (130) jurnallarından, Mərkəzi Xəzər Diktaturasının «Bülleteni»nindən (rus dilində) (131) istifadə edilmişdi. Eyni zamanda rus dilində nəşr olunmuş «Nasionalniy problemı» (132) və «Neftyanoe delo» (rus dilində) (133) jurnallarından da istifadə olunmuşdu.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi faciələrə tam aydınlıq gətirmək, qoyulan problemin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə çap olunan dövrü mətbuat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə mətbuatın müxtəlif siyasi partiyalara, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olmasına və həmin mətbu orqanların hadisələrə yanaşmasını mənsub olduqları təşkilat və şəxslərin baxışlarını önə çəkməklə qiymətləndirməsinə baxmayaraq, eyni zamanda onların səhifələrində, həm də baş vermiş hadisələrə obyektiv yanaşma hallarına da rast gəlmək mümkündür.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasətindən bəhs edən çoxsaylı tarixi sənədlər və elmi-tədqiqat materialların olmasına baxmayaraq, bəhs etdiyimiz dövrün hadisələrini obyektiv araşdırmaq üçün faktiki materiallar yenə də azlıq təşkil edir.

Son dövrlərdə azərbaycanlıların soyqırımına aid yazılan elmi-tədqiqat əsərlər də kifayət qədər deyildi. Yəqin ki, zaman-zaman bu mövzuya müraciət olunacaq, faciələrin əsl mahiyyətinin aydınlaşdırılması sahəsində yeni-yeni tədqiqat əsərləri işıq üzü görəcəkdə.

Erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı 1917-1920-ci illərdə törətdikləri qırğınlar haqqında məlumatları Cümhuriyyət dövrünə qədərki tarixi sənədlərdən əldə edirik ki, bu bərədə də kitabın sonrakı səhifələrində bəhs olunacaq.

Problemin düzgün öyrənilməsi, hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi, xalqımızın başına gətirilən qırğınların mahiyyətinin açılması baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət hökumətinin yaratdığı və 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallar aydın istiqamət vermişdi. Həmin mənbə erməni şovinist millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımı siyasətinin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmağa, onlara hüquqi və siyasi qiymət verməyə şərait yaratmışdı.

Movzunun mənbə bazasını, əsasən, 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinədək fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Şuşa və Azərbaycanın başqa şəhər və kəndlərində erməni silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınları xalqımıza və o cümlədən, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün topladığı 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət sənədlər təşkil edir. Bir faktı qeyd etmək istəyirəm ki, yalnız Bakı şəhəri və ətrafında törədilmiş zorakılıq hadisələrini əks etdirən materiallar 6 cild 740 vərəq təşkil edir (134).

Həmin sənədlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (bundan sonra – ARDA), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin (bundan sonra – ARPIİSSA) müxtəlif fondlarında (AR-

DA, f. 30, 50, 100, 389, 894, 897, 949, 970, 1061, 1134; AR-PIİSSA, f. 1, 276, 277,) saxlanılır.

Əsərdə arxiv fondu materiallarından daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu materialların içərisində cinayətkar ermənilərin adları verilmişdi. Məsələn, ARPIİSSA-nin fond 277, siyahı 2, iş 14; vərəqə 2-də Bakıda erməni şovinist millətçilərinin törətdikləri qırğınlara rəhbərlik edən Stepan Lalayevin, Core Məlikovun, Dövlətovun, Xristofor Dildarovun, Ambarsum Məlikovun adları çəkilir (135).

Ermənilərin 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətl-qarətlər haqqında Gəncə qəza rəisinin adına göndərilən yazılı məlumatlarda öz əksini geniş tapmışdır. Bununla bağlı ARDA-nın 949-cu fondunda lazımi materiallar var (136).

Qeyd olunmalıdır ki, əsərdə istifadə edilən Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə aid fond 1, siyahı 85, iş 462 arxiv sənədinin (ARPIİSSA) 518, 519, 520, 521, 522-ci vərəqələrində mövzusu işi ilə bağlı mühüm məlumatlar var və onlardan geniş istifadə edilmişdir (137). Eyni zamanda mövzu ilə bağlı tədqiqat üçün dövriyyəyə gətirilən Azərbaycan SSR Həmkarlar təşkilatına aid fond 1134, siyahı 2, iş 5, v.167 və Azərbaycan SSR Poçt və Teleqraf Xalq Komissarlığına aid fond 50, siyahı 5, iş 583, v.201-202-dən istifadə olunub (138; 139).

Problemin öyrənilməsində 1917-1919-cu illərdə Tiflis və Bakıda nəşr olunmuş müxtəlif adda qəzetlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş «Borba» (140), «İzvestiya» (141) qəzetlərini (rus dilində), habelə, Bakıda nəşr olunan «Azərbaycan» (rus dilində) (142), «Açıq söz» (143) (Azərbaycan dilində), «Bakı Sovetinin və Müsəlman Komitəsinin xəbərləri» (144; 145) (rus dilində), «Hümmət» (146) (Azərbaycan dilində), «Bakı» (147), «Kaspi» (148), «Bakinski raboçi» (149), «Naşa vremiya» (150) (rus dilində) qəzetlərini göstərə bilərik. Həmin qə-

zətlərin səhifələrində, Zaqafqaziyada baş vermiş hadisələr haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Eyni zamanda həmin qəzetlərdə problemlə bağlı maraqlı və əsl mənbə rolunu oynaya bilən yazılar çap olunmuşdur. Bu qəzetləri həmin dövrdə baş verən hadisələrin «canlı şahidləri» baxımından da dəyərli hesab etmək olar. Bu sırada Zaqafqaziya Seyminin Stenoqrafik hesabatının materiallarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan, Gürcü və erməni nümayəndələrinin təmsil olunduğu Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya Seymi (Zaqafqaziya Seymi 1918-ci il fevralın 10-dan mayın 26-dək fəaliyyət göstərmişdi – müəl.) qanunverici orqan rolunu oynayırdı və çox böyük səhiyyətlərə malik idi. Seymin 1918-ci il fevralın 10-dan mayın 20-dək keçirilən sessiyaların iclaslarında Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin rus süngülərinin köməyi ilə törətdikləri dəhşətli qırğınlar, talan və qarətlər bağlı açıq müzakirələr aparıldığığının şahidi oluruq. Zaqafqaziya Seyminin materiallarını əsl mənbələr sırasına daxil etmək olar. Hazırda həmin stenoqrafik hesabatlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində toplum halında saxlanılmaqdadır (151).

Kitabın yazılmasında əsas məqsədi mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat, elmi-tədqiqat əsərləri əsasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına qarşı erməni şovinist millətçilərinin törətdikləri soyqırımı hadisələrinin köklərini araşdırmaq, erməni – rus bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini üzə çıxartmaqdan ibarətdi.

Xalqımızın başına gətirilən faciələrin tarixən təkrarlanmasının bir səbəbi də, müxtəlif illərdə erməni şovinist millətçilərinin törətdiyi qanlı qırğınların yaddan çıxması və ya bilərəkdən unutturulması, hər dəfə də yenidən törədilən faciə həmin dövrün faciəsi kimi qiymətləndirilməsidir. Halbuki, tarixi sənədlərdən bəllidir ki, ermənilər Rusiyanın himayəsindən istifadə etməklə XVIII əsrdən başlayaraq, bu günə kimi,

türklərə qarşı öz məkrli planlarını sistemli olaraq davam etdirməkdədirlər

Müxtəlif vaxtlarda baş vermiş qırğınların əsl mahiyyəti aydınlaşdırılmadığından, sonradan təkrar baş verən faciə əvvəlkindən daha dəhşətli olmuşdu. Bu baxımdan da, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin əsl mahiyyətini açmaq üçün müxtəlif illərdə baş vermiş hadisələrin dərinliklərinə gedərək, onun səbəbini, faciəni törədən şəxslərin kimliyini və onların arxasında kimlərin durduğunu açıb göstərmək yazılan əsərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün kitabda aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və onların həllini tapmışdı:

– XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında baş vermiş fevral-oktyabr inqilablarının Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə təsiri və erməni şovinist millətçi təşkilatlarının fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirmək;

– Cənubi Qafqazda əsas iqtisadi-siyasi mərkəz rolunu oynamış Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda ictimai-siyasi təşkilatlar arasında gedən mübarizənin məqsədini aydınlaşdırmaq;

– Mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat və başqa tarixi-ədəbi materiallardan istifadə etməklə erməni-rus ittifaqının yaranması və onların xalqımıza qarşı soyqırımı planlarını araşdırmaq, 1918-ci ildə Bakı Soveti və RSDF(b)P Bakı Komitəsi erməni-rus rəhbərlərinin bolşevik-sovet bayrağı altında Erməni dövləti yaratmaq planlarını ifşa etmək;

– 1918-ci ilin mart-aprel aylarında erməni-rus ittifaqının əməli nəticəsi olaraq, Azərbaycanın bir çox qəzalarında – Bakı, Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Lənkəran, Qarabağ, o cümlədən, Cənubi Azərbaycanın Salmas, Xoy, Urmiya, Maku, Təbriz və başqa şəhərlərində xalqımıza qarşı törətdikləri qırğınların sosial-siyasi səbəblərini tədqiq etmək və həmin qırğınlarda erməni və rusların əsas məqsədini aydınlaşdırmaq;

– Bakı Xalq Komissarları Soveti, «Sentrokaspi» diktaturası və Ararat (Ermənistan) Respublikası dövründə erməni

nilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımı siyasətinin davam etdirildiyini göstərmək;

– Azərbaycan xalqının erməni-rus hərbi təcavüzündən və soyqırımından xilas edilməsində Türkiyənin siyasi-hərbi yardımının tarixi əhəmiyyətini əsaslandırmaq.

Əsərin metodoloji əsası tarixi inkişaf prosesinin dialektikası təşkil edir. Əsərdə hadisələrə dialektik metod prizmasından yanaşaraq, keçən əsrdə erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımın siyasi mahiyyəti, həmin qırğınlarla qabaqcadan hazırlıq getdiyi və əsas səbəbkarın ermənilərin olduğunu, eyni zamanda xalqımıza dəymiş maddi – mənəvi ziyanı tarixi faktlarla izah etməkdən ibarətdir.

Erməni şovinist millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün, arxiv sənədlərinə müraciət olunmuş, problemlə əlaqədar yazılmış elmi-tədqiqat materiallarından, dövrü mətbuatdan sistemli formada istifadə edilmişdi.

Azərbaycan tarixşünaslığında azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı elmi-tədqiqat əsərləri yazılsa da, problemin müasir tarixi dövrdə daha aşkar və dərinlən araşdırılması üçün ciddi-cəhd göstərilmişdi.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qətliaclar mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat və çap olunmuş elmi-tədqiqat əsərlər əsasında kompleks şəkildə tədqiq olunur:

– Əsərdə birinci dünya müharibəsindən və fevral burjuva inqilabından sonra ermənilərin Cənubi Qafqazda anti-azərbaycan fəaliyyətinə yenidən başlaması mövcud arxiv sənədləri, o cümlədən mövzu ilə bağlı ayrı-ayrı arxiv sənədləri və çap olunmuş tarixi materiallar əsasında təhlil edilir, Rusiyanın millətləri bir-birinə qarşı qoyan siyasəti açıqlanır;

– 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin avqustunadək Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin göstəriş ilə Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında, Sovet hakimiyyəti qurmaq adı al-

tında, erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı daha geniş tədqiq və təhlil olunur;

– Xalqımıza qarşı erməni-rus bolşeviklərinin təcavüzkarlıq siyasətinin yalnız 1917-1920-ci illər dövrü götürülərək, hadisələrin mahiyyəti daha dərindən və əhatəli tədqiq və təhlil edilir.

Ermənilər bolşevik bayrağı altında dinc azərbaycanlılara qarşı qabaqcadan planlaşdırdıqları geniş qətliaamlar həyata keçirmişdilər. Bu tarixi faciəni xalqın yaddaşında əbədləşdirmək üçün, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 26-da «Azərbaycanlıların soyqırımı» haqqında fərman verdi (152). Bu fərmanla ilk dəfə olaraq 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımı günü elan olundu (153).

1. Эзов Г. Сношения Петра Великого Армянским народом. Санкт – Петербург: Типография императорской Академии наук, 1898, 511 с.
2. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dörd cildə, birinci cild. Bakı, 2009, 512s. s. 112-113.
3. Yenə orada, s. 138.
4. Эзов Г. Указ. соч., с. 392.
5. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Göstərilən əsəri, s. 143.
6. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı: Maarif, 2002, 87 s.
7. Yenə orada, s. 45.
8. Cavadov Q.C. XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair – // Elturan. 1994, № 1-2, s. 26-30. S. 28.
9. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм, 1990, 160 с. С. 184.
10. Маккарти Дж., Маккарти К.Тюрки и Армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158с. С.83.

11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 199 s. S.35.
12. Сеф С. Е. Революция в 1917 года в Закавказье (документы и материалы). Тбилиси: Акционерное общество, Зак Книга, 1927, 391 с. С.6.
13. İsgəndərov A.1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997, 184 s.
14. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1993, 163 s.
15. Yenə orada, s. 132.
16. Yenə orada, s.134-135.
17. Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
18. Yenə orada, s. 16.
19. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 113 s.
20. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. Bakı: Sabah, 1994, 134 s.
21. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
22. Topçubaşov Ə. Azərbaycanın təşəkkülü. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1990, № 3, s. 114-133.
23. Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran. Bakı: Azərnəşr, 1993, 42 s.
24. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
25. Çəmənözəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı: Gənclik, 1994, 71 s.
26. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti...
27. Yenə orada, s. 34.
28. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.
29. Yenə orada, s. 226.

30. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроники событий). Баку: АЗГИЗ «а», 1927, 253 с.
31. Шаумян С.С. Бакинская коммуна. Баку: Красный Восток, 1927, 118 с.
32. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. Баку: Красный Восток, 1927, 221 с.
33. Сеф С. Е. Указ. соч.
34. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбилиси: ЗакКнига, 1932, 162с.
35. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
36. Раевский А. Партия Мусават и ее контрреволюционная работа. Баку: АЗГИЗ, 1929, 64 с.
37. Штейн Г. Бакинская Коммуна. Баку: Красный Восток, 1928, 82 с.
38. С.Иткин. Очерки по истории профдвижения в г. Баку и его районах. 1917-1920 г. Баку, Издание РИО А.С.П.С., 1927.
39. Ратгаузер Я. Указ. соч., с. 149.
40. Ağayev M.A. Azərbaycan burjuva ideologiyasında milli məsələyə dair bəzi şüarların tənqidi (1917-1920). //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, № 2-3. S. 21-26.
41. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1963, 112s.
42. Əliyev P. Qarabağ bolşevikləri Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Bakı: Azərneşr, 1963, 106 s.

43. İbrahimov A.Z. Azərbaycan Böyük Oktyabr sosialist inqilabının hazırlanması dövründə. Mart – oktyabr 1917-ci il. Bakı: ADU, 1988, 80 s.
44. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azər nəşr, 1957, 585 s.
45. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azər nəşr, 1970, 523 s.
46. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər (1917 – 1918-ci illər). Bakı: Elm, 1971, 126 s.
47. Əzimov H. İnqilab dövründə Azərbaycanda kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə. Bakı: Elm, 1976, 37 s.
48. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна. Баку: Гянджлик, 1982, 136 с.
49. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1987, 320с.
50. Мəдəтов Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 163 s.
51. Onullahi S. Göstərilən əsəri.
52. Агаян Ц.П. Победа Советской власти и возрождение Армянского народа, Москва: Мысль, 1981, 224 с.
53. Аркомед С.Т. Материалы по истории от падения Закавказья от России. Тифлис: Государственное издательство Грузии, 1931, 111 с.
54. Ананикян Б. Идеино – политический крах партии дашнакцутюн. Ереван: Айастан, 1979, 300 с.
55. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917 – 1918 гг.). Баку: Азернешр, 1973, 223 с.
56. Баграмян И.Х. Мои воспоминания. Ереван: Айастан, 1979, 664 с.

57. Бурджалов Е. Н. Вторая русская революция. Москва: Наука, 1971, 463 с.
58. Вартанян С. Победа Советской власти в Армении. Ереван: Айпетрат, 1959, 522 с.
59. Галустян А. Из истории борьбы трудящихся Гянджинской (Елизаветпольской) губернии Азербайджана за Советскую власть. Баку: Азернешр, 1963, 62 с.
60. Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. Москва: Мысль, 1977, 296 с.
61. Кирокосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1986, 480 с.
62. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. – июль 1918 г. Воспоминания. Баку: Азернешр, 1958, 119 с.
63. Лифшиц Л.М. Героический подвиг Бакинских большевиков. Баку: Азернешр, 1964, 290 с.
64. Микоян А. Дорогой Борьбы. Москва: Политиздат, 1971, 590 с.
65. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
66. Минц И.И. Год 1918 – й. Москва: Наука, 1982, 576 с.
67. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку: Азернешр, 1967, 199 с.
68. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд – во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.
69. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917 – 1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.

70. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Бакы: ЭЛМ, 1990, 160 с.
71. Юсупов И.А. Установление развитие Советско – Иранских отношений 1917-1927 гг. Дашкент: Фан, 1969, 227 с.
72. Эзов Г. Указ. соч.
73. İsgəndərov A. Göstərilən əsəri.
74. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycanca qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı: Elm, 1995, 164 s.
75. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycanca qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu – XX əsr). Bakı: Elm, 1998, 320 s.
76. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
77. Cavadov Q.C. XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair ...
78. Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planlarında. //İpək yolu, 1998, № 2, s.70 – 75.
79. Əliyev Ə. Azərbaycan – Türk Respublikası. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1991, 01 may, №18.
80. Həsənov C. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk – müsəlman soyqırımı? «Azadlıq» qəz., Bakı, 1994, 31 mart, № 31.
81. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərnəşr, 1993, 361 s.
82. Qasımov M. və Qasımov N. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı: Təhsil, 2001, 453 s.
83. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875 – 1918-ci illər). Bakı: Sabah, 1996, 174 s.
84. Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 95 s.

85. Məmmədov İ. və Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, 71 s.
86. Məmmədov M. Borçalı mahalı və Qaçğan kəndi. Bakı: Təfəkkür, 2001, 292 s.
87. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917 – 1921-ci illər). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
88. Onullahi S. Göstərilən əsəri.
89. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azər-nəşr, 2001, 535 s.
90. Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azər-nəşr, 1997, 257 s.
91. Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı: Elm, 1998, 412 s.
92. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918 – 1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001, 174 s.
93. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyət məktəbi. Bakı: Hərbiyyət nəşriyyatı, 2000, 176 s.
94. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000, 172 s.
95. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900 – 1917. Баку: Елм, 1997, 335 с.
96. Балаев А. Азербайджанское национально – демократическое движение 1917 – 1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с.
97. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991, 205 с.
98. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской демократической республики (1918 – 1920 гг.). //АМЕА-нын Хябярляри. Тарих, фялсә-фя, щцгуг серийалы, 1991, № 1, ж.27 – 33.

99. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918 – 1920 гг.): Дисс. ... канд.ист.наук. Баку, 1996, 193 с.
100. Мамедова Л. Февраль 1917: Новая фаза поджема армянского политического в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1995, 61 с.
101. Мансуров А. Белые пятна истории и перестройка. Баку: Язычы, 1990, 224 с.
102. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Общественно – политические процессы в Азербайджане в 1917-1920 годы. Баку: Азербайджан, 1997, 36 с.
103. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть первая. Баку: Элм, 1993, 392 с.
104. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть вторая. Баку: Шарг-Гарб, 1994, 336 с.
105. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.). Баку: Азербайджан, 1993, 120 с.
106. Садыгов М. Ответ тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах – XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.
107. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 199 s.
108. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Z.M.Bünyadovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1990, 381 s.
109. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğruna bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər. Z.İ.İbrahimovun və M.S.İsgəndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərneşr, 1960, 676 s.

110. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı. /Ə.S.Sumbatzadənin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1978, 218 s.
111. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с.
112. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). /Гос. Ком. проведению 80-й годовщины АДР Ин–т истории АН Азербайджана им. А.А.Бакиханова. Баку: Элм, 1998, 306 с.
113. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu (1918 – 1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleti Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
114. Altan Deliorman. Türklere qarşı ermeni komiteleri. İkinci nəşri, İstanbul: Bağıcı Başım və Yayıncı evi, 1975, 360 s.
115. Erməni sorusu.1914 – 1923.Ankara: Türk tarih kurumu basımevi,1991,295 s.
116. Ermeni kültür terörü. Türkiye: İğdır, 1998, 41 s.
117. Kazım Qarabekir. Erzincan ve Erzurumun qurtuluşu. Erzurum: Güner Metbesi, Ticaret və Senaye, 1990, 526 s.
118. Dr. Rifat Uçarolun. Siyasi tarih (1789-1984). İstanbul: Filiz kitabı, 1995, 892 s.
119. Денстервилль (Генерал майор). Британский империализм в Баку и Персии. 1917 – 1918. Воспоминания. (Пер.с англ. Руденко). Тифлис: Совет. Кавказа, 1925, 281 с.
120. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и Армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158с.
121. Svyataçovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905 – 1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989, № 11, s. 117-134.
122. Yənə orada, s. 122.
123. Yənə orada, s. 123.

124. Казем–заде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). /Перевод Л. А. Умаевой/. АМЕА А.А.Бакыханов адына Тарих Институтунун архиви. Ф. 1, сий. 1, инв. 4292.
125. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч.
126. Дашнаки. /Составитель и автор вступительной статьи Б.Голебов. Баку: Коммунист, 1990, 39 с.
127. Гурко – Кряжин В. Армянский вопрос. Баку: Коммунист, 1990, 15 с.
128. Tarixi sənədlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 122 – 143.
129. Rəhimov K. Bir məsələyə üç baxış: Andranik kimdir? //Azərbaycan Kommunisti, 1990, № 7, s. 49-60.
130. Məmmədova L.A. 1918-ci il Mart hadisələri.// Hərbi Bilik, 1998, №2, s.61- 63.
131. Бюллетень диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. К-та, разные годы.
132. Национальный проблемы. //Двухнедельный Журнал. №2, Москва, Т-во Типографии А.И.Мамонтова, 1915, с. 29 – 38.
133. Нефтяное дело. Журнал, Баку, 1918, №13-16, с.2-6.
134. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi. ARDA – f. 100, siy.2, iş 791, v.106 – 107.
135. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası. ARPİİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v.1, 49; iş 13, v.5; iş 7, v. 37-38; f. 277, siy.8, iş 536, v.174; iş 26, v.1.
136. Azərbaycan hökuməti Şamaxı qəza rəisinin dəftərxanası. ARDA – f. 949, siy. 1, iş 8, v. 39.
137. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPİİSSA – f.1, siy. 85, iş 462, v.518 – 522.
138. Azərbaycan SSR Həmkarlar təşkilatı. ARDA – f. 1134, siy.2, iş 5, v.167.

139. Azərbaycan SSR Pozt və Teleqraf Xalq Komissarlığı. ARDA –f. 50, siy.5, iş 583, vv.201-202.
140. Газ. «Борьба» (Орган Закавказского Област. и Тифлисского Комитетов Социал – демократической Рабочий партии), разные годы.
141. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп.», разные годы.
142. Газ. «Азербайджан», разные годы.
143. Açıq söz qəz., 1917, 14 may – 14 iyun, № 462, 472, 497.
144. Газ. «Известия Бакинского Совета», разные годы.
145. Газ. «Известия Мусульманского Комитета», разные годы.
146. «Hümmət», qəz., Bakı, 1918, 31 mart, №37.
147. Газ. «Баку», разные годы.
148. Газ. «Каспий», разные годы.
149. Газ. «Бакинский рабочий», разные годы.
150. Газ. «Наша время», Баку, разные годы.
151. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1918, 428 с. Без издательство.
152. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti» qəz., Bakı, 1998, 27 mart, №80.
153. Yənə orada.

I FƏSİL

Fevral – oktyabr inqilabları dövründə Azərbaycanda erməni təşkilatlarının şovinist siyasəti (1917-1918-ci illər)

1.1. Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət və erməni şovinist təşkilatlarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Birinci dünya müharibəsinin davam etməsi (1914-1918-ci illər), Rusiyanın Qərbi cəbhəsindəki hərbi uğursuzluqları imperiya ərazisində, xüsusən mərkəzi şəhərlərdə ərzaq çatışmamazlığına və əhali arasında narazılıqlara gətirib çıxarmışdı. Ölkədə kütləvi etiraz aksiyaları siyasi gərginliyin artmasını sürətləndirmişdi. Xüsusən, bolşeviklərin müharibə əleyhinə əks-təbliğatı, fəhlələri etiraz aksiyalarına çağırmaları, insanları siniflərə bölərək, onlar arasında düşmənçiliyi təbliğ etmələri vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Bütün bunların nəticəsində, 1917-ci il fevralın 27-də imperiyanın paytaxtı Petroqradda baş vermiş burjua inqilabı 300 ildən artıq, (1613-1917-ci illər), Rusiyada hökumət etmiş Romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolay hakimiyyətinin devirilməsinə səbəb olmuşdu.

Çürümüş nəhəng ağaca bənzər imperiyanın yıxılması ilə Rusiyanın hər tərəfində anarxiya başlanmışdı (1). Bu böyük hadisədən sonra imperiya ərazisində qarmaqarışlıqlar baş vermiş və nəticə etibarilə sonradan Rusiya imperiyasının dağılmasına səbəb olmuşdu.

Fevral burjua inqilabından sonra, 1917-ci ilin mart ayının 1-də Dövlət Dumasının axşam iclasında knyaz Q.Y.Lvonun başçılığı ilə yeni hökumət qurulmuşdu (2). Rusiyada müvəqqəti hökumətin yaranması ilə imperiya ərazisində baş

verə biləcək hər hansı özbaşınalığın qarşısının alınmasına şərait yaratmış oldu (3).

Müharibə və fevral inqilabının yaratdığı problemlərin həddindən artıq çoxluğu Müvəqqəti hökumətə Qafqazın idarə olunmasına xüsusi vaxt ayırmağına imkan vermirdi.

II Nikolay hakimiyyətdən salındıqdan sonra, imperiyanın ucqarlarında başıpozuqluq, qarışıqlıq yaranmasın deyə, yerli idarəetmə orqanları yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdı. Zaqafqaziya da belə bir hakimiyyət forması Xüsusi Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Komitəsi olmuşdu. 1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə Dövlət Dumasının 5 nəfər üzvündən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi və onun yanında İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitələrinin nümayəndələrindən ibarət Ölkə Şurası yaradılmışdı (4).

Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin tərkibinə IV Dövlət Dumasının üzvləri A.Xarlamov, M.Papacanov, M.Cəfərov, K.Abaşidze və P.Pereverzev (sonradan Pereverzevin yerinə menşevik A. Çxengeli gəldi) daxil olmuşdu. Komitənin sədri A.Xarlamov seçilmişdi (5). Adı çəkilən Komitəyə, Qafqaz cəbhəsindəki müharibə qaydalarına uyğun olaraq, Zaqafqaziya ölkəsində möhkəm qayda-qanun yaratmaq üçün Müvəqqəti hökumətin adından fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdi (6).

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Zaqafqaziya əhalisinə müraciətində (müraciəti Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin sədri B.Xarlamov, üzvləri M.Papacanov, M.Cəfərov, A.Çxengeli, K.Abaşidze imzalamışdılar) deyilirdi: Əsrlərcə Rusiyanın bütün əhalisini əzən köhnə, dəhşətli rejim yıxıldı. Vilayətlərdə mülki idarəetmə yaratmaq üçün Dövlət Duması və Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 9-da Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaradıldı (7).

Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi Qafqaz cəbhəsində rusların nəzarəti altında olan ərazilərdə qayda – qanunu qoruyub saxlamaq üçün mülki idarələr də yaratmağa başlamışdı. Bu idarə, bilavasitə, Petroqraddakı Müvəqqəti hökumətə

tabe idi və mülki işləri həyata keçirməliydi. Lakin bu yeni idarəetmə orqanı elə bir qanunverici və hərbi gücə malik deyildi. Yeni yaradılan qrup zəif iqtisadi – siyasi və hərbi gücə malik olmasına baxmayaraq, fevral inqilabından sonra yaranan və hakimiyyətin bir neçə funksiyasını yerinə yetirən müxtəlif inqilabi təşkilatlarla rəqabət aparmalı idi. Belə təşkilatların sırasına Tiflis və Bakıdakı fəhlə və əsgər deputatları Sovetini, İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini, Siyasi partiyaları, Milli şuraları və s. aid etmək olar. Əslində, vilayətdə real hakimiyyət Qafqaz Ordusu Ölkə Sovetinin və fəhlə-əsgər-kəndli deputatları Sovetinin əlində idi. Bu iki Sovet də menşevik və eser partiyaları rəhbərlik edirdilər (8).

S.E.Sef yazırdı ki, bu dövrdə «hüquqi hakimiyyətlə (XCQK) faktiki hakimiyyət (ölkə Sovet təşkilatı) arasında münaqişə yox idi və ola bilməzdi, bu blokun siyasətinə qarşı çıxış edən yeganə real qüvvə Zaqafqaziyanın inqilabi sosial-demokratik – bolşevizm idi» (9). Daha sonra müəllif yazırdı: İnkilabın gedişində Ölkə Komitəsi başda olmaqla Zaqafqaziya bolşeviklər təşkilatı inkişaf etmişdi və formalaşmışdı. Onların əsas bazası Zaqafqaziyanın sənaye proletariyatı (başlıca olaraq Bakı sənaye rayonunda) idi. Lakin bolşevizmin fasiləsiz artmasına baxmayaraq onun bazası hakimiyyət uğrunda qəti mübarizə üçün hələ ki, kifayət qədər deyildi (10).

Fevral inqilabından sonra bütün Rusiyada olduğu kimi, Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində də (Gəncə, Şamaxı və sair yerlərdə) ikihakimiyyətlilik meydana gəlmişdi: onlardan biri – burjua Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanları, o birisi isə proletariatla kəndlilərin inqilabi demokratik diktaturası olan fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri idi (11).

Petroqrada hadisəsindən sonra Bakıda əmin-amanlıq və başqa sahələrdə qayda-qanunu qorumaq üçün martın 5-nə keçən gecə yeni hakimiyyət orqanı olan Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (12).

1917-ci ilin martında Bakıda eser partiyasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi. Eserlər Almaniya ilə sülh bağlanana qədər müharibə aparmağa və Müvəqqəti hökumətə hər tərəfli kömək etməyə çağırırdılar.

Sosial inqilabçılar Cənubi Qafqazda milli məsələdən danışarkən yalnız sosialist partiyaların təmsalında millətlərin demokratik nümayəndələri ilə taktiki saziş bağlamağın mümkünlüyünü iddia edir və «panislamçı düşmən» obrazının yaradılmasında xüsusi rol oynayırdılar (13).

Vaxtı ilə çar hökuməti öz müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirərək, xalqlar arasında milli ədavəti qızıqdırır, milli ucaqların ruslaşdırılması siyasətini yeridirdi. Həmin siyasəti davam etdirən Müvəqqəti hökumət Azərbaycan xalqına, eyni zamanda, Cənubi Qafqazın başqa xalqlarına, demək olar ki, heç bir siyasi hüquq verməmişdi. Hakimiyyət Müvəqqəti hökumətin əlinə keçdikdən sonra da, çar mütləqiyyətinin milli zülm, müstəmləkəçilik və müharibə siyasəti davam etdirilirdi (14). Lakin bununla yanaşı, inqilab imperiyanın ucaqlarında əzilən millətlərə özlərinin siyasi hüquqlarından istifadə etmək, o cümlədən söz, yığıncaq, nümayiş, ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək azadlığına geniş imkanlar yaratmışdı.

Çarizmin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması xəbərinin Azərbaycana çatması ilə burada siyasi vəziyyət daha da gərginləşmişdi. Rusiya imperiyasını xalqlar həbsxanasına çevirən çar rejiminin devrilməsi, bütün ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmışdı (15).

Çar hökuməti süqut etməklə kiçik millətlər və Azərbaycan üçün də hürriyyət havası əsməyə başlamışdı (16).

Qabaqcıl ziyalılar belə düşünürdülər ki, bu hadisədən sonra Rusiyada qurulacaq federativ və demokratik hökumət Cənubi Qafqazda milli ədavətin qızıqdırılmasına imkan verməyəcək, milli ayrı-seçkiliyə son qoyacaqdı. Hətta, Müsəl-

man fraksiyasının sədri F.Xoyski Bakıda fəaliyyət göstərən müsəlman ictimai təşkilatlarının adından Rodzyankonun ünvanına göndərdiyi teleqramda bundan sonra Rusiyanın bütün vətəndaşlarına, o cümlədən müsəlmanlara da mülki, siyasi, milli və dini azadlıqların və bərabərliyin veriləcəyinə əminlik bildirmişdi (17).

Yeni yaranan Müvəqqəti hökumətin Cənubi Qafqazda qurduğu «Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi» romanovlar sülaləsinin «parçala və hökmranlıq et», eləcə də, ermənipərəst siyasətini aradan qaldıracağını zənn edirdi. Lakin bu belə olmadı. Bu hökumət erməni daşnaklarının türk torpaqlarında törətdikləri qırğınların və «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasının qarşısını almaq gücündə olmadı (18).

Cənubi Qafqazda ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə çoxluq təşkil edən azərbaycanlılar, yaranmış siyasi şəraitdən istifadə edərək, öz müqəddəratını azad, müstəqil həll etmək üçün fəaliyyətə başlamışdı.

Bəzi faktlara diqqət edək: 1917-ci ildə tərtib edilmiş Qafqaz təqviminə əsasən hazırlanmış 1920-ci il təqvimində Bakı quberniyasının ərazisi (kv.km.-lə) 39.075.15, Gəncə üzrə 44.371.29, Zaqatala üzrə 3.992.54, İrəvan quberniyası üzrə 9.858.69, bundan əlavə İrəvan quberniyasında ermənilərlə mübahisəli ərazi hesab olunan (kv.km.-lə) 7.913.17 və Tiflis quberniyası üzrə 8.685.13 kv.km. göstərilir. Buradan aydın olur ki, Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın ərazisi 113.895.97 kv.km olmuşdur. Əhalinin sayı isə, Bakı quberniyası üzrə 1.281.575 nəfər, Gəncə quberniyası üzrə 1.275.131 nəfər, Zaqatala dairəsi üzrə 92698 nəfər, İrəvan quberniyası üzrə 212458 nəfər və nəhayət, bütövlükdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti üzrə 2.861.862 nəfərin yaşadığı qeyd olunurdu (19).

Belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiya imperiyasının dağılması ərəfəsində yalnız Qərbi Azərbaycanda, yəni indiki Ermənistan ərazisində 1349 kənddən 608 kənddə (45 faiz) azərbaycanlılar, 560 kənddə (41,5 faiz) ermənilər,

115 kənddə (8,5 faiz) kürdlər, 66 kənddə (4,9 faiz) ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri yaşamışlar. 1918-ci il ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (20).

Bu dövrdə Cənubi Qafqazın siyasi baxımdan ən çox inkişaf etmiş şəhərləri olan Bakı və Tiflis xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bəhs olunan dövrdə siyasi qüvvələrin mərkəzləşməsi bu iki şəhərdə özünü daha qabarıq göstərməkdə idi. Tiflisdə Müvəqqəti hökumətin əsas dayağı olan Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi rəsmi hakimiyyəti təmsil etdiyinə görə başqa təşkilatlara nisbətə güclü görünürdü.

Bolşeviklərin Bakı şəhərinə xüsusi önəm verməsinin birinci səbəbi burada fəhlələrin çoxluq təşkil etməsi idisə, digər bir səbəbi isə neft amil idi. Bu dövrdə Sovet Rusiyasına, mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün neft və neft məhsullarına çox böyük ehtiyac duyurdu. Bu məhsullar Rusiyaya hava və su kimi lazım idi. Ona görə də bütün siyasi qüvvələr, o cümlədən bolşeviklər Bakıya xüsusi önəm verirdi.

Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda, eləcədə, kütlələri öz tərəfinə çəkmək üçün çox ciddi mübarizə gedirdi.

Azərbaycanın hər yerində, xüsusilə, Bakıda siyasi şərait gərgin olaraq qalırdı. Bu gərginliyi, hər şeydən əvvəl, birinci dünya müharibəsinin ən mühüm cəbhə xəttinin, Batum – Urmıya xəttinin, Cənubi Qafqazdan keçməsi, Rusiya imperiyasında hakimiyyət böhranı, bolşeviklərin sinfi mübarizəyə çağırışı, eləcədə Bakıda mövcud olan partiyaların kütlələri öz tərəfinə çəkmək uğrunda bir-birləri ilə apardıqları gərgin mübarizələri (müsavat, menşevik, eser, daşnakasütyun və bolşevik partiyaları nəzər tutulur) daha da artırırdı. Digər tərəfdən, bolşeviklərin sıralarında erməni şovinist millətçilərinin çoxluğu və onların türklərə qarşı düşmənçiliyi, eləcədə, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Erməni dövləti yaratmaq istəyi, nəinki təkcə, Bakıda, habelə, regionda vəziyyəti gər-

ginləşdirən əsas amillərdən idi. Vəziyyəti gərginləşdirən başqa bir amil isə, Bakıdakı iqtisadi çətinliklərin getdikcə artması idi.

1917-ci ildə Bakıda 93,7 milyon puda qədər neft yığılıb qalmışdı. Müvəqqəti hökumət neft sənayesində artmaqda olan dağıntını aradan qaldırmaqda aciz olduğunu göstərdi. Azərbaycan sənayesinin başqa sahələri də ağır böhran keçirirdi (21).

... Əgər oktyabr çevrilişindən sonra Qərbi Zaqafqaziyada gedən mübarizədə menşevik – eser bloku qalib gəlib bolşevizmi təcrid etmişdirsə, Şərqi Zaqafqaziyada vəziyyət isə tamamilə başqa cür idi. Milli meyllərin mövcudluğu onun mövqeyini zəiflətsədə neft sənayesi mərkəzində bolşevizm özünə möhkəm yuva qura bilmişdi (22).

Bakı şəhərində bolşevizmin güclənməsi üçün münbit şəraitin olması, bolşevizmin bütün Zaqafqaziyada yayılmasına şərait yaratmışdı.

1917-ci il martın 6-da Bakıda Əsgər Deputatları Soveti və Fəhlə Deputatları Soveti yaradılmışdı (23). Bakı şəhər dumasının iclas zalında yığıncağını keçirən Əsgər Deputatları Sovetinin sədri Nikitin, müavini Pipik və katibi isə Sarumov seçilmişdir. Erməni İnsanpərvərlər cəmiyyətinin binasında birinci iclasını keçirən Fəhlə Deputatları Sovetinin sədri S.Şaumyan, müavini Mandelştam və Basin, katibləri isə Ayollo və Arakelyan seçilirlər (24).

Hər iki Sovetin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyinə və milli mənafeyinə yabançı idi. Bakıda Fəhlə və Əsgər deputatları Sovetinin tərkibində azərbaycanlılar yox dərəcə-sində idi. Sovetin tərkibi və rəhbər heyəti bütünlüklə ermənilərdən və ruslardan ibarət idi (25).

Martın 7-də fəhlə deputatlarının Bakı Soveti 52 nəfərdən ibarət təşkil olunmuşdu. St.Şaumyan qiyabı olaraq Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdi (26). Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə St.Şaumyan və İ.Fioletovdan

başqa menşeviklərdən Q.Q.Ayolla, menşeviklərə yaxın olan M.N.Ladov (Mandelştam), eser Vasin, daşnak Arekelyan daxil edilmişdilər (27). Onun tərkibinə ... İ.Kaprielyan və eser Soçnev (də) daxil olmuşdular (28). Bu təşkilatda azərbaycanlıları təmsil edən nümayəndə yox idi.

Məlumdur ki, Bakı proletariatının tərkibində azərbaycanlı fəhlələr üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, Bakı neft sənayesi fəhlələrinin 40 faizini azərbaycanlılar, 22 faizini ruslar, 19 faizini ermənilər, 11,7 faizini Dağıstan xalqı, 7,3 faizini isə başqaları təşkil edirdi (29). Bakı proletariatının tərkibində kifayət qədər azərbaycanlı fəhlələrin olmasına baxmayaraq, Bakı Sovetində fəhlələrdən yalnız bir neçə azərbaycanlı deputat vardı (30).

St.Şaumyan və onunla həmfikir olan digər erməni şovinistləri Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı yaxşı münasibət bəsləmirdilər. St.Şaumyan öncə bolşevik fikirli rus əsgərlərdən, sonra da daşnak partiyasının köməyi ilə ermənilərin türklərə olan düşmənçiliyindən bacarıqla istifadə etməyə başlamışdı. O, rus əsgərlərinə və ermənilərə arxalanaraq menşevik, eser və müsavətçilərin çoxluq təşkil etdikləri Bakı Soveti və bələdiyyə məclisini zorla yeniləşdirərək, bolşeviklərin çoxluğunu təmin etmişdi. St.Şaumyan sonralar Bakı şəhərinin idarələrində çalışan azəri türklərini tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırmışdı (31). Halbuki, 1917-ci ilin mart ayının başlanğıcında birinci fəhlə deputatları Sovetinə seçilmiş 52 nəfərdən yalnız 4 nəfəri (təxminən 8 % - i) bolşevikləri təmsil edirdi (32).

Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsi xəbəri Bakıya çatan sonra şəhər Duması ölkədəki siyasi vəziyyəti müzakirə edərək, Müvəqqəti hökuməti tamamilə müdafiə etdiyini bildirdi. Duma şəhərdə tam sakitliyi qoruyub saxlamaq qərarına gəldi və Bakıda ictimai təşkilatların Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin yaradılması zəruriliyini qeyd etdi (33).

1917-ci il martın 17-də Bakı şəhər Dumasının təşəbbüsü ilə (Bakı Duması bu qərarı martın 5-də vermişdi) İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi təsis edilmişdi (34). İcraiyyə komitəsinin tərkibinə 19 nəfər daxil olmuşdu. Buraya 5 nəfər fəhlə deputatları Sovetindən, 2 nəfər zabıt deputatları Sovetindən, 3 nəfər əsgər deputatları Sovetindən, şəhər dumasından, şəhər idarəsindən və neft sənayeçiləri Qurultayından, hər birindən bir nəfər olmaqla, 2 nəfər ticarət-sənaye təbəqəsindən və Bakı birjasından, müsəlman mədəni-maarif və humanitar cəmiyyətindən, eləcə də, kooperativ və həmkarlar ittifaqlarının hər birindən bir nəfər olmaqla nümayəndələr daxil idilər (35). Onun sədri əvvəlcə rus kadetlərindən L.İ. Biç, sonradan isə B. Frolov olmuşdu (36). Komitənin katibləri isə A. Bekzadyan və Karakaşev idi (37).

Rusiyada siyasi hakimiyyətin dəyişməsi ilə Azərbaycan da siyasi partiya və təşkilatlar gizli şəraitdən çıxdılar və ictimai fəaliyyət göstərməyə başladılar. Eyni zamanda yeni siyasi partiyalar və müxtəlif milli komitələr meydana gəlmişdi (38).

Həmin dövrdə istər Bakıda, istərsə də əyalətlərdə Azərbaycan xalqının mənafeyini düşünən və müxtəlif sosial təbəqəni əhatə edən təşkilatlar da yaranmışdı.

Fevral burjua inqilabının elə birinci günü Azərbaycan, müsəlman hərəkatının yaradılmasının mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. 1917-ci il martın 27-də Bakıda ... Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmışdı (39).

Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanın siyasi xadimləri və qabaqcıl ziyalılarının qarşısında duran vacib məsələlərdən biri, yalnız Cənubi Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının dağınıq halda olan qüvvələrinin vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi idi. Bununla bağlı «Açıq söz» qəzeti yazır ki, artıq bizə də birləşmək zamanı gəldi (40).

Yusif Vəzir Cəmənəziminli yazırdı ki, indiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şuramız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda

sayda hamıdan artıq ola-ola, əlahiddə bir millət təşkil edə-edə, mal və dövlətə malik ola-ola öz işimizi öz əlimizə ala bilmirik (41). Daha sonra müəllif qeyd edirdi ki, bir mərkəzə tabe Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu haldan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın (42).

Belə bir vaxtda Azərbaycan Müsəlman Milli Şurası yaradılmağa başlanmışdı. Lakin bu sahədə də müəyyən maneələr var idi. Belə ki, 1917-ci il martın 16-da Bakıda çağırılan Azərbaycan burjua və xırda burjua nümayəndələrinin iclasında Milli Büronun seçilməsi təklifi irəli sürüldükdə M.Əzizbəyov Milli Büroların və buna bənzər təşkilatların yaranmasının əleyhinə çıxmışdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra, 1917-ci il martın 27-də Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyə Komitəsi seçilmişdi. Bu komitənin heyətinə ziyalılardan və neft sənayeçilərindən Ə.M.Topçubaşov, Fətəli Xan Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, A.Q.Tağıyev, Ə.Ə.Əmircanov, Y.A.Əliyev, M.Əsədullayev, M.Heydərov və s. daxil edilmişdi. Sədr Məmməd həsən Hacinski, sədr müavini isə Müsavat partiyasının lideri Rəsulzadə seçilmişdi (43). Bu Şura, eyni zamanda ictimai – siyasi və milli təşkilat rolunu oynayırdı.

Bakıda fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli Şurası Zaqafqaziya Milli Şuraları içərisində ən nüfuzlusu idi. Müsəlman Komitəsi özünün aprel ayında buraxdığı birinci müraciətnaməsində bütün müsəlmanları Milli – Siyasi Şura ətrafında birləşməyə və Müvəqqəti hökuməti müdafiə etməyə çağırırdı (44).

Müvəqqəti Komitənin nümayəndələri gələcək Müəssisələr Məclisinə daxil olmaq fikrində idilər. Komitə Rusiyada milli – dövlət quruluşuna da öz münasibətini bildirmişdi. Yuxarıda qeyd olunan müraciətdə göstərilirdi ki, müsəlmanlar üçün dövlət idarəetməsinin forması demokratik respublika quruluşu hesab olunur (45).

Müsəlman Milli Şurası və Komitələri, tezliklə Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərində təşkil edildi. Gəncədə, Şuşada, Şamaxıda, Nuxada, Lənkəranda, Qubada, Naxçıvanda və başqa yerlərdə də Müsəlman Milli Şuraları meydana çıxdı (46).

Onlarda da rəhbəredici yerləri ziyalılardan və imkanlı təbəqələrin nümayəndələri tuturdu (47). Belə bir vaxtda Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayının çağırılması üçün ciddi hazırlıq işləri görülməyə başlanır. Burada çox mühüm məsələlər müzakirə olunmalı idi. Xüsusən, ölkənin milli – dövlət quruculuğu məsələsi qurultayda əsas müzakirə obyektinə olmalı idi. Çünki, fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycan ictimaiyyəti arasında bu məsələ ciddi müzakirə faktına çevrilməkdə idi. Həmin dövrün mətbuatında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzə tabe olmamaq şərtinə, Zaqafqaziya azərbaycanlılarının, Dağıstanın, Türkmənistanın, Qırğızistanın və Başqırdstanın milli – ərəzi muxtariyyətinə nail olması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanırdı (48).

Muxtariyyətlə bağlı Y.V.Çəmənəminli yazırdı: «Biz, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğumuz üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyirik. Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdan tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəfinədəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki, bu şəhər bizə həmişə yol göstərmiş və bizə kömək əli uzadıb (49).

Qurultayda qəbul olunmuş qətnamənin məzmunundan aydın olur ki, artıq aprel ayının ortalarında yeni qurulacaq Rusiya respublikasının tərkibində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi məsələsi önə çəkiləcəkdir.

Çəmənəminli yazırdı: Ayılın, toplaşın! Rusiyanın siyasi həyatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayır. Ədəmi mərkəziyyət binası qurulur. Ölkə federasiya üsuli ilə idarə olunmaq istəyir (50).

1917-ci il aprelin 15-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilir. Qurultay aprel ayının 20-dək davam edir. Burada müxtəlif ictimai təşkilatlardan təxminən 300 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın sədri Ə.M.Topçubaşov seçilir (51).

Qurultayda Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Azərbaycanda yaşayan türk-müsləman xalqlarının nümayəndələri iştirak edirdi. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, müsəlman xalqlarının maraqlarını Rusiya dövlət quruluşunun federativ – ərazi prinsipləri forması təmin edir. Qurultay nümayəndələri Rusiyada demokratik respublika quruluşunun olmasını arzulayırdılar. Qurultay, Qafqazda Müsəlman Milli Komitələrini təşkil etmək məqsədilə, iki müvəqqəti Mərkəzi Büro yaradılmasını qərara alır. Onlardan biri Şimali Qafqaz və Dağıstanda, digəri isə, Zaqafqaziyada olmalı idi. Sonuncunun mərkəzi Bakıda yerləşməli idi (52). Eyni zamanda, Qafqaz üzrə ayrıca müsəlman bürosunun yaradılması da nəzərdə tutulurdu (53).

Qurultayda bir çox məsələlərlə yanaşı, eyni zamanda millətlərarası münasibətlər də diqqət mərkəzində olmuşdu. Qurultayı açan Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Şurasının sədri Ə.M.Topçubaşov keçmiş rus hökumətinin Rusiya əhalisinin qeyri – rus xalqları barəsində bu xalqları parçalamaq, onları bir-birinə qarşı qızıqdırmaq siyasətini tənqid etmişdi (54). Qurultayda Azərbaycana ərazi muxtariyyəti verilməsi məsələsi də ortaya qoyulmuşdu (55). Bu qurultay bütövlükdə Qafqaz müsəlmanları üçün, xüsusən, Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki, Bakıda yaradılan idarəetmə orqanların, təşkilatların, cəmiyyətlərin, demək olar ki, böyük əksəriyyətinə ya rus, ya da erməni nümayəndələri rəhbərlik edirdi. Azərbaycanlıların mənafeyini müdafiə eləyən təşkilatlar isə Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası idi. Belə bir vaxtda Müsəlman Mərkəzi Bürosunun Bakıda təşkil edilməsi təşəbbüsü müsbət qiymətləndirilməli-

dir. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Qurultayda nəzərdə tutulan, ictimai – siyasi və mədəni məsələləri həyata keçirmək məqsədilə Milli fond yaradılmışdı. Milli fonda birinci üzvlük haqqını H.Z.Tağıyev vermişdi (50 min rubl) (56).

1917-ci il mayın 1-də Moskvada Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı, ... Moskva müsəlmanlarının mədəniyyət mərkəzinin dayacağına çevrilmiş, Kiçik Tatar döngəsindəki evdə ... keçirilirdi. Həmin ev ... 1913-cü ildə Bakı milyonçusu, neftənayeçisi Şəmsi Əsədullayevin vəsaiti hesabına tikilmişdi. Burada məktəb, musiqi zalı, zəngin kitabxana, kasıb və kimsəsizlər üçün internat yerləşirdi; Şərq və avropa dilləri, tarixi, poeziyası, musiqisi öyrədilir; Moskva və başqa şəhərlərin alimlərinin iştirakı ilə aktual mövzular üzrə müzakirələr keçirilirdi (57).

1917-ci ilin yazında və yayında Azərbaycan, Tatarıstan və Türküstandakı milli hərəkatda Rusiyanın müsəlman əyalətlərinə muxtariyyət verilməsi barəsində iki meyl özünü göstərirdi. Bunlardan biri unitarizm meyli idi ki, onun tərəfdarları Rusiyada mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətə malik, vahid burjua respublikası çərçivəsində müsəlmanlara yalnız mədəni muxtariyyət verilməsini tələb edirdilər. İkinci meylin tərəfdarları isə, federalizmi arzulayırdılar. Onlar Rusiyada federativ – burjua respublikası çərçivəsində ərazi muxtariyyəti tərəfdarı idilər. Bu tələblər, əsasən, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən irəli sürülürdü. Qurultayda çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Federativ Respublikasının tərkibində Azərbaycan və Rusiyanın başqa müsəlman vilayətlərinə milli – ərazi muxtariyyətinin verilməsini tələb edirdi (58).

Lakin qurultay Müvəqqəti hökumətlə ziddiyyətə girməmək, Rusiyanın başqa müsəlman xalqları ilə danışıqların vacibliyini nəzərə alaraq, həmin tələbi özünün qətnaməsinə daxil etməməyi qərara almışdı.

1917-ci il mayın əvvəllərində Moskvada müsəlmanların Ümumrusiya qurultayında federalistlər unitaristlər üzərində qələbə çalmışdır. Qurultay Müvəqqəti hökuməti müdafiə etdiyini bildirmiş, eyni zamanda böyük səs çoxluğu ilə Rusiyada dövlət quruluşunun milli ərazi – federativ demokratik respublika formasında olmasının vacibliyi haqqında qətnamə qəbul edilmişdi (59). Qurultayda müsəlman əhalisi yaşayan vilayətlərə muxtariyyət verilməsi zərurəti haqqında (717 səsdən 446 səsə) qətnamə qəbul edilir (60). Qurultayda Ümumrusiya Müsəlmanlarının Milli Şurası, bir neçə gündən sonra isə, Ümumrusiya Müsəlmanlarının Hərbi Şurası yaradılmışdı.

Azərbaycan burjuaziyası və onun Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Ağababa Quliyev kimi görkəmli nümayəndələri Qafqazda, Türküstanda və başqa müsəlman vilayətlərində federalistlər hərəkətinə hərtərəfli – həm mənəvi və həm də maddi yardım göstərmişdi (61).

1917-ci il aprel ayının 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı və 1917-ci il may ayının 1-dən 11-dək Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı Qafqazda, eləcə də, Rusiya imperiyasının başqa ərazilərində yaşayan türk-müsəlman xalqlarının siyasi baxımdan təşkilatlanmasında və onların mənəvi cəhətdən bir-birlərinə yaxınlaşmalarında mühüm rol oynamışdı.

Azərbaycanda milli hərəkəta vahid rəhbərlik etmək məqsədilə, Bakıda, digər şəhər və qəzalarda, Müsəlman Milli Şurasının şöbələri yaradılmışdı. Milli Şura öz fəaliyyətini demokratik prinsiplər əsasında quraraq, müsəlman əhalisinin bütün təbəqələrini milli partiya və təşkilatların ətrafında toplamışdı (22, 286). Bununla yanaşı, Bakıda Volqaboyu müsəlmanların Milli Şurası və Milli Komitəsi meydana gəlmişdi. Milli komitənin sədri millətçi, görkəmli jurnalist Sanatulla İbrahimov seçilmişdi (62).

Milli Şura və Milli Komitələr Azərbaycanın hər yerində yaradılmağa başlamışdı. Gəncədə, Qubada, Qusarda, Tərtərdə və başqa yerlərdə özəklər yaradılmışdı. 1917-ci il avqustun 13-də Şuşada bir qrup ziyalının təşəbbüsü ilə Müsəlman Milli Komitəsi yaradılmışdı. Onun sədri Behbudov Lütvəli bəy seçilmiş, burada «müsəlman fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı» da yaradılmışdı (63).

Azərbaycan Milli Şurası ilə yanaşı, Erməni Milli Şurası da yaradılırdı. Hər iki Şuranın xalq içərisində nüfuzu və hörməti artmaqda idi. Suren Şaumyan «Bakı Kommunası» adlı kitabında yazırdı: Bakıda hakimiyyət formal olaraq fəhlə və əsgər Soveti İcraiyyə Komitəsinin əlində idi, lakin mövcud olan iki Milli Şura (Azərbaycan və Erməni Milli Şuraları nəzərdə tutulur – müəl.) böyük təsir gücünə malik idilər (64). Eyni zamanda, Sovetə keçirilən seçkilər də onu göstərdi ki, Bakıda siyasi qüvvələr milli əlamətlərə görə formalaşmaqdadır (65).

Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən fevral burjua inqilabının yaratdığı imkanlardan istifadə edərək, açıq siyasi fəaliyyətə başlayan «Müsavat» partiyası xalq içərisində geniş təbliğata başladılar. Onların bu təbliğatı qonşu erməni, gürcü və Şimali Qafqaz xalqlarının hüquqlarına və yaşadıqları ərazilərə toxunmadan aparılırdı.

Monarxiyanın devrilməsindən bir müddətdən sonra Gəncədə «Ədəmi Mərkəziyyət Türk federalistlər partiyası» yaranmışdı (1917-ci ilin mart ayında – müəl.). Bu partiya yarandığı ilk gündən Rusiya dövlətini muxtar ərazilərin federasiyasına çevirməyi təklif etmişdi. Partiyanın əsasını qoyan və onun ilhamvericisi N.Yusifbəyov idi (66).

1917-ci ildə Azərbaycanda milli hərəkatın sonrakı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş ən mühüm siyasi hadisə, şübhəsiz, «Müsavat»la Türk federalistlər partiyasının (TFP) birləşməsini hesab etmək olar (67). Müsəlman Komitəsində birgə iş təcrübəsi qazanmış müsəvatçılar Türk Ədəmi

– Mərkəziyyət partiyası ilə birləşmək məsələsini irəli sürmüşdürlər. Birləşmə 1917-ci il iyunun 20- də (yeni təqvimlə 3 iyul) baş vermişdi. Yeni partiya Türk Ədəmi – Mərkəziyyət Müsavat (Türk Federalistlər Partiyası Müsavat) partiyası adlandı (68). Partiyanın 8 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi yaradılmışdı ki, bu da Bakı və Gəncə bürolarını əhatə edirdi. Bakı bürosuna M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, M.Rəfiyev, M.Vəki-lov, Gəncə bürosuna isə N.Yusifbəyov, H.Ağayev, Ş.Rüstəmbəyov və M.M.Axundov seçilmişdilər. Bu iki partiyanın birləşməsi Azərbaycanda siyasi qüvvələr nisbətinin tənzimlənməsində, istiqlal uğrunda mübarizənin bir səmtə yönəldilməsində mühüm rol oynamışdı (69).

1917-ci il oktyabr ayının 26 – 31-də 500 nəfərlik nümayəndənin iştirakı ilə «Müsavat» partiyasının ilk rəsmi qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda partiyanın Mərkəzi Komitəsi yaradılmış, M.Ə.Rəsulzadə yekdilliklə onun sədri seçilmişdi. Qurultayda qəbul olunan proqramda öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Rusiya imperiyasının əsarəti altında yaşayan Türküstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan kimi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almalıdırlar, İdil boyu Krım tatarları və Rusiyada yaşayan digər türk qövmlərinə məhəlli, mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir sözləri öz əksini tapmışdır (70).

Bu dövrdə Azərbaycan xalqı və onun torpağının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş yeganə siyasi təşkilat Müsavat partiyası idi. Partiya milli şüarlarla çıxış edərək, xalqı öz ətrafında birləşdirmək istiqamətini götürmüşdür. Müsavat partiyası hər hansı bir sinifin adından deyil, bütün millətin adından çıxış edirdi. Bu da yeni proqramda öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, milli dövlət ancaq o vaxt həqiqi hesab edilir ki, o seçilmiş bir sinifin deyil, bütün xalqın maraqlarını müdafiə edir və qoruyur (71). Ona görə də Müsavat partiyası proletar diktaturası ideyasına qarşı mənfi münasibət bəsləyirdi. «Müsavat» partiyasının açıq siyasi mübarizə meyda-

nına girməsi ilə, nəinki Azərbaycan türklərinin (o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların), eyni zamanda imperiya əsarətində yaşayan bütün türklərin milli mənafeyinin müdafiəçisi kimi çıxış etməyə başlayır. Xalqın müdafiəsi mövqeyində duran «Müsavət» partiyası, tezliklə onu öz ətrafında birləşdirmişdi.

«Müsavət» partiyasının Azərbaycan siyasi həyatının başlıca qüvvəsinə çevrildiyini Bakı Sovetinə və Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərin nəticəsi də təsdiqləmişdi. 1917-ci ilin oktyabr ayının 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə «Müsavət» partiyası səslerin 40 faizini toplayaraq birincilik qazanmışdı. Səslər aşağıdakı şəkildə bölüşdürülmüşdü: Müsavat – 8147, Bolşeviklər – 3883, Eserlər – 6305, Menşeviklər – 687, Daşnaksütyun – 5289 (72). Əhəlinin tərkibi beynəlmiləl olan Bakı şəhərində belə bir qələbə Müsavat partiyasının hegemon qüvvə olduğunu sübut etmişdi.

Eyni zamanda Cənub Qafqaz Komissarlığının fəaliyyət göstərdiyi ikinci həftəsində, yəni noyabrın 26-28-də Cənubi Qafqaz Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Müsavat partiyası bolşevik və Daşnaksütyun partiyalarına nisbətən daha çox səs topladığını görürük: 2.455.274 seçici səsi regionun iri partiyaları arasında aşağıdakı şəkildə bölünmüşdü: Menşeviklər – 661,934, Müsavat – 615,816, Daşnaksütyun – 558,400, Müsəlman Sosialist bloku – 159,770, Eserlər – 117,522, Bolşeviklər – 95,581, Hümmət – 84,748, İttihad – 66,504 (73).

Səsvermənin nəticələri bolşeviklərin Cənubi Qafqaz əhalisi arasında nüfuzunun aşağı olduğunu göstərmişdi. Seçkilərin yekunlarının əsas nəticəsi bu idi ki, Azərbaycanın seçici kontingenti Müsavatın proqramındakı ərazi muxtariyyətinə, bütövlükdə olmasa da, böyük əksəriyyətlə səs vermişdi. Bu, həm də ondan irəli gəlirdi ki, Rusiya ilə bağlılıqdan xilas

olmaq perspektivi gürcülər və ermənilərə nisbətən, azərbaycanlılarda daha güclü idi (74).

Azərbaycanın hər yerində, hələ bolşevik təşkilatları və qrupları olmadığı halda «Müsavat» partiyasının, demək olar ki, bütün Azərbaycan qəzalarında yerli təşkilatları var idi (75). Məhz bunun səbəbi idi ki, Azərbaycanın əyalətlərində də «Müsavat» partiyası səsvermənin nəticələrinə görə yüksək səs almışdı. 1917-ci il dekabrın 20-də Lənkəran qəzası üzrə Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticələrinə görə «Müsavat» partiyası 53.910, Göyçay qəzası üzrə isə 27.046 səs almışdı (76).

Azərbaycan xalqının milli – azadlıq mübarizəsinin önündə gedən «Müsavat» partiyası Azərbaycanın torpağına və xalqına sahib çıxmalı idi və belə də olmuşdu. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki, əks təqdirdə torpaq və xalq sahibsiz qalar, başqa millətdən olanlar ona sahib çıxardılar. Bu da, nəticə etibarı ilə, gələcəkdə Azərbaycan xalqı üçün faciəyəyə çərilə bilərdi. Ona görə də ziyalılarımız və onların yaratmış olduqları siyasi təşkilatlar, o cümlədən «Müsavat» partiyası xalqın önündə getməyi özünün vətəndaşlıq borcu hesab edirdi. Xalq da onlara inanırdı. Bütün bu hadisələr erməni təşkilatlarını, xüsusən, St.Şaumyanı çox narahat edirdi. Bu narahatlığın da əsas səbəbi onların Azərbaycan torpağı hesabına Erməni dövləti yaratmaq, bütövlükdə Azərbaycanı Sovet imperiyasının ərazisinə qatmaq planlarına mane olması idi. Azərbaycan adlı bir dövlətin mövcudluğunu qəbul etmək istəməyən St.Şaumyan yazırdı: «Lap əvvəldən Zaqafqaziyada ən zəif siyasi partiya olan, bu inqilab zamanı təşkilatlanan, heç bir təşkilati, heç bir partiya ənənəsi, heç bir hakimiyyəti olmayan, inqilabın əvvəlində heç bir rol oynamayan «Müsavat», ikinci ilin başlanğıcında Zaqafqaziyada ən güclü siyasi partiya çevrildi» (77).

Daşnaklar bolşeviklər kimi «Müsavat»ın simasında müsəlmanların təşkilatlanmasından və real qüvvə kimi siyasi meydana çıxmasından çox narahat olmuşdular. Erməni-rus

bolşevik narahatlığının ikinci səbəbi isə yerli əhalinin onları müdafiə etməsi olmuşdu (78).

Müsəlman əhalisi arasında Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının get-gedə nüfuzunun artması və Zaqafqaziya Komissarlığının qərarına uyğun olaraq azərbaycanlıların milli hərbi hissələrini yaratmağa başlaması, başda St.Şaumyan olmaqla, bolşevikləri və erməniləri qorxuya salmışdı. Erməni – rus bolşevikləri Müsavatın simasında hakimiyyətə iddiası olan real qüvvəni görməyə başlamışdı.

Bakıda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalardan menşeviklər və eserlər müsəlman fəhlələri içərisində aktiv siyasi iş aparmırdılar. Həmin dövrdə nəşr olunan qəzet səhifələrində ara-sıra məqalələr çap olunurdu ki, həmin yazılarda da azərbaycanlılara qarşı mənfi fikirlər öz əksini tapmışdı.

Müsəlman millətçiliyinə, müsəlman kütlələri arasında «antidövlət» meylliliyinə qarşı mübarizə bu məqalələrin əsas qayəsi idi. Halbuki, həmin dövrün hadisələrini dərinlən araşdıranda azərbaycanlılar arasında millətçiliyin şovinizm formasına (erməni və ruslarda bu forma güclü idi) və ya dövlət əleyhinə hər hansı bir hərəkatlərə rast gəlinməmişdi.

Eserlər, menşeviklər və daşnaklar şovinst siyasət yeridərək, azərbaycanlı fəhlələrin Sovetlərin tərkibinə daxil olmasına hər vasitə ilə mane olurdular (79). Bolşeviklərə gəldikdə isə, onlar öz çıxışlarında müsəlmanların – azərbaycanlıların inqilaba cəlb edilməsindən danışırdılar, lakin əməldə onlar bu işi həyata keçirmirdilər (80).

Ümumiyyətlə, götürdükdə nə menşeviklər, nə eserlər, nə də bolşeviklər azərbaycanlıları öz təşkilatlarının nəinki rəhbər heyətində, heç sırayı üzvlüyündə də görmək ismədiklərindən onları yaxına buraxmırdılar. Həmin fikri təsdiqləyən faktlar əsərin bundan əvvəlki səhifələrində, məsələn, səhifə 36-da göstərildiyindən burada təkrar etməyə lüzum görmürük.

Bakıda xırda burjua partiyaları içərisində ən qüvvətliyi eser təşkilatı olmuşdur. Bakı eser təşkilatı üzvlərinin sayı ar-

tıq 1917-ci il aprelin axırında 8 min nəfərə çatmışdı. Rus və qismən erməni fəhlələrinin siyasi cəhətdən yetkin olmayan hissəsi içərisində, xüsusilə, Bakı qarnizonunda və kaspi hərbi donanması matrosları arasında esərlərin nüfuzu daha qüvvətli idi (81).

Esərlər müsəlmanların simasında «panislamçı düşmən» obrazının yaradılmasında xüsusi rol oynayırdılar. Bolşeviklərin isə azərbaycanlılar arasında apardığı təbliğatın mərkəzində Azərbaycan xalqını öz ziyalıları və iri mülk sahiblərinin əleyhinə qaldırmaq və onlar arasında uçurum yaratmaq olmuşdur. Burada da bolşeviklərin əsas məqsədi Azərbaycan xalqını başsız qoyaraq, yaranmış qarmaqarışıqlıqdan sadə xalqı çıxılmaz vəziyyətə salmaq, sonra isə bundan öz məqsədləri üçün istifadə etmək olmuşdur.

Bolşeviklər hər cür demokratik şüarlarla pərdələnsələr də, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına cavab vermirdilər. Bu hərəkətin rəhbərliyində ifrat bolşeviklərin və ermənilərin çoxluq yaratması isə Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə qarşı daha kəskin mövqe tutmasına zəmin yaradırdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı bir daha göstərdi ki, Şaumyanın başçılığı altında ermənilər tərəfindən istiqamətləndirilən bolşevizm Azərbaycan xalqına sonsuz qırğınlar və faciələr gətirmişdi.

Qeyd edilməlidir ki, bolşevikləri və onlardan sonra hakimiyyəti ələ keçirən «Sentrokaspi» diktaturasının Bakıda uzun sürməyən hakimiyyətləri dövründə bu siyasət davam etdirilmişdi.

1917-ci ilin ortalarında RSDF(b)P Bakı komitəsinin yığıncağında 9 nəfərdən ibarət (5 bolşevik, 4 menşevik) rəhbərredici büro seçilmişdi. Onun tərkibinə P.Çaparidze, Q.Ayollo, V.Naneyşvili, İ.Kasaşvili, Q.Sturua, V.Kasparov, Kalman, R.Okineşviç, S.Anşeles daxil idilər (82). Buradan da aydın görünür ki, RSDF(b)P Bakı komitəsinin rəhbərliyi və tərkibinin, demək olar ki, hamısı erməni və ruslardan ibarət idi. Onların tərkibində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox

idi. Əsas məsələ isə onda idi ki, RSDF(b)P Bakı komitəsinin erməni rəhbərliyi – Şaumyan, Əmiryan, Mikoyan və başqaları yalançı beynəlmilçilik şüarları altında ermənipərəst siyasəti yürüdərək, azərbaycanlıları Komitənin rəhbərliyinə yaxın buraxmaq istəməmişdilər.

St.Şaumyanın və hərbi inqilab Komitəsinin rəhbəri Q.Korqanovun yaratdığı Qırmızı Ordunun sıralarına da azərbaycanlıları qəbul etmirdilər. Bakıda siyasi və hərbi hakimiyyət tədricən bolşevik maskası altında gizlənən erməni sovinistlərinin əlində cəmləşirdi.

1917-ci ilin ikinci yarısında RSDF(b)P Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmək üçün silahlı üsyana ciddi hazırlaşmışdılar. Buna görə də RSDF(b)P MK-nın göstərişlərini əsas tutan Bakı bolşevikləri hakimiyyət uğrunda fəal mübarizəyə başlamışdılar. Birinci növbədə, onlar Bakı şəhərində fəhlə və əsgər deputatları Sovetində rəhbərliyi ələ almağa cəhd göstərirlər. Sonradan onlar bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi haqqında məsələni irəli sürməli idilər. Bu məqsədlə bolşeviklər 1917-ci ildə Sovetə yeni seçkilər keçirilməsini tələb etmişdilər.

Qeyd edək ki, bu dövrdə fəhlə və əsgər deputatları Sovetində üstünlük esər, menşevik və daşnaklarda idi. Sentyabrın 3-də RSDF(b)P Bakı Komitəsi tez bir zamanda Bakı Sovetinə yeni seçkilərin keçirilməsinin vacibliyi haqqında qərar qəbul etdi (83).

Əvvəllər olduğu kimi, 1917-ci ildə də bolşevik təşkilatı əsas təbliğat işini qeyri azərbaycanlılar arasında aparırdı və azərbaycanlılar arasında, xüsusən, Bakıdan kənarında onların nüfuzu, demək olar ki, yox idi. Azərbaycanlılar arasında bolşevik ideyalarının təbliğatı «Hümmət» təşkilatının üzərinə qoyulmuşdu (84).

Bakıda siyasi mübarizənin gərginləşdiyi bir vaxtda bolşevik yönümlü «Hümmət» təşkilatının varlığı sual altında idi. 1917-ci ilin mart ayında təşkilatın konfransında bir qrup hümmətçi belə hesab edirdi ki, artıq partiya fəaliyyətini

«Hümmət» təşkilatının bayrağı altında göstərməkdənsə, RSDF(b)P Bakı Komitəsi ilə birləşsə, daha yaxşı olar. Lakin uzun müzakirələrdən sonra konfrans qərara alır ki, Bakı Komitəsinə birləşmədən, «Hümmət» təşkilatı öz adını saxlasın. Təşkilatın Müvəqqəti komitəsi yaradılır. N.Nərimanovun sədrlik etdiyi Komitənin tərkibinə M.Əzizbəyov, D.Bün-yatzadə və H.Sultanov daxil olurlar (85). Bir neçə vaxtdan sonra isə Sultan Məcid Əfəndiyev, Möhsün İsrafilbəyov və başqaları da təşkilata daxil oldular (86).

Hümmətçilər bolşevik ideyalarının Azərbaycan zəhmətkeşləri içərisində yayılması üçün maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul idilər (87). Bu maarifçilik ideyalarının həyata keçirilməsində 1917-ci il iyulun 16-dan etibarən Bakıda 1000 nüsxədən ibarət «Hümmət» qəzeti çıxmağa başladı. Qəzetin redaksiya heyətinə N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və T.Şahbazov daxil idilər (88).

Fevral inqilabının qələbəsi ilə erməni siyasi partiyalarının tarixində yeni dövr başlanmışdı (89). Bu dövrdə Avropa ölkələrində «erməni məsələsi»nin siyasət aləminə daxil olması təmin edilmiş, erməni «Daşnaksütyun» partiyasının əsas qüvvələri Cənubi Qafqaza, xüsusilə, Bakıya yığılmış və onlar «Böyük Ermənistan» yaradılması üçün yeni taktikaya keçmişdilər. Rus, eləcə də ingilis, fransız hökumətləri ilə bağlı olan və onlara xidmət edən «Daşnaksütyun» partiyası «Böyük Ermənistan» xəritəsini əllərində gəzdirərək, millətlər arasında, xüsusilə Azərbaycanda gərginlik yaradaraq, azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi daha da qızıqdırırdı. Erməni şovinist millətçilərinin bu hərəkətləri, hətta, Cənubi Qafqazda bütün partiyaların narazılığına səbəb olmuşdu. Bu dövr daşnak partiyasının mürtəce sifəti artıq kimsəyə sirr deyildi. Bu baxımdan maraqlıdır ki, hətta, 1917-ci ilin sentyabrında erməni eserlərinin konfransı daşnaklarla blokdan imtina etmişdi (90).

Oktyabr siyasi çevrilişinin əldə etdiyi nailiyyətlərə qarşı mübarizə aparan əksinqilabçı daşnaksütyun Ermənistan əra-

zisində erməni iri ticarət – sənaye burjuaziyasının diktaturasını qurmaq və Türkiyənin (Şərqi Anadolunun yeddi vilayəti), Gürcüstanın (Axalkalaki, Borçalı və b.) və Azərbaycanın (Qarabağ, Naxçıvan və b.) hesabına «müstəqil» daşnak «respublikasının» ərazisini genişləndirmək fikrində idi (91). Daşnaksütyun partiyası İrəvan, Qarabağ və Naxçıvana olan iddialarından başqa, Azərbaycanın Şərur-Dərələyəz, Sisyan-Kafan bölgəsini də ələ keçirmək fikrində idi.

Vaxtilə daşnakların burjua millətçi siyasətini Bakıda gənc erməni inqilabçıları qrupu ciddi tənqidlə qarşılımışdı. Bu qrupun başında A.İ.Mikoyan dururdu və onun tərkibinə Mirzəbekyan, A.Qriqoryan, A.Akopyan, S.Tumayan, Q.Tovmasyan, Q.Əlixanyan və Qr.Poqosyan daxil idilər (92).

Lakin hadisələrin sonrakı gedişində yuxarıda adları qeyd olunan ermənilər daşnaklarla ittifaqda azərbaycanlılara qarşı soyqırımında aktiv iştirak etmişdilər.

Daşnak partiyasının qızğın millətçilik siyasəti o dərəcədə genişlənməmişdi ki, hətta, milli şovinizm telləri ilə sıx bağlı olan RSDF(M)P-nin Zaqafqaziya Vilayət Komitəsi rəhbərlərinin də etirazına səbəb olmuşdu (93).

RSDF(M)P Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin «Tiflis əhalisinə» müraciətində deyilirdi ki, Qafqazdakı bütün millətçi partiyalardan ən qüvvətli və ən zərərli daşnak partiyasıdır. Yalnız bu partiyanın dağılması zəhmətkeşlərin davamlı və həqiqi beynəlmiləl həmrəyliyinə nail olmaq üçün möhkəm zəmin yaradar (94). Bu partiyanın fəaliyyətinə qədər Zaqafqaziyada sakitlik idi. Burada millətlərarası ziddiyyətlər nəzərə çarpmırdı. Azərbaycan, gürcü və erməni millətləri əsrlərlə birgə dinc yaşamışlar. Lakin şovinist erməni millətçilərinin meydana çıxması ilə münasibətlər dəyişmiş, ziddiyyətlər əmələ gəlmişdi (95). Başqa bir əsərdə göstərilir ki, Türkiyədə və eləcə də, Qafqazda erməni xalqının bədbəxtliyinin əsas mənbəyi Daşnaksütyun təşkilatıdır (96).

Azərbaycan türklərini (o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqları) qəddarlıqla qətlə yetirilməsində bilavasitə iştirak etmiş Tatevos Əmirovun qardaşı, Bakı XKS üzvlərindən biri olmuş A.Əmiryan 1917-ci il dekabrın 19-da «Cinayətkar siyasət» adlı məqaləsində yazırdı: Daşnaksütyun nə deməkdir? Bu ifrat erməni millətçilərinin partiyasıdır, bu partiya öz varlığının 25 ili ərzində sosializmə qarşı, inqilabi ideyaların erməni xalq kütlələri içərisində yayılmasına qarşı mübarizə aparmışdır, bu partiya bütün qonşu xalqlara qarşı təcavüzkar, həyasız siyasət yeritmişdir. Biz bolşeviklər «Daşnaksütyun» partiyasına qarşı həmişə mübarizə aparmışıq. Lakin Qafqaz menşevikləri də ona qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparmışlar (97).

Uzun illərin təbliğat, terror və qorxutma siyasəti nəticəsində, daşnaklar öz başlıca məqsədlərindən birinə çatmışdılar: əməkçi erməni xalqı artıq şovinizm virusu ilə zəhərlənmişdi və daşnakların ardınca gedirdi (98).

Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar, o cümlədən bolşeviklər də yaxşı başa düşürdülər ki, erməni şovinistləri sosializm və proletar inqilabı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (99).

Ermənilər Azərbaycanın Qərb torpaqlarını – tarixi torpaqlarımızı zəbt edib, erməni dövləti yaratmaq planlarını həyata keçirmək üçün, 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra bütün qüvvələrini və imkanlarını işə salmışdılar.

Uzun müddət Türkiyənin ərazisində Erməni dövləti yaratmaq fikiri ilə ermənilər Avropa dövlətlərinin, xüsusən, Rusiya imperiyasının, sonra isə Leninin qurduğu Sovet Rusiyasının himayəsinə sığınaraq, onlardan istifadə etmək istəyirdi. Lakin bu məkrli siyasət türklərin güclü müqaviməti nəticəsində baş tutmadıqda, ermənilər həmin planı Cənubi Qafqazda, Azərbaycan torpaqları hesabına həyata keçirmək fikrinə düşmüşdülər. Ermənilər siyasi mərkəz olan Tiflis və Bakıda siyasi və hərbi təşkilatların rəhbərliyini ələ almaq,

Cənubi Qafqazda siyasi hakimiyyətə yiyələnmək və gələcəkdə, Azərbaycan torpaqlarında Erməni dövləti yaratmaq planını hazırlayırdılar. Buna görə də Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Bakıda ermənilərin siyasi fəallığı artmış və genişlənməmişdir.

Bu dövrdə Bakıda siyasi cəhətdən fəallaşan və heqemonluq etmək istəyən erməni daşnakları daha çox diqqət cəlb edirdilər. Onlar müxtəlif siyasi təşkilatların, əsasən, rəhbər orqanlarında təmsil olunurdu (100).

Bolşeviklərin sıralarında St.Şaumyan, A.Akopyan, A.Mravyan, S.Xanoyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan və başqaları vardı (101). »Daşnaksütyun» partiyası Bakı və Bakı quberniyasına xüsusi maraq göstərirdi (102).

Bu dövrdə artıq elə bir nüfuzə malik olmasalar da Hnçak partiyası da, öz fəaliyyətini genişləndirmişdi (103).

Onlarda da şovinst millətçilik güclü idi və daşnaklar kimi türklərə nifrət edirdilər. Hnçakistlərin də əsas məqsədi «Türkiyə Ermənistanı»nı Osmanlı imperiyasından ayırmaq olmuşdur (104).

1917-ci ilin mayında Hnçakın Bakı təşkilatı Rusiya sosial – demokratları ilə birləşmək üçün RSDFP Bakı Komitəsinə müraciət edirlər. Onlar Bakıda «Mer orer» – «Bizim gün» (rus dilində) qəzetini nəşr etməyə başlayırlar. Lakin Hnçakistlərin də əsas mübarizə metodu zorakılıq və terror idi. (105).

Hnçakistlər də daşnaklar və bolşeviklər kimi hərbi təşkilatlanmaya xüsusi diqqət verirdilər. Eyni zamanda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik təşkilatının himayəsindən istifadə edirdi. Onlar St.Şaumyanın yaxından köməyi ilə özlərinin hərbi batalyonlarını yaradırdılar (106).

Şübhəsiz, hnçakistlərin bolşeviklərə yaxınlaşmaları, onlara sevgindən deyil, qarşılarına qoyduqları məqsədlərinə çatmaq üçün lazım idi. Böyük bir hissəsi Ermənistandan xaricdə olan hnçakistlərin 1917-ci ildə 14 min üzvü vardı.

Hnçak partiyasının təşkilatları Ermənistanda, eyni zamanda Tiflisdə, Bakıda, Batumda fəaliyyət göstərirdi (107).

Siyasi həyatın canlanması şəraitində «Mşak» qəzetinin (Tiflisdə nəşr olunurdu) ətrafına toplaşan erməni kadetləri 1917-ci ilin aprelində özlərinin partiyalarını yaratdılar. Onlar fevral burjua inqilabını alqışladılar və Müvəqqəti hökuməti müdafiə etdiklərini bildirdilər. Bütün vacib sosial və milli problemlərin həllini Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər dayandırılmasının zəruriliyini elan etdilər. Erməni kadetləri özlərini Ermənistan xalq partiyası adlandırdılar (108).

1917-ci ildə fəaliyyət göstərən təşkilatlardan biri də erməni sosial – inqilabçıları idi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni sosial – inqilabçıları öz ideya baxışlarına görə «Daşnaksütyun» partiyasından fərqlənmirdilər. Bu partiyanın Tiflis, Bakı, Aleksandropol, Qars, İrəvan, Yelizavetpol, Batum və başqa yerlərdə az saylı şöbələri vardı (109).

Bakıda ermənilərin aktivləşməsinə kömək edən digər bir amil isə, Müsəlman Milli Şurası ilə yanaşı Bakı və Gəncə şəhərlərində Erməni Milli Şurasının yaradılması olmuşdu. Bakıda Erməni Milli Şurasının sədri Y.Qukasov idi (110). Erməni milli şurasının Gəncədə, Şuşada və başqa şəhərlərdə şöbələri vardı (111).

Şuşada bolşeviklərin də təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Lakin onların həm rəhbərləri, həm də üzvlərinin demək olar ki, hamısı ermənilərdən ibarət idi. Belə ki, Şuşa Bolşevik Komitəsinə Aleksandr Saturyan (Ruben) başçılıq edirdi (112).

1917-ci il oktyabrın 13-də Bakı Sovetinin menşevik-eser İcraiyyə Komitəsi istefaya çıxmağa məcbur olmuşdu. Həmin gün başda St.Şaumyan olmaqla Bakı Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (113). Lakin Bakı Sovetinin rəhbərliyi bolşeviklərin əlində olsa da, onlar Sovetdə möhkəm və sabit çoxluğa malik deyildilər (114).

Bəhs olunan dövrdə erməni – rus bolşevik mətbuatı nə qədər hay-küy qaldırsalar da, Qafqazda St.Şaumyanın rəh-

bərlik etdiyi bolşeviklərin nüfuzunun əhali arasında aşağı olması faktını gizlətmək mümkün olmamışdı.

Tiflisdəki Amerika konsulu Smit oktyabr çevrilişindən sonra Dövlət Departamentinə göndərdiyi ilk teleqramında, hər şeydən əvvəl, yazırdı ki, yerli əhalinin böyük bir hissəsi və ordu bolşeviklərin arxasınca getməkdən imtina etmişdilər. Üstündən 9 gün keçəndən sonra Smit Dövlət Departamentinə göndərdiyi başqa bir teleqramında isə göstərmişdi ki, Bakı bolşeviklərin əlindədir, lakin Zaqafqaziyanın başqa yerlərində əhalinin böyük bir hissəsi və onların rəhbərləri qətiyyətlə bolşevik hakimiyyətini qəbul etmək istəmir... hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra da, Bakıda, ümumən, Zaqafqaziyada nüfuzu aşağıdır (115).

Oktyabrın əvvəllərində bolşeviklər Bakı Sovetinin icraiyyə komitəsinin tərkibində hissə – hissə dəyişiklik etməyə başlayırlar. Lakin bu dəfə də seçilən 12 üzvün içərisində bir nəfərdə olsun azərbaycanlı yox idi. Belə ki, onun tərkibinə M.Jqenti, M.Semyonov, B.Avakyan, Yarışev və başqaları seçilir. Növbəti gün isə, Bakı Sovetinin hərbi bölməsinin katibi B.Avakyan seçilir (116).

Bakıda siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə təsir edən əsas amillərdən biri 1917-ci il oktyabrın 25-də bolşeviklər tərəfindən Petroqradda hakimiyyətin silahlı yolla ələ alması olmuşdur. Bu hadisə Bakıda, bolşeviklərin fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin rəhbərliyini ələ almasına imkan vermiş oldu.

Sovet tarixçiləri bolşeviklərin Bakıda siyasi hakimiyyəti ələ almalarının qanunauyğunluğunu sübut etmək üçün, daha doğrusu, bolşeviklərin hakimiyyətə fəhlə və kəndlilərin inqilabi mübarizəsinin nəticəsi olaraq gəldiyini göstərmək üçün böyük həcmli tədqiqat əsərləri yazmışdılar. Bu əsərlərdə 1917 – 1918-ci illərdə Azərbaycandakı kəndli və fəhlə hərəkətinə daha geniş inqilabi xarakter verilməyə çalışmışdılar.

Milman A. «Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917-ci il – iyul 1918-ci il)» adlı

əsərində yazırdı: 1917-ci il oktyabrın 13-də Bakı Sovetinin menşevik – eser İcraiyyə Komitəsi istefaya çıxmağa məcbur olmuşdu. Həmin gün başda St.Şaumyan olmaqla Bakı Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (117). Lakin Sovetdə bolşeviklər azlıqda idilər.

... Bakı Sovetinin rəhbərliyi bolşeviklərin əlində olsa da, onlar Sovetdə möhkəm və sabit çoxluğa malik deyildilər (118).

Milman yuxarıda qeyd olunan kitabında bolşeviklərin Sovetdə az yer tutmasının səbəbini belə izah edirdi: Sazişçilərin və millətçilərin deməqoq təbliğatı (halbuki bolşeviklərin özləri insanları bir-birinə qarşı qoyur, onlar arasında düşmənçilik toxumu səpir, fabrik-zavod fəhlələrə, torpaq kəndlilərə şüarını dönmədən təkrarlayırdılar. Lakin bolşeviklər hakimiyyətə gəlməsindən bir müddət sonra fabrik – zavod fəhlələrin, torpaq iş kəndlilərin əlindən alınıb dövlətin mülkiyyətinə qatdılar. Sovet adamları əslində sovet təhkimçiliyinə çevrildilər. Bununla bağlı Hüseyn Baykara «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabının 228-ci səhifəsində ... kəndlisinə torpaq vəd edib ona sovet təhkimçi – kolxozçunu gətirdiyini, fəhləsinə fabrik – zavod vəd edərək onu adi təttil hüququndan belə məhrum edib kölə vəziyyətinə saldığını qeyd edirdi) (119), Bakıda əksinqilabi iş aparən burjua orqanlarının mövcud olması (bolşeviklərin onlardan geri qalmayan mətbuat orqanları var idi) ... Bakı proletariatının ərzaq vəziyyətinin ağırlığı (ümumiyyətlə 1-ci dünya müharibəsi, Rusiya imperiyasında inqilabi çevrilişlər, vətəndaş müharibəsi imperiyanın bütün ərazisində açlıq və səfalət bürümüşdü. Bolşeviklər bundan əks təbliğat kimi rəqiblərinə qarşı istifadə edirdilər. Halbuki, özləri hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra yüz minlərlə insan açlıqdan ölmüşdür), proletariatın sıralarında hələ lap bu yaxınlarda kənddən gəlmiş və kifayət qədər inqilabi mətinliyi olmayan adamların olması (burada da müəllif tam həqiqəti yazmır, çünki Bakıda, ümumiyyətlə, Şi-

mali Azərbaycan qəzalarında bolşeviklərin inqilabi təbliğatları azərbaycanlılara tamamilə yad idi, digər tərəfdən onların bolşevik təbliğatının zorakı üsullara söykənməsi, insanları bir-birinə qarşı qoyması qəbul olunmurdu) – bütün bunlar və habelə bir sıra başqa səbəblər nəticəsində Sovetdə eserlər, daşnaklar və müsavətçilər xeyli yer ələ keçirə bildilər (120).

Petroqradda silahlı üsyanın qələbə çalması məlumat əldə olunduqdan sonra, 1917-ci il oktyabrın 26-da Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin müşavirəsi çağırılır. Müşavirədə Bakıda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqının, hərbi hissələrin, Xəzər donanması və başqa təşkilatların nümayəndələri iştirak edirdilər. Müşavirədə hakimiyyət məsələsi də müzakirə edilmişdi. Burjuaziya və milli partiyaların təklifi ilə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi təşkil edilmişdi (121).

1917-ci il oktyabr ayının 27-də St.Şaumyanın sədrliyi ilə sənaye – zavod nümayəndələrinin, polk, rota və gəmi komitələrinin iştirak etdiyi fəhlə və hərbi deputatları Sovetinin genişləndirilmiş konfransı keçirilir. Konfransda 544 nəfər iştirak edirdi, yığıncağın sədri isə St.Şaumyan idi. Konfrans böyük səs çoxluğu ilə Petroqrad hadisələri haqqında məsələyə birinci baxılmasını müsbət həll etdi. Bu konfransda Petroqrad hadisəsini qəbul etməyə və yerlərdə hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsini irəli sürən bolşeviklərin təklifi menşevik, eser və daşnak nümayəndələri tərəfindən rədd edilir. Onlar Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər (onun çağırılmasına üç həftə qalırdı) fevral burjuva inqilabının nailiyyətlərini müdafiə etməyi təklif etdilər. Səsvermənin nəticəsinə görə 248 lehinə, 149 əleyhinə, 3 nəfər bitərəf qalmaqla menşevik, eser və daşnakların təklifi qəbul olundu (122). Eyni zamanda, iclasda iştirak edənlərin böyük çoxluğunun razılığı ilə ictimai təhlükəsizlik Komitəsinin yaradılması qərara alınır (123).

Lakin sonradan, 1917-ci il noyabrın 2-də Bakı və onun rayonlarının fəhlə və hərbi deputatları Sovetinin konfransında St.Şaumyan hakimiyyətin Sovetin əlinə keçməsi məsələsini yenidən müzakirəyə çıxarır. Menşeviklər, sağ eserlər və daşnaklar bolşeviklərə etibar etmədikləri haqqında bəyanat verərək, iclas zalını tərk edirlər (124). Bundan istifadə edən St.Şaumyan Konfransda hakimiyyətin Sovetin əlində cəmləşməsinə, İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini ləğv etməyə və bütün silahlı qüvvələrin Sovetə tabe olmasına nail olmuşdu. Sovetin isə adı dəyişdirilib fəhlə və əsgər deputatları Soveti olur. Fəhlə və əsgər deputatları Soveti rəhbərliyinin də, demək olar ki, hamısı erməni və rusalardan ibarət idi (125). Konfransın qərarına əsasən fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsi Bakı şəhərində Ali hakimiyyət orqanı hesab olunur (126). İcraiyyə Komitəsinin sədri St.Şaumyan, onun katibləri isə Yüzbaşyan və Qriqoryan seçilir. Həmin dövrün məlumatlarından aydın olur ki, fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti icraiyyə komitəsi üzvlərinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən təşkil olunmuşdu (127).

1917-ci il oktyabrın 31 və noyabrın 2-də Bakı Sovetinin rəhbərliyi bolşeviklərin əlinə keçdikdən sonra sinfi mübarizəni qızıqdırmaq yolu ilə, yəni şəhərdə proletariatla burjuaziya, kəndlərdə isə kəndlilərlə torpaq sahibkarları arasında düşmənçilik yaratmaq yolu ilə, özlərinin antiazərbaycan hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə başlamışdılar.

Bakı şəhərində həmkarlar ittifaqları Şurasının 1917-ci il noyabrın 3 (16)-də keçirdiyi iclasda bolşeviklərin hakimiyyəti zəbt etməsi ilə bağlı məsələni müzakirə edirlər. İclas hazırkı vəziyyət haqqında, Eysuroviçin məruzəsini dinləyərək qərara alır ki, həmkarlar ittifaqı fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsindən öz nümayəndələrini geri çağırınsınlar.

S.İtkin 1927-ci ildə Bakıda həmkarlar ittifaqının hərəkatı ilə bağlı yazmış olduğu əsərində «həmkarlar ittifaqına menşevik və eser partiyaların nümayəndələri rəhbərlik etdi-

yini və onların da oktyabr inqilabına qarşı xəyanət yolunu tutduğunu» qeyd etmişdi (128).

Bakı Sovetinin yeni erməni – rus bolşevik rəhbərliyi 1917-ci il noyabrın 5-də gəmi, polk, rota və sənaye-zavod konfranslarından seçilmiş nümayəndələrinin iştirakı ilə genişləndirilmiş iclasını çağırır. Bu iclasda Sovetin 360 deputatından 99 nəfəri iştirak etmişdi. Fəhlə konfranslarından və əsgər təşkilatlarından 272 nümayəndə gəlmişdi ki, bunlarında deputatlıq səlahiyyətləri yox idi. Sovetin məlum tərkibi, təbii ki, iclasın tam səlahiyyətli olması üçün yetərli deyildi. Nümayəndələrdən çoxunun bolşeviklərin arxasınca getməsinə nəzərə alan eser və menşeviklər hazırkı tərkibdə Sovetin iclasının keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü haqqında məsələ qaldırılmışlar. Lakin St.Şaumyan fəhlə və əsgər təşkilatları nümayəndələrinə arxalanaraq, Sovetdə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün əlverişli imkanı əldən buraxmaq istəmədi. Bu iclasda, ilk dəfə olaraq, Bakı Soveti bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi haqqında tələblərini irəli sürmüşdülər. Bu tələb 55 səs əleyhinə, 284 səs lehinə olmaqla qəbul edilmişdi (129).

Bolşeviklərə, Bakıda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, Bakı Sovetində fəhlə və əsgər deputatlarının çoxluğuna nail olmaq lazım idi. Bu baxımdan Sovetin köhnə tərkibi bolşevikləri təmin etmirdi. Ona görə də bolşeviklər yeni seçkilərin keçirilməsi üçün aktiv kampaniyaya başlayırlar. Lakin bu dəfə də onlar Bakı Sovetində çoxluq əldə edə bilmədilər. Vəziyyəti belə görən bolşeviklər yeni seçki qanununun qəbul edilməsini ön plana çəkдилər. Bakı 16 rayona bölündü: Qara şəhər, Ağ şəhər, Bibi – Heybət, Balaxanı, Suraxanı, Binəqədi, Zabrat və başqaları (130).

Bolşeviklərin, Bakını fəhlə rayonlarına bölüb və bu bölgü üzrə Bakı Sovetinə seçkilərin keçirilməsində məqsədi fəhlələrdən daha çox səs almaq idi. Lakin 1917-ci il dekabrın 12–16-da Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə bolşeviklər 51, daşnaklar 41, sol eserlər 38, sağ eserlər 28, müsavətçilər 21 və

menşeviklər 11 yer əldə etmişdilər (131). Əvvəllər olduğu kimi bu dəfə də Sovetdə müəyyənləşdirici mövqe eser – menşevik – daşnak blokuna aid idi. 31 dekabrda Bakı Soveti yeni tərkibində özünün ilk iclasını keçirmişdi. İclasa sədirlik edən St.Şaumyan Sovetin yeni İcraiyyə Komitəsi yaradılmasını önə çəkmişdi. Eyni zamanda qərara alınmışdı ki, İcraiyyə Komitəsinə Sovet hakimiyyətini müdafiə edən partiya nümayəndələri daxil olsunlar. Sağ esərlər və daşnaklar yerlərdə və mərkəzdə Sovet hakimiyyətini tanıdıqlarını bildirdilər. Bununla yanaşı, onlar Xalq Komissarları Sovetini tanımaqdan imtina etdilər və tələb etdilər ki, bütün hakimiyyəti Müəssislər Məclisinə versinlər.

Müsavət partiyası bolşeviklərin zorakı yolla hakimiyyətə tam sahib çıxmaq fikirini görüb, onu qeyri-demokratiklikdə ittiham etdi və Bakı Sovetində kəndli nümayəndələrinin olmamasını əsas gətirərək hakimiyyətin Sovetə verilməsinə etirazını bildirib, İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaqdan imtina etmişdi (132).

Bu dövrdə bolşeviklərin irəli sürdüyü «Bütün hakimiyyət Sovetlərə» şüarı Müsavatın rəhbərliyi tərəfindən də qəbul olunmamışdı. Bununla əlaqədar partiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, «Müsavət» partiyası hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinə prinsipə etiraz etmir, lakin Bakı Soveti demokratik əsasda seçilmədiyindən, eyni zamanda onun tərkibində kəndlilər təmsil olunmadığından Müsavat partiyası hakimiyyətin Sovetə verilməsindən imtina edir və onun İcraiyyə Komitəsinə daxil olmayacaqdır (133).

M.Ə. Rəsulzadə 1918-ci il 28 maydan keçən 32 il sonrakı hadisələrə qiymət verərkən bolşeviklərin 1917-ci ildə Bakı Sovetində çoxluğu əldə etmək üçün xiylə və müdaxiləyə əl atdıqlarını, onların sosial dayağı yalnız rus və erməni əhalisi, eyni zamanda əsgər və matrosların bir hissəsinin olduğunu qeyd etmişdir (134).

Lakin Bakı Sovetinin yenidən təşkil olunan iclasında, əvvəllər hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsinə etiraz edən siyasi təşkilatlar, indi İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaq istədiklərini bildirdilər. Yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavətçi daxil idi (135). 1 yanvar 1918-ci ildə P.Caparidze İcraiyyə Komitənin sədri seçilir (136)

Bu dövrdə Azərbaycanın mərkəzi qəzalarında, bəzi dəmiryolu stansiyalarında və əhalinin sıx yaşadığı məntəqələrin hamısında fəaliyyət göstərən fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetinin bir çoxu eser və menşeviklərin təsiri altında idi. Ona görə də, qəzalarda Sovetin və Komitənin böyük çoxluğunda sosialist inqilabını bolşevik qiyamı hesab edirdilər. Azərbaycan kəndlilərinin, demək olar ki, böyük çoxluğu Müsavat və Müsəlman Milli Şurasının ardınca gedirdi.

1917-ci il noyabrın 9-12-də Bakıda «Müsavət»ın rəhbərliyi altında Zaqafqaziya Müsəlman Milli Komitəsinin konfransı keçirilir. Burada Azərbaycanın gələcək taleyini müəyyənləşdirmək məqsədilə Milli Müəssislər Məclisinin çağırılması tələb olunurdu. Konfransın qətnaməsində, Müəssislər Məclisinin əsas vəzifəsi kimi, Rusiya Federasiyası daxilində Azərbaycan muxtariyyatının elan edilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Əlbəttə, bu tələblər Bakı Sovetini, xüsusən, onun daşnaklarla sıx əlaqədə olan rəhbərliyini razı sala bilməzdi (137)

RSFSR XKS-yə tabe olmaq istəməyən və anarxiyadan qorunmağa çalışan Gürcüstan sosial – demokrat partiyası (menşeviklər), «Müsavət», «Daşnaksütyun və sağ esərlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirmişdilər.

Rusiyada Müvəqqəti hökumətin hakimiyyətini zorla devirərək bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra Cənubi Qafqazın idarə edilməsində müəyyən dəyişiklik yaranmışdı.

Burada Mərkəzdən asılı olmayan yeni hakimiyyət forması yaradılmışdı. Bu hakimiyyət, 1917-ci il noyabrın 15-də yaradılan Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Komissarlığı idi. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçqori (sədr) və A.Çxengeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlik-Aslanov, ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçikyan, A.Ağacanyan, sağ esərlərdən D.Donskoy daxil idilər (138).

1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda baş vermiş bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda özünü ali hakimiyyət elan etmiş Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Bakı Soveti arasında münasibətləri nizamlamaq mümkün olmamışdı (139).

Hətta, Zaqafqaziya Komissarlığının Zaqafqaziya xalqlarına etdiyi birinci müraciətində «bu hakimiyyətə qarşı hər hansı əks hərəkətlərin qarşısı ciddi-cəhdlə alınacaqdır» xəbərdarlığı da münasibətlərin nizamlanmasına müsbət təsir etməmişdi (140).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri yeni yaranmış Zaqafqaziya Komissarlığını tanımadığını bəyan etmiş və bu hakimiyyəti zorakılıqla devirmək üçün fəaliyyətə başlamışdı.

1917-ci ilin sonlarında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasındakı münasibətlər günü – gündən gərginləşirdi.

1917-ci il noyabrın 23-də V.İ.Leninə göndərdiyi teleqramında St.Şaumyan bildirirdi: Biz əksinqilabi Zaqafqaziya Komissarlığına müharibə elan etmişik. Biz, ordunun köməyi ilə Komissarlığı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini tanımağa məcbur edə bilərik. Xahiş edirik, təcili xəbər verin nə edək (141).

ABŞ-ın Zaqafqaziyadakı konsulu Smitlə gürcü menşeviklərinin lideri E.P.Gegeçqorinin danışıqları zamanı o, Amerika nümayəndəsinə bolşevizmin təhlükəsindən xəbərdarlıq edirdi (142).

Bolşeviklər insanları ideyaya inandırma prinsiplərinə deyil, özünü doğrultmayan gücə önəm verir, xalqları siniflərə bölərək, onların arasında barışmaz düşmənçilik yaradırdılar. Bu insana nifrət ideyası sonralar yüz minlərlə günahsız insanın ölümü ilə nəticələnmişdi.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, Bakı nəzərə alınmazsa, Rusiyaya nisbətən daha aqrar ölkə, kəndli ölkəsi idi. 1917-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 76 faizi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Şəhər əhalisi isə, əsasən Bakıda cəmləşmişdi (143).

1917-ci il may ayının 13-də Quberniya ərzaq komitəsinin iclasında Aşurov quberniyalarda müsəlmanlar çoxluq təşkil etdiyinə görə ərzaq komitəsinin yenidən təşkil olunmasını və onun tərkibində müsəlmanlara üstün yer verilməsini təklif etmişdi. Lakin Stopani, Yakobson və başqaları çıxış edərək, təklifin əleyhinə getmişdilər (144).

1917-ci il may ayının 25-də Mülki Ərzaq Komitələrinə seçkilərin nəticələrinə görə bütün sahələr üzrə siyahıda cəmi 49.525 nəfər vardı. Onlardan 20.573 nəfər sosialist blokuna, 1379 nəfər qarışıq siyahıya, 913 nəfər Xalq Azadlıq partiyasına, 25.550 nəfər müsəlmanların siyahısına səs vermişdir. Səsvermənin nəticələrinə görə müsəlmanlar (azərbaycanlılar) ən çox səs toplamışdılar. 3-cü sahə üzrə 7120 nəfərdən 787 səs sosialist blokunun siyahısına, 6302 səs isə müsəlman siyahısına verilmişdir. 4-cü sahə üzrə 11271 nəfərdən 1293 nəfəri sosialist blokunun, 9888 nəfər isə müsəlman blokunun siyahısına səs vermişdir (145).

Bu real faktlara baxmayaraq, erməni daşnakları, menşeviklər, eserlər və rus bolşevikləri azərbaycanlıları hər hansı bir təşkilatın nəinki rəhbərliyinə, heç sıralarına belə buraxmaq fikrində deyildilər.

Azərbaycanlıların çoxluğuna baxmayaraq Ərzaq Komitəsinin rəhbərliyi də rus və ermənilərin əlində idi. 1917-ci ilin aprelində Bakı Quberniyası Ərzaq komitəsinin sədri

A.Stopani, katibi A.Bekzadyan olmuşdur (146). May ayında Bakı şəhəri üzrə Ərzaq Komitəsinin sədri S.N.Ter-Zaxaryan, 1917-ci il iyun ayında isə, Şəhər Ərzaq Komitəsinin sədri Ter-Qriqoryan, katibi P.Koçarov olmuşdu (147).

1917-ci il mayın 21-də Tiflisdə açılmış fəhlə və kəndli deputatları Sovetinin Qafqaz qurultayında Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazdan 261 nümayəndə iştirak etmişdi. 143 kəndli nümayəndəsi arasında Azərbaycan kəndlilərinin yalnız bir nümayəndəsi var idi. Sovet dövrü tarixi kitablarda bu hadisəni güya, Azərbaycanın bir çox qəzalarında və kəndlərində kəndli deputatları Sovetinin olmaması ilə əlaqələndirirdilər (148). Lakin burada əsas məqsəd Azərbaycan kəndlilərini siyasi mübarizə meydanına buraxmamaq olmuşdu.

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi də yerlərdə qəza və kənd ictimai təşkilatları icraiyyə komitələrinin təşkilinə başlamışdılar. Məsələn, 1917-ci ilin mayında Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin müvəkkilləri Naxçıvanda qəza və kənd ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri təşkil etmişdilər (149).

Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmaq planını hazırlayan ermənilər hələ birinci dünya müharibəsindən əvvəl və fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda baş verən kəndli çıxışlarında maraqlı olmuş, hətta, onların təşkilində iştirak etmişdilər. Onlar Azərbaycanın iqtisadi potesialına zərbə vurmaq, gələcək siyasi – hərbi qarşıdurmada onun zəifləməsinə nail olmaq məqsədini güdmüşdülər (150).

St.Şaumyan siyasi hadisələrdən o qədər də baş çıxara bilməyən Azərbaycan kəndlilərini kəndin nüfuzlu şəxslərinə qarşı çıxmağa təhrik edirdi. Bu işdə başqa erməni daşnakları da iştirakçı idilər.

St.Şaumyan Azərbaycan kəndlərinə nüfuz edə bilmədiyindən, yerli burjuaziya və mülkədarlarla əhali arasında qarşıdurma yaratmaqla, bir tərəfdən kəndliləri öz rəhbərlərinin

dən məhrum etmək, digər tərəfdən isə onları öz təsiri altına almaq fikrində olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq, vaxtilə daşnak quldur dəstəsində türklərə qarşı qanlı qırğınlarda «qəhrəmancasına» iştirak etmiş A.İ.Mikoyan 1918-ci il yanvarın 26-da «Zaqafqaziyanın aqrar məsələsi və mülkədar əksinqilabı» məqaləsində «...sovetlərdə birləşən erməni və müsəlman kəndliləri mülkədar torpaqlarını zəbt etməyə, müsəlman kəndliləri ilə müsəlman mülkədarları arasındakı dərin sinfi antoqanizmin aşkara çıxmasına imkan yaratmağa, «vahid müsəlmançılığı» və ümumiyyətlə, bütün Zaqafqaziya əhalisini iki cəbhəyə» bölməyə çağırırdı. Sonra o yazırdı: «...bununla müsəlman bəyləri ilə aldadılmış kəndlilərin müsəlmançılıq bayrağı altındakı «Müqəddəs birliyi» pozmaq olardı; zəhmətkeş müsəlmanların özləri üçün təhlükəli olan bu «milli birliyi» yarmaq olardı. «...müsəlman kəndliləri ... varlı siniflərinə ... qarşı mübarizə aparmağa erməni kəndlilərindən daha çox qabildirlər. Bu belə bir sadə faktla izah olunur ki, erməni kəndlilərinin əllərindəki torpaqların çoxu dövlətdir (Mikoyan doğru deyir, çünki ermənilər vaxtilə Azərbaycanın torpaqlarına çar Rusiyası tərəfindən köçürülmüşdülər. Onların burada əzəli torpaqları olmayıb, olsaydı dövləti torpaqlardan çox, şəxsi torpaqları olardı. Azərbaycan türklərinin isə torpağın əsl sahibi idilər – müəl.). Digər tərəfdən, həmin ərazilərdə mülkədar olan ermənilər az olmuşlar. Bunun nəticəsidir ki, erməni kəndliləri öz millətindən olan mülkədarların zülmünü az hiss edir, yaxud bəzi yerlərdə heç hiss etmirlər, mülkədar zülmü onlara əziyyət verdikdə isə bunu müsəlman mülkədarlarının zülmü hesab edirdilər. Buna görə də onları öz millətindən olan varlı siniflərə qarşı qaldırmaq millətçilik ideologiyasından xilas etmək və onlara beynəlmiləl sinfi mənlik şüuru aşılamaq çətindir, çünki müsəlman bəylərinin mülkədar zülümü onların xırda burjua şüurunda bəzən milli zülm xarakteri alır və bununla da «öz» varlı sinifləri ilə «müqəddəs birliyi» möhkəmləndirir və mü-

səlman kəndliləri ilə onun beynəlmiləl sinfi həmrəyliyi işini çətinləşdirir (151). Burada müəyyən qədər böyük iqtibasın gətirilməsində məqsəd erməni bolşevik Mikoyanın dediyi cümlələrinin sətiraltında gizli məqamlara aydınlıq gətirməkdir. A.Mikoyanın bu fikirləri 1917-ci ildə «Daşnaksütyun» partiyası rəhbərlərinin dediklərinin başqa formada davamı olub, ümumerməni işinə xüdmət edirdi. Belə ki, 1917-ci ildə daşnaklar erməni fəhlələri arasında təbliğat aparırdılar ki, bütün ermənilər qardaşdır, sinfi mübarizə ermənilərdə olmalıdır (152).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşeviklərinin ermənilərə münasibətləri tamamilə başqa idi, onlar ermənilərə təbliğ edirdilər ki, bütün ermənilər qardaşdırlar, onlar arasında sinfi düşmənçilik olmamalıdır. Burada erməni bolşevikləri ilə erməni daşnaklarının vahid bir xətdən çıxış etdiklərinin şahidi oluruq.

St.Şaumyan və A.Mikoyan Azərbaycan kəndlilərini Azərbaycanın torpaq sahibkarlarına qarşı qoyaraq, geniş təbliğat aparırdılar. Çünki onların bir ümumi düşməni vardı, o da azərbaycanlılar idi. Lakin erməni – rus bolşevikləri Azərbaycan kəndlərində sinfi mübarizə ideyalarını geniş yaya bilmədilər. Ona görə ki, kəndlərdə azərbaycanlılar daha sıx yaşayırdılar, onlar kənd rəhbərlərinə qarşı sinfi mübarizəyə qalxmamışdılar. Kəndlilər, ümumiyyətlə, sinfi mübarizə formasını qəbul etmirdilər. Digər tərəfdən, bolşeviklərin kəndlərdə özəkləri yox idi və demək olar ki, orada bolşevik təsiri hiss olunmurdu. Bolşeviklərin Azərbaycan kəndlərində apardıqları iş ümumiyyətlə hələ zəif idi (153). Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi yerlərdə kəndlilər bolşeviklərin sinfi mübarizə təbliğatına uyaraq, kütləvi etirazlara başlamışdılar. Bu etiraz dalğası Yelizavetpol quberniyası kəndliləri arasında özünü daha aydın büruzə vermişdi. 1917-ci ilin axırlarında burada kəndli çıxışları tez-tez özünü göstərmişdi. Cənubi Qafqazın bir çox ərazilərini kəndli üsyanları bürümüşdü.

1917-ci il dekabrın 26-da Zaqafqaziya Komissarlığı Yelizavetpol quberniyasında hərbi vəziyyət elan etmişdi (154).

Belə bir çətin vaxta, 1917-ci il avqustun 17-də Sabunçuda İsa bəy Aşurbəyovun sədrliyi ilə Məmmədli, Sabunçu, Masazır, Xırdalan, Şahan, Mərdəkan, Kişli, Bül-Bülə, Balaxanı, Qobu, Suraxanı, Zabrat, Əmircan, Əhmədli, Maştağa və Xocahəsən kəndləri nümayəndələrinin yığıncağında Kəndli İttifaqının təsis olunması qərara alınır. İttifaqın işlərini aparmaq üçün İsa bəy Aşurbəyovun sədrliyi ilə İcrakom seçilir (155). Bu ittifaqın yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bolşeviklər kəndliləri kəndi idarə edən mülk və torpaq sahiblərinə qarşı qoymaqla Azərbaycanda milli birliyi pozmaq və çaxnaşma yaratmaq, beləliklə, gələcəkdə Azərbaycanın torpaqlarına sahib çıxmaq fikrində idilər. Digə q tərəfdən, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi erməni – rus bolşeviklər Bakı Sovetinə və Müəssislər Məclisinə seçkilərdə kəndlilərin səsini qazanmaq fikrində idilər. Lakin onların – şaumyanlar, mikoyanlar, əmiryanlar və başqalarının apardıqları təbliğatın heç bir əhəmiyyəti olmamışdı. Bunun da əsas səbəblərindən biri, təbliğatçıların əsasən ermənilərdən və rusalardan ibarət olması idisə, digər səbəbi Azərbaycan kəndində bolşeviklərin apardığı işin olduqca qeyri-kafi olması və sinfi mübarizəni təbliğ etməklə, insanları bir-birinə qarşı qoymaları olmuşdu.

Azərbaycan xalqı hüquqlarının əsl müdafiəçilərini ziyalılarda, onları ümumazərbaycan təşkilatında birləşdirən «Müsəvat» partiyasında və Müsəlman Milli Şurasında görürdü.

Yerlərdə kəndli komitələrinin böyük əksəriyyəti ümumkəndli təşkilatı kimi meydana gəlmişdi. Onların işində ziyalıların və ruhanilərin nümayəndələri yaxından iştirak etmişdi. Azərbaycan bolşevikləri isə ilk əvvəl kəndli deputatları Soveti təşkilatının əhəmiyyətini qiymətləndirə bilməmişdi və

ona görə də onların hər yerdə yaradılmasına lazimi ölçü götürülməmişdi (156).

Azərbaycan qəzalarındakı sayca az və zəif olan bolşevik təşkilat və qrupları kənd yoxsulları ilə pis əlaqədə idilər (157).

Bolşeviklər Azərbaycanın qəza və kəndlərində partiya qrup və özəklərinin yaradılması üçün çox az iş görmüş, kəndli deputatları Sovetləri təşkil edilməsi üçün demək olar ki, heç bir tədbir həyata keçirməmişdilər (158). Ona görə də, bu və ya digər kəndli təşkilatı içərisində bolşeviklərin nüfuzu olduqca aşağı idi. Hətta, 1917-ci il iyunun 16-19-da Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya kəndli deputatları Sovetinin qurultayında rəhbər orqanlara seçilən nümayəndələr içərisində cəmi iki nəfər bolşevik var idi (159).

Bolşeviklər dinc yolla Azərbaycan kəndlərinə daxil ola bilmədiyindən, inqilabı zorakılığa əl atmışdılar. Belə ki, onlar kəndlərdə «torpaqlar kəndlilərə verilməlidir» şüarını ortaya ataraq sinfi mübarizəni qızıqsıdırmağa çalışırdılar. Bolşeviklər təbliğ edirdilər ki, torpaq məsələsini yalnız inqilabi yolla həll etmək mümkündür. Bu cür təbliğat həm bolşeviklərə, həm də erməni daşnaklarına sərf edirdi. Çünki kənddə sinfi mübarizə güclənərdisə, ən çox ziyan çəkən yenə də azərbaycanlılar olacaqdı. Hadisələrin sonrakı gedişi bu fikiri təsdiqləmiş oldu.

Bu dövrdə Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzetlər də erməni-rus mövqeyindən çıxış edirdi. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, bu mətbu orqanlarının bir çoxuna erməni və ruslar rəhbərlik edirdilər.

1917-ci il aprelin 18-də Bakıda St.Şaumyanın redaktəsi ilə RSDF(b)P Bakı Komitəsinin orqanı olan «Sosial-demokrat» (erməni dilində) qəzeti çıxmağa başlayır. Bu qəzetin nəşrində A.Mikoyan fəal iştirak edirdi. 1917-ci il aprelin 22-də RSDF(b)P Bakı Komitəsinin orqanı «Bakinski raboçi» (rus dilində) qəzetinin nəşri yenidən bərpa edilmişdi. Qəzetin rə-

daksiya heyətinə St.Şaumyan, S.Qureviç, P.Caparidze, V.Roxlin, S.Anşeles daxil idi (160). Eynü zamanda Bakıda «Hnçak» təşkilatının 1917 – 1918-ci illərdə «Mer – Orer», «Daşnaksütyun»un «Arev» qəzetləri nəşr olunurdu (161).

Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurasının qəzeti olan «Vremya» (rus dilində) erməni burjuaziyasının maddi vəsaiti hesabına buraxılırdı (162).

1918-ci ildə Azərbaycanda erməni dilində 12 qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Onların da çoxu «Daşnaksütyun», «Hnçak» partiyaları, erməni xalq partiyası, erməni Milli Şurası tərəfindən çap edilirdi (163).

Bakıda nəşr olunan «Fəhlə və Hərbi deputatları Sovetinin Məlumatı» bülleteninə (rus dilində) redaksiya heyətinə, əsasən, ermənilər rəhbərlik edirdi. Buraya A.Qabrielyan, A.Ter-Arakelyan və A.Ter-Karapetyan və başqaları daxil idilər (164).

Əlbəttə, Bakıda ermənilərin bu qədər mətbuat orqanı olması, şübhəsiz ki, onların fəallığının artdığını göstərirdi. Həmin fəallığın əsas istiqaməti azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəlmişdi.

Bakı Sovetinin orqanı olan «Xəbərler» (rus dilində) öz səhifələrində yalnız müsəlman millətçiliyini ittiham edirdi (165). Erməni şovinist millətçiliyindən isə bir kəlmə də yazmırdı.

1917-ci il Fevral burjua inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda ... «Hümmət» (1917-1918), «Zəhmət sədası» (1917 – 1918), «Azərbaycan füqərası» (1919-1920), «Al bayraq» (1920), «Bakı fəhlə konfransının əxbarı» (1919), «Yeni həyat» (1918), «Gənc işçi» (1919), «Oktyabr inqilabı» (1919) kimi qəzetlər, jurnallardan «El həyatı» (1918), «Məşəl» (1919-1920), «Bayrəqi – Ədalət» (1917), «Məktəb» (1911-1920) və başqaları bolşeviklərin müvqeyini müdafiə edirdilər (166).

1917-ci ilin yazında erməni daşnak siyasi xadimləri Azərbaycan demokratları ilə ittifaqa girməkdən danışmışdılar, 1917-ci ilin payızında artıq onlar açıq qarşıdurmaya getməyə başlamışdılar (167).

Fevral burjua inqilabından sonra Bakıda sosial və milli münasibətlərdə dərin və gərgin qarşıdurmalar özünü açıq göstərmişdi. 1917-ci il sentyabrın 23-də Müsavat Komitəsinin məlumatına görə müsəlmanlarla erməni cəmiyyəti arasında milli münasibətlər gərginləşmişdi. Məlumatda qeyd olunurdu ki, erməni avantüristləri türk əhalisi üzərinə silahlı hücum etmişdilər (168).

Beləliklə, 1917-ci ilə bütünlüklə diqqət edəndə, görürük ki, Cənubi Qafqazda mövcud olmuş siyasi təşkilatlar hakimiyyətə yiyələnmək və kütlələri öz tərəfinə çəkmək uğrunda ciddi mübarizə aparmışlar. Siyasi mübarizələr zəminində isə güclü milli münaqişələrin də yetişməsi özünü göstərmişdir. Bu münaqişələrin gedişində erməni-rus bolşeviklərinin sinfi mübarizəni ön plana çəkmələri və onların antitürk təbliğatları qarşıdurmanın daha da gərginləşdirdiyinin şahidi oluruq.

Həmin dövrdə erməni təşkilatları, habelə rəhbərliyi erməni və rusların əlində olan bolşevik təşkilatı azərbaycanlılara qarşı apardıqları gizli siyasətlərinin konturları da görünməkdə idi. Hadisələrin sonrakı gedişində bu siyasət özünü daha açıq büruzə verdiyini bir daha görürük.

1. Şeyxzamanlının xatirələri. Bakı: Qartal, 1997, 302 s. S. 95.
2. Məmmədov X. Göstərilən əsəri, s. 131.
3. Насиров Т. Указ. соч., с. 10.
4. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi...,s. 110.
5. Мильман А. Указ. соч., с. 297.
6. Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и Материалы. (1917 – 1921гг.) Тбилиси: Сабчота Сакартело, 1958, 786 с. С. 8.

7. Сеф С. Е. Революция в 1917 года в Закавказье..., с. 80.
8. Раевский А. Партия Мусават и ее контрреволюционная работу..., с. 30.
9. Там же, с. 14.
10. Там же, с. 15.
11. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi..., s. 86.
12. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s. S. 269.
13. Yənə orada, s. 272.
14. Ağayev M.A. Göstərilən əsəri, s. 21-26.
15. Балаев А. Указ. соч., с. 5.
16. Zeynalovlu C. Göstərilən əsəri, s. 108.
17. Багирова И.С. Указ. соч., с. 302.
18. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с. С. 122.
19. Адрес – Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Правительственная типография газ. «Азербайджан», 1920, 64 с. С. 50-51.
20. Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azər nəşr, 1997, 257 s. S.51.
21. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1973, 598 s. S. 62-63.
22. Сеф С.Е. Указ. соч., с. 303.
23. Там же. С. 70-71.
24. Там же.
25. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., s. 287.
26. Мильман А. Указ. соч., с. 295.
27. İbrahimov A.Z. Azərbaycan Böyük Oktyabr sosialist inqilabının hazırlanması dövründə..., s. 19.
28. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 29.
29. Бурджалов Е. Н. Указ. соч., с. 287.
30. Лифшиц Л.М. Указ. соч., с. 29.

31. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s. S. 226.
32. Штейн Г. Указ. соч., с. 10.
33. Azərbaycan SSR Pozt və Teleqraf Xalq Komissarlığı (ARDA) –f. 50, siy.5, iş 583, vv. 201-202.
34. İbrahimov A.Z. Göstərilən əsər, s. 30.
35. Газ. «Каспий», № 64, 1917.
36. İbrahimov A.Z. Göstərilən əsəri, s. 30.
37. Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 13.
38. Насиров Т. Указ. соч., с. 9.
39. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). /Гос. Ком. проведению 80-й годовщины АДР Ин-т истории АН Азербайджана им. ..., с. 22.
40. Açıq söz qəz., 14 may – 14 iyun, № 462, 1917.
41. Çəmənzəminli Y.V. Göstərilən əsəri, s. 23.
42. Yənə orada, s. 25.
43. İbrahimov A.Z. Göstərilən əsəri, s.37.
44. Газ. «Каспий», № 92, 1917.
45. Газ. «Баку», № 75, 1917.
46. İbrahimov Z. Göstərilən əsəri, s. 91.
47. Магеррамов Н. Междупартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917 – сентябрь 1918 гг.): Дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1991, 192 с. С. 58.
48. Газ. «Каспий», № 80, 1917.
49. Çəmənzəminli Y.V. Göstərilən əsəri, s. 28.
50. Yənə orada, s. 23 – 24.
51. Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 34.
52. Там же. С. 36.
53. Газ. «Каспий», № 88, 1917.
54. Газ. «Каспий», № 85, 1917.
55. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III с..., s. 29.
56. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Из общественно – политической истории Азербайд-

- жана начала XX столетия. Баку: Азернешр, 1998, 78 с. С. 42.
57. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция. 1917-1918. Москва, Издательство «Социально – политическая Мысль», 2004, 600 с. С. 168.
58. Газ. «Баку», № 88, 1917.
59. Açıq söz qəz., 14 may – 14 iyun, № 472, 1917.
60. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 30.
61. İbrahimov Z. Göstərilən əsəri, s. 140.
62. Азимов Г.С. Указ. соч., с. 127.
63. Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 97-98.
64. Шаумян С.С. Бакинская коммуна..., с. 11.
65. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая..., с. 24.
66. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). /Гос. Ком. проведению 80-й годовщины АДР Ин-т истории АН Азербайджана им. А.А.Бакыханова..., с. 24.
67. Балаев А. Указ. соч., с. 83.
68. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., s. 279.
69. Məmmədov X. Göstərilən əsəri, s.146.
70. Yənə orada, s. 148.
71. ARRİSSA - f. 276, siy. 1, iş 94, v.5.
72. Газ. «Каспий», № 239, 1917.
73. Svyatoçovski T. Göstərilən əsəri, s. 118.
74. Yənə orada, s. 118-119.
75. İbrahimov Z. Göstərilən əsəri, s. 107.
76. Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 237.
77. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Госполитиздат, 1958, 411 с. С. 257.
78. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая..., с. 26.

79. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., ... s.39.
80. Ратгаузер Я. Указ. соч., с. 66 – 67.
81. İbrahimov Z. Göstərilən əsəri, s. 106.
82. Багирова И.С. Указ. соч., с. 307.
83. Газ. «Бакинский рабочий», № 49, 1917.
84. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч., с. 44.
85. Багирова И.С. Указ. соч., с. 309.
86. İbrahimov Z. Göstərilən əsəri, s. 93.
87. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Указ. соч., с.8.
88. İbrahimov Z. Göstərilən əsəri, s. 108.
89. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне. Москва: Калининский Государственный Университет, 1980, 274 с. с. 100.
90. Rəhimov K. Göstərilən əsəri, s. 49-60.
91. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века..., с. 87.
92. Агаян Ц.П. Указ. соч., с. 43.
93. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər..., s. 36.
94. Yənə orada.
95. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təsəvüzarlıq siyasəti tarixindən... s.64.
96. Армяно – татарская смута на Кавказе как один из фазисов Армянского вопроса. /Под ред. Мирзоев М. Баку: Щур, 1993, 45 с. С. 44.
97. Газ. «Бакинский рабочий», № 100, 1917.
98. Rəhimov K. Göstərilən əsəri, s. 49-60.
99. Мамедова Л. Февраль 1917: Новая фаза поджема армянского политического в Азербайджане..., С. 24.
100. Вартамян С. Указ. соч., с. 61.
101. Там же.
102. Məmmədova L.A.1918-ci il Mart hadisələri.// Nərbilik,1998, №2,s. 61-63.

103. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне..., с. 100.
104. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918 – 1920 гг.): Дисс. ..., с.55.
105. Мамедова Л. Указ. соч., с,56.
106. Там же. с.58.
107. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне..., с. 101.
108. Там же.
109. Мамедова Л. Указ. соч., с,59.
110. Газ. «Наша время», № 12, 1919.
111. ARRIİSSA – f. 276, siy. 1, iş 94, v.15.
112. Əliyev P. Qarabağ bolşevikləri Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə..., s. 27.
113. Milman A. Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917-ci il – iyul 1918-ci il). Bakı: Azər nəşr, 1957, 152 s. S. 11.
114. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 80.
115. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 120.
116. Газ. «Каспий», № 232, 1917.
117. Мильман А. Указю соч., с. 11.
118. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 80.
119. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков..., с. 228.
120. Там же. С. 33.
121. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Указ. соч., с. 13.
122. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп.», № 72, 1917.
123. Минц И.И. Указ. соч., с. 13.

124. Azərbaycanca sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar..., s. 184.
125. Azərbaycanca sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar..., s. 184 – 186.
126. Газ. «Известия Бакинского Совета», № 78, 1917.
127. ARRIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v.2.
128. С.Иткин. Очерки по истории профдвижения в г.Баку и его районах. 1917 –1920 г. Баку, Издание РИО А.С.П.С., 1927, с. 18.
129. Газ. «Бакинский рабочий», № 67, 1917.
130. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна..., с. 62.
131. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 97.
132. Азимов Г.С. Указ. соч., с. 64.
133. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 101.
134. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi..., s. 4-5.
135. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., s. 291.
136. Азимов Г.С. Указ. соч., с. 65.
137. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч., с. 48.
138. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., s. 292.
139. Документы и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис: Типография Правительство Грузинской Республики, 1919, 512 с. С. 7.
140. Документы и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис: с. 11.
141. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2..., с. 152.
142. Минц И.И. Указ. соч., с. 449.
143. Əzimov H. İnqilab dövründə Azərbaycanca kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə..., s. 4.
144. Бельский С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 49.
145. Ратгаузер Я. Указ. соч., с. 69.
146. Газ. «Баку», № 75, 1917.

147. Azərbaycan SSR Həmkarlar təşkilatı. ARDA – f. 1134, siy.2, iş 5, v.167.
148. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 38.
149. Mədətov Q. Göstərilən əsəri, s. 14.
150. Musayev İ. Göstərilən əsəri, s. 55.
151. Газ. «Известия Бакинского Совета», № 9, 1917.
152. Мамедова Л. Февраль 1917: Новая фаза подъема армянского политического в Азербайджане..., с. 22.
153. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 105.
154. Yənə orada, s. 103.
155. Бельский С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 99.
156. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 47.
157. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 47.
158. Əzimov H. İnqilab dövründə Azərbaycanında kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə..., s. 15.
159. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане ..., с. 118.
160. Багирова И.С. Указ. соч., с. 306.
161. Там же. С. 334.
162. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.): Дисс. ..., с. 60.
163. Там же. С. 81.
164. Бельский С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 180.
165. Азимов Г.С. Указ. соч., с. 137.
166. Kərimov Zəfər. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanında ictimai təşkilatların və siyasi partiyaların fəaliyyətində mətbuatın rolu. //Tarix və onun problemləri, jur., №4 2010, s. 48.
167. Газ. «Баку», № 90, 1917.
168. Бельский С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 123.

1.2. 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində ermənilərin antiAzərbaycan fəaliyyəti

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, ümumən, Cənubi Qafqazda ictimai – siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Həmin səbəblərdən biri, çarizmin uzun əsrlər boyu Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan qeyri-rus xalqlara qarşı yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti olmuşdu.

Qeyri-xristianlara qarşı dini və milli ayrı-seçkiliyə, Cənubi Qafqazda xristian dövlətinin yaradılmasına xüsusi önəm verilməsi, xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla öz imperialist siyasətini həyata keçirməsi, müsəlmanlara etibar edilməməsi, onların dövlət işlərinə və orduya yaxın buraxılmaması Rusiyanın ənənəvi dövlət siyasətinin mahiyyətini təşkil etmişdi. Bu cür münasibət Müvəqqəti hökumətin hakimiyyəti dönəmində də davam etdirilmişdi. İkinci səbəb, ermənilərin Cənubi Qafqazda şovinist millətçi siyasət yeritmələri, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Erməni dövləti yaratmaq planları idi. Onlar bu məkrli siyasətlərin, əvvəlcə çar Rusiyası və sonra isə hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirən bolşeviklərin himayəsindən istifadə etməklə həyata keçirmək fikrində idilər.

Əslində, Rusiya dövləti, əsasən də I Pyotrun hakimiyyəti dövründən başlayaraq, erməni faktorundan istifadə etmiş və bu gün də həmin siyasəti davam etdirir.

Üçüncü səbəb, bolşeviklərin proletar diktaturasının yaradılmasını önə çəkməsi və sinfi mübarizəni geniş təbliğ etmələri idi. Bolşeviklər sözdə milli azlıqların hüquqlarından geniş bəhs etsələr də, işdə bunun əksini görürdülər. Bolşeviklər millətlərə demokratik dəyərlər bəxş etmək əvəzinə, onlar arasında sinfi mübarizəni təbliğ edir, silahlı toqquşma və qardaş qanının axıdılması siyasətini yeridirdilər. Y.V.Çəmənzəminli doğru olaraq göstərirdi ki, bolşevizm heç bir millət üçün, xüsusən, bizim kimi, əsarətdən yenidən xilas olmuş mil-

lətlər üçün heç bir səadət gətirməz. Bolşevizmin sonu hərc-mərclikdir (1).

Cənubi Qafqazın əsl iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilən Bakı, eyni zamanda sinfi mübarizənin və hakimiyyət uğrunda çarpışmaların mərkəzinə çevrilmişdi. V.İ.Leninin sinfi mübarizə və proletar diktaturası ideyasının ifrat təbliğatçıları olan Bakı bolşeviklərinin tərkibində erməni şovinistlərinin çoxluq təşkil etmələri, sonralar Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi üçün ağır nəticələr vermişdi.

Ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1917-ci illərin sonlarına qədər dünyanın ən iri dövlətləri – İngiltərə, Fransa, ABŞ və Rusiya dövlətlərinə arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edərək, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xassələri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrad və Nyu-Yorkda yazılır (2).

Əslində iki əsrdən çox təcrübə göstərir ki, ermənilərə arxa duran, onlara maddi və mənəvi dəstək verən məhz elə dünyanın güc dövlətləridir. Onlar öz dövlət siyasətləri naminə həmişə erməniləri Türkiyə dövləti üzərinə qaldırmışdılar. Bununla bağlı kifayət qədər sənədlər var. Bu sənədlərin bir neçəsinə müraciət etməklə yuxarıda deyilən fikirlər öz təsdiqini tapmış olacaq.

Qərb dövlətləri, Rusiya, o cümlədən, İran birinci dünya müharibəsi başlamamışdan qabaq ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan ərazisində terrorçuluq fəaliyyətlərinə yaxından kömək göstərmişdilər. İrandakı ingilis hökumətinin agenti ermənilərə silah paylayır, İran hökuməti isə İranda yaşayan

ermənilərin Türkiyəyə qarşı hərəkətinə mane törətmirdi. İran konsulları (xüsusən İrəvan konsulu) erməniləri İran pasportları ilə təmin edirdilər (3).

Vanda böyük fəaliyyət göstərən xarici təmsilçilərin arasında İngilis konsulluğu, Amerikan misyonərləri və Rusiya təbəəli bəzi adamlar diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar bəzən, Amerikalı misyonərin evində, bəzən İngilis konsulluğunda toplanaraq görülcək hərəkətin planlarını məsləhətləşirdilər (4).

Onlar əsrlər boyu qonşuları olan Qafqaz müsəlmanlarına – türklərə qarşı erməni əhalisində düşmənçilik hissiyyətləri yaratmışdılar. Halbuki, əsrlər boyu hökmran olmuş müsəlmanlar – türklər heç bir vaxt ermənilərin, eləcə də başqa millətlərin daxili işlərinə qarışmamış və onların inkişafına maneçilik törətməmişlər. O dövrün mətbuatından aydın olur ki, ermənilər İran Azərbaycanında da dinc və xoşbəxt yaşamışlar (5).

Skotland-Lidden «Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenə hücum edirlər» (Tiflis 30 yanvar 1919-cu il) məqaləsində yazırdı ki, Ermənistan həmişə dava-dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək, erməninin ölüsü qalxıb haray-həşir təpir ki, ayə mən özüm ölməmişəm məni öldürüblər (6).

Türkiyədəki Rusiyanın baş konsulu Mayevski öz xatirələrində yazırdı ki, mən belə bir əqidəyə gəlmişəm ki, vəhşiliyə türklər əsla qadir və qabil deyillər, daha çox Şərqi məhz həmin xristianları qadirdilər. Onlar bu vəhşilikləri uydurmaqla törədir, ustalaşır, kəskinləşdirir və sonradan isə bunları türklərin boynuna atırlar (7).

Rus imperatoru 1914-cü ildə Tiflisə gəldiyi zaman Katolikos Gevorg çarın hüzuruna gələrək hazırladığı məktubu ona oxumuş və ondan mərhəmət diləmişdir (8).

«Daşnaksütyun»un tapşırığı ilə Türkiyə ermənilərinə muxtariyyət verilməsi haqqında Rusiya çarına müraciət etmiş

erməni katalikosu V Gevorg çar hökumətinin onların sədaqətinə, əzablarına və köməyinə görə Türkiyədə və Zaqafqaziya Ermənistanında azad erməni vilayətlərindən ibarət olacaq Ermənistan muxtariyyəti bağışlayacağını zənn edirdi (9).

Bir qədər sonra bu tələblər daha geniş tələblərlə – «Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiası ilə əvəz olunmuşdu. Bu məqsədlərinə çatmaq üçün, erməni şovinistləri təkcə Rusiyaya yaltaqlanmaqla kifayətlənmirdilər. Eyni zamanda qərb ölkələrinin köməyinə böyük ümidlər bəsləyən ermənilər, Amerikaya, Fransaya, İngiltərəyə və başqa dövlətlərə nümayəndələr göndərmişdilər (10).

Milli məsələyə münasibətdə Erməni xalq partiyasının bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, Zaqafqaziyada erməni məskənlərinin sərhədləri etnik qruplara görə dəyişdirilməlidir, ermənilər milli – ərəzi muxtariyyəti almalıdırlar (11).

Rusiya çarizminin xeyir-duası və əməli qayğısı ilə birinci dünya müharibəsi illərində erməni millətçilərinin fəallaşması və hərbiləşməsi çox geniş xarakter almışdı (12). Hətta, Daşnaksütyun Komitəsi katalikos vasitəsilə çara müraciət edərək vaxtilə, yəni 1905-ci il inqilabı zamanı hökumətə qarşı inqilabi fəaliyyətlərinə görə həbsə salınmış, sürgünə göndərilmiş ermənilərin əff edilməsini xahiş etmişdir. Bu xahişin nəticəsində 180 nəfərədək məhkum olunmuş erməni azad edilərək Türkiyəyə qarşı savaşa göndərilmişdi (13).

Türkiyə əleyhinə Zeytun ermənilərinin müqavimətinin təşkili ilə bağlı Vorontsov – Daşkov 20 fevral 1915-ci ildə xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi teleqramda aşağıdakıları xəbər verirdi: Hal-hazırda Qafqaz ordusunun qərargahına Zeytun ermənilərinin nümayəndəsi gəlib, onun verdiyi xəbərə görə 15 min erməni türklərə hücum etməyə hazırdılar, lakin silah və patronları yoxdur (14).

Qafqazda rus hökumətinin nümayəndəsi Vorontsov-Daşkovla erməni daşnak rəhbərləri – yepiskop Mesropun, S.Arutyunovun və A.Xatisovun danışıqları nəticəsində, er-

məni dəstələrinin sayı 1600 nəfərdən ibarət olmasına razılaşmışdılar. Milli büro Türkiyənin şərq vilayətlərini ələ keçirmək üçün 10.000 nəfərdən ibarət dəstə yaratmışdı (15).

«Könüllülər» adı altında yaradılan erməni silahlı quldur dəstələrinin əsas məqsədi türkləri məhv edib özlərinə dövlət yaratmaq idi. Ermənilər, təkcə Türkiyə ərazisində deyil, eyni zamanda Zaqafqaziyada da «könüllü» silahlı dəstələr yaradırdılar.

Həmişə olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi dövründə də Rusiyanın hakim dairələri ermənilərə böyük etimad göstərmiş, Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı döyüşlərdə onlardan geniş istifadə etmişdir. Ermənilərin Rusiyanın qələbə çalmasında əsas marağı, rus qoşunlarının Türkiyədən ələ keçirdiyi ərazilərdə, İrəvan quberniyasını da buraya daxil etməklə, «Böyük Ermənistan» yaratmaq olmuşdu. Onların «Böyük Ermənistan» xəritəsinə görə bu «dövlət» üç dəniz arasını – Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin arasını əhatə etməli imiş. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Səlyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistana daxil edilmişdi (16).

Erməni dünyasının coğrafi xəritəsində bütün Zaqafqaziya diyarı və Asiya Türkiyəsi öz əksini tapmışdı (17).

Həç təsadüfi deyil ki, erməni silahlı dəstələri məhz həmin yerlərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi və dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Bu barədə çox saylı arxiv materialları olduğu kimi, eyni zamanda bir çox elmi-tədqiqat əsərləri də yazılmışdır.

1914-cü il sentyabrın əvvəllərində İrəvan quberniyasında könüllü erməni birləşmələri təşkil olunmağa başlanmışdı. Qısa müddətdə 7 könüllü erməni polku təşkil olunmuşdu. Onların tərkibində müharibə ərəfəsində 6000 nəfərdən çox əsgər və zabit var idi. Bu birləşmələrə müxtəlif vaxtlarda Andranik Ozanyan, Arşak Qafafyan, Vardan Mehrabyan, Hamazasp Srvandzyan, Qriqor Avşaryan, Hayk Bjškyan (Qay), Havser Arğutyanyan komandanlıq etmişlər.

Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilərdən 250 min nəfərdən çox adam səfərbərliyə alınmışdı (18).

Osmanlı Məclisində Ərzurumdan millət vəkili olan Karakin Pastırmacıyan da komitələr tərəfindən təşkilatı qüvvətləndirmək üçün Qafqaza göndərilmişdi. Daşnaksütyun bütün imkanları ilə hərəkətə keçmişdi (19).

«Daşnaksütyun» partiyası, yalnız 1915-ci ildə deyil, eyni zamanda, 1916 və 1917-ci illərdə də Cənubi Qafqazda çar ordusunu «kөнüllülər» dəstələri ilə təmin etmişdi. 1917-ci il fevralın 1-nə qədər Qafqazdan rus ordusuna çağrılanlar içərisində ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Məsələn, burada ordu içərisində olan 304164 nəfərdən 121921 nəfəri erməni idi və bunun nəticəsi idi ki, Qafqazdakı rus hərbi hissələrinin əksəriyyətində ermənilər böyük təsirə malik idilər (20).

Kөнüllü silahlı dəstələrinin yaradılmasında erməni keşişləri də yaxından iştirak edirdilər. Suxumidə yaranan erməni ruhaniləri ittifaqı erməni көнüllülərinə pulla yardım etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Artıq Tiflisdəki erməni milli bürosu көнüllülərə yardım etmək üçün Suxumidəki ruhani ittifaqından 156 rub. 55 qəp. vəsait almışdır (21).

Tiflisdə Yepiskop Mesrop, «Milli Büro»nun rəhbərliyində idi. Rus təbliğatı üçün ən böyük fəaliyyəti Eçmiədzin katolikosu göstərirdi (22).

Ermənilərin Azərbaycan və Türk xalqları ilə mübarizə üçün yaratmış olduğu silahlı dəstələrdən həm çar Rusiyası, sonrakı illərdə isə bolşeviklər çox geniş şəkildə istifadə etməyə çalışdı. Əslində erməni şovinst millətçilərinin təşkil etdikləri silahlı dəstələr çarizmin və bolşevizmin əlində türklərə qarşı bir dəyənəyə çevrilmişdi və bu dəyənəyin yaratdığı təhlükə Cənubi Qafqazdakı hərbi və siyasi şəraiti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi (23).

1915-ci ilin sonunda Qafqazdakı Rusiya imperatorunun canişini qraf Vorontsov-Daşkov dəyişdirildi. Ermənilərin məşhur müdafiəçisi olan bu şəxs, on il ərzində (1905 –

1915) Zaqafqaziyada açıq ermənipərəst siyasət yeritmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə Zaqafqaziyanın siyasi və ictimai həyatında ermənilərin mövqeyi yenidən qurulmuş və möhkəmlənmişdir (24).

1915-ci ildə onun yerinə böyük knyaz Nikolay Nikolaevič təyin olunmuşdu. O zaman «Daşnaksütyun» daha çox «kөнüllü» dəstələri səfərbər etməyə başladı. Bu көнüllü erməni dəstələri müharibənin gətirdiyi rayonlarda türk qadın və uşaqları, qocaları və əlilləri amansızcasına məhv etməyə başlamışdılar. Başda qaniçən xmbapetlər (Andranik, Hamazasp və başqaları) olmaqla erməni silahlı dəstələri türk qadın, uşaq, qoca və xəstələrinin öldürülməsində «qəhrəmanlıqlar» göstərmişdilər. Onlar insanları məhv etməklə türk kəndlərini boşaldırdılar (25).

Rus və erməni silahlı dəstələri Türkiyənin içərilərinə doğru irəlilədikcə bu cür qanlı hadisələr daha da genişləndirdi. Ermənilər birbaşa küçədə kişiyə, qadına, uşağa aman vermədən hamısını amansızcasına qətlə yetirirdilər. Erməni işğalçıların hücumlərindən xilas olmaq istəyən kənd sakinlərini erməni partizan hissələri yollarda qırırdılar (26).

Daşnakların «kөнüllülər» hərəkəti nəticəsində, on minlərlə türk öldürülmüş, onlarca türk kəndi tamamilə boşaldılmışdı. Eyni ilə həmin əməliyyatları ermənilər azərbaycanlıların və Azərbaycan kəndlərinin başına gətirmişdilər. Bununla əlaqədar həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda elmi – tədqiqat əsərləri yazılmış və ində də yazılmaqdadır.

Osmanlı Türkiyəsində komissiyanın araşdırması nəticəsində rusların ələ keçirdiyi ərazilərdən 850000 müsəlmanın qaçqın düşdüyü müəyyənləşdirilmişdi. Bu rəqəm sadəcə rəsmi qeydə alınmış qaçqınlar idi. Əlbəttə, onların sayı milyondan çox ola bilərdi (27).

Hələ 1913-cü ilin sentyabrın sonundan oktyabrın 15-dək Cenevrədə Daşnaksütyun partiyasının qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda terrora xüsusi diqqət artırılmış, bununla

bağlı qərar qəbul olunmuşdu. Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarına qarşı təxribat xarakterli mübarizə planı işlənmişdi. Orada göstərilirdi ki, Qafqaza panislamist emissarları adı altında öz adamlarımızı göndərməliyik, onlar təbliğat vasitəsilə müsəlman əhalisini Rusiyaya qarşı qızıqsdıraraq, üsyan qaldırmalıdır. Rus hökuməti də onları repressiya edəcəkdir, nəticədə müsəlman kütləsi zəifləyəcək, sonra isə «Daşnaksütyun» Qafqazda gələcək işlərində müsəlmanların müqavimətinə rast gəlməyəcəkdir. Bundan başqa Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birlikdə ermənililərə qarşı fəaliyyəti zəifləyəcəkdir (28). Gətirdiyimiz bu misal bir daha onu göstərir ki, ermənililər türklərə qarşı çox məkrli plan hazırlamış və bu planı zaman-zaman həyata keçirməyə çalışmışdılar.

1917-ci ilin fevral burjua inqilabından sonra ermənilər Cənubi Qafqazda öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün əlverişli şəraitin yetişdiyini görürdülər. Bu cür şəraiti, hər şeydən əvvəl, Petroqradda baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyindən sonra imperiya ərazisində yaranmış siyasi vəziyyət doğurmuşdu.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Baş naziri olmuş Ov. Kaçaznuni özünün «Daşnaksütyuna bir iş qalmadı» (rus dilində) adlı əsərində yazırdı: 1917-ci ilin fevralında rus inqilabı baş verdi. Qarşımızda tamamilə gözlənilmədən yeni perspektivlər açıldı (29). Sanki fevral inqilabı ilə erməni məsələsi yeni dövrünə qədəm qoydu (30).

Ermənilər Petroqradda yaranmış Müvəqqəti hökumətin və ondan sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklərin köməyindən və müdafiəsindən istifadə edərək, çar Rusiyası qoşunlarının zəbt etdiyi türk torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyətlərindən əl çəkməmişdilər.

1915-ci il mayın 18-də çar Vanda yaşayan erməni əhalisinə, onların sədaqətinə görə, təşəkkürünü bildirmiş və Aram Manukyanyı rus qubernatoru təyin etmişdi (31).

Vanın ruslar tərəfindən işğal edilməsi şərəfinə ermənilər Qafqaz Ordu Komandanı General Nikolayevə böyük bir ziyafət vermişdilər (32).

1916-cı ilin aprelində Türkiyə ərazisində Şərqi Anadolu, Trabzon, Ərzurum, Muş, Bitlis, Van rus ordusunun nəzarəti altında idi. Əlbəttə, rusların qələbəsi, elə ermənilərin qələbəsi demək idi (33). Buna görə də rus qoşunlarının burada qalması ermənilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi.

«Erməni inqilab partiyası Daşnaksütyun» təşkilatının proqramında, əvvəlki illərdə olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi dövründə də dəyişməz qalırdı. Onun proqramında Türkiyə Ermənistanının azad edilməsi və onunla Ermənistanın Rusiya hissəsində (Qərbi Azərbaycan torpaqları) yerləşən torpaqları da birləşdirmək ideyaları qalmaqda idi (34). Ona görə də, Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək qətiyyətini göstərən Müvəqqəti hökumət təbii ki, bütün erməni təşkilatları tərəfindən tam müdafiə olunmağa başlamışdı (35).

Müvəqqəti hökumətin, bilavasitə, Şərqi Anadolu ilə bağlı qəbul etdiyi qərar Rusiya erməniləri tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı. Müvəqqəti hökumət, 9 may 1917-ci ildə, Rusiyanın işğalı altında olan Şərqi Anadolunu ermənilərin idarəsi altına vermək haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərara görə, ruslar Şərqi Anadolunu Van, Ərzurum, Bitlis və Trabzon vilayətlərinə bölərək, onları ermənilərin rəhbərliyinə verirdi (36).

Ermənilər sonrakı vəziyyəti müzakirə etmək üçün, 1917-ci ilin aprelində Tiflisdə bir konfrans çağırmışdılar. Daşnakların çoxluq təşkil etdiyi bu konfransa populistlər, sosial inqilabçılar, demokratlar və bəzi kiçik erməni fraksiyaları da qatılmışdılar. Konfransda Qafqazı və Şərqi Anadolunu öz içinə alan «Böyük Ermənistan» yaradılması qərara alınmışdı. Eyni zamanda bu qərarları gerçəkləşdirmək üçün, fəaliyyət göstərə bilən 25 nəfərdən ibarət «Erməni Milli Məcə-

lisi» və 15 nəfərdən ibarət bir «Erməni Konseyi» yaratmışdılar (37).

İmperiyanın hüduqlarında yaranmış ikihakimiyyətlik və hərə-mərclikdən istifadə edən ermənilər millətlərin «təyin-müqəddəratı hüququ» adı altında Türkiyənin Şərqlə vilayətləri, Şimali və Cənubi Azərbaycanın bəzi əraziləri hesabına «Böyük Ermənistan» yaradılması işinə girişdilər (38).

Daşnaksütyun partiyasının 1917-ci ilin aprelində çağırılmış qurultayında qəbul olunmuş qətnamədə qeyd edilirdi ki, hazırkı hökuməti demokratik maraqları (əlbəttə, ermənilər demokratik maraqlarını dedikdə ermənilərin maraqlarını nəzərdə tuturdular) təmin ediləndək müdafiə etmək lazımdır.

Cənubi Qafqazda Rusiyanın qalması ermənilər üçün çox vacib, həm də həyati bir məsələ idi. Çünki XVIII əsrdən – XIX əsrin sonlarına qədər Qafqazda, xüsusən, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması məhz Rusiya imperiyası dövründə və onun himayəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu fikri erməni siyasi liderləri də dəfələrlə təsdiqləmişdilər.

«Erməni Xalq azadlıq partiyası»nın liderlərindən biri X.N.Vermişev qeyd edirdi ki, Qafqazda Rusiya imperializmi qayda – qanun yaratmış və ermənilər belə təminatlı həyati ona kimi heç vaxt görməmişlər (39).

Cənubi Qafqaz xalqları arasında ən ziddiyyətli məsələlərdən biri ərazi məsələsi, yəni müxtər vahidlər arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi idi.

1917-ci il oktyabrın 2-7-də keçirilən bolşeviklərin birinci Qafqaz Ölkə qurultayında St.Şaumyan çıxışında demişdi: Partiyanın hazırkı proqramına görə biz müxtər vilayətləri tanımalıyıq. Bizi mərkəzdən qaçma az qorxudmalıdır. Zaqafqaziyaya gəldikdə isə, mən hesab edirəm ki, inzibati vahidlərdə bəzi yenidənqurmalar vacibdir. Zaqafqaziyayı üç vilayətə bölmək lazımdır:

1. Qərbi Zaqafqaziya – Kutaisi, Batum və Tiflis quberniyasının bir hissəsi.

2. Şərqi Zaqafqaziya – İrəvan, Tiflisin bir hissəsi, Kars və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası.

3. Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi və Dağıstan vilayəti (40).

Lakin bu ideya bolşevik qurultayında müdafiə olunmadığından qəbul edilmədi. Sonralar, ermənilər St.Şaumyanın qurultayda irəli sürdüyü həmin ideyanı müdafiə etmədiklərinə görə peşiman olmuşdular. A.Mikoyan xatirələrində yazırdı: Mən bu qurultayın nümayəndəsi idim və mən də Şaumyanın təkliflərini müdafiə etməyən və başa düşməyənlərin sırasında idim. Bu bizim siyasi səhvimiz idi (41).

St.Şaumyanın Zaqafqaziyanın inzibati – ərazi sərhədləri bölgüsü gürcü və Azərbaycan xalqları tərəfindən güclü narazılıqla qarşılanmışdı. St.Şaumyanın layihəsində nəzərdə tutulan ərazi, erməni şovinistlərinin ərazi iddiaları ilə nəinki üst-üstə düşürdü, hətta, onu ötüb keçirdi. Bu layihəyə görə, Ermənistan üçün gürcü ərazisi Tiflis quberniyasının bir hissəsi, Azərbaycanın isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının bir hissəsi ayrılırdı. Azərbaycana isə, Cənub ərazisini itirdiyinə görə dəymiş zərərin əvəzində Dağıstan vilayəti təklif edilirdi. Şübhəsiz, əgər St.Şaumyanın təklifi baş tutsaydı, onda Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi sual altında olardı, eyni zamanda, gələcəkdə Azərbaycan çox böyük etnik problemlərlə üzləşə bilərdi.

Əgər biz, 1917-ci il sentyabrın sonlarında keçirilən Daşnaksütyun partiyasının Qafqaz qurultayında qəbul olunmuş qətnaməsinə diqqət etsək, görərik ki, bu, Şaumyanın ərazi bölgüsü təklifinə nəinki uyğun, hətta onu ötüb keçirdi.

Bu qurultayda qəbul olunmuş qətnamədə gələcək Ermənistan dövlətinin əraziləri belə göstərilirdi: Erməni inzibati ərazi bölgüsü erməni yaylasını əhatə etməli idi; a) İrəvan quberniyası, b) Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi, c)

Tiflis quberniyasının cənubi erməni hissəsi, d) Qars vilayətinin Qars və Kaqızman dairəsi (42).

Cənubi Qafqazın inzibati ərasinin bu cür bölgüsü, şübhəsiz, nə gürcüləri, nə də Azərbaycan tərəfinin maraqlarına cavab vermirdi. Cənubi Qafqazın aparıcı milli partiyaları arasında məhz «Daşnaksütyun» bu regionda ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi haqqında danışır. Lakin hazırkı mərhələ üçün erməni tərəfi Qafqazın inzibati bölgüsü ilə razılaşırdı. Çünki ermənilərin sayı nəinki Qafqazın, hətta, indiki Ermənistanın ərazisində azlıq təşkil edirdi. Ona görə də ermənilər yaxşı bilirdilər ki, onlar nəinki ərazi, hətta, milli muxtariyyətdən məhrum ola bilərdi.

Ermənilərin by ərazidə azlıq təşkil etmələrini göstərən tarixi faktlar da sübut edir. İrəvan xanlığının Ermənistan SSR yaradılan ərazisi 1380600 hektar təşkil etmişdir. 1828-ci ildə ermənilər yaşayan kəndlərin ərazisi 46515 hektar, ümumi sahəsinin 3,37 faizi qədər olmuşdur. Azərbaycanlılara məxsus olan ərazi isə 1334085 hektar, ümumi ərazinin 96,63 faizi qədər olmuşdur (43).

1918-ci il ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (44).

Ermənilər Türkiyədən və İrandan köçürülmüş erməni əhalisinə torpaq vermək üçün Cənubi Qafqazın müəyyən bir hissəsini müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan) təmizləməyə başladılar. 5-6 il ərzində bir milyondan çox erməni buraya köçürüldü (45).

Ruslar Şərqi Anadoluya basqın edib və hər dəfə də buranı tərk edərkən özləri ilə 100 min erməniyi Qafqaza aparışlar. Onları türklərin yerinə köçürmüşlər (46).

Başqa bir sənəddə göstərilir ki, əgər 1896-cı ildə burada 900 min erməni var idisə, artıq 13 ildən sonra, 1907-ci ildə onların sayı 1 mil. 300 min olmuşdur ki, onların 1.200.000 nəfəri gəlmələrin payına (yəni ermənilərin – müəl.) düşür (47).

N.N.Şavrovun yazdığına görə XX əsrin əvvəlinədək Zaqafqaziyada yaşayan 1mln.300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən (Rusiya hökumətini nəzərdə tutur – müəl.) burada məskunlaşdırılmışlardır (48).

Başqa bir kitabda isə göstərilir ki, hər b – ümumidən (birinci dünya müharibəsi nəzərdə tutulur – müəl.) əvvəl bütün dünyada mövcud 3 milyon ermənidən Qafqazda 1.100.000, İran Ermənistanında 100.000 və Türkiyə Ermənistanında 400.000 erməni vardı. Ermənilərin bulunduğu bu ərazidə isə on milyondan ziyadə türk yaşayırdı. Belə bir ərazi içərisində bütün türkləri qırıb xalis ermənilərdən ibarət bir Ermənistan vücuda gətirmək üçün ermənilərin nə qədər fantazyor olmaları lazım gəldiyini kəsirdmək çətin deyildir (49).

1917-ci ildə buraxılmış Qafqaz təqviminə görə, İrəvan quberniyasında təxminən 423 min nəfər azərbaycanlı yaşamışdı ki, bu da quberniyanın bütün əhalisinin 37,7 faizi demək idi. Azərbaycanlılar İrəvan və Sürməli qəzaları əhalisinin yarısından çoxunu, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzaları əhalisinin təqribən üçdə bir hissəsini təşkil edirdilər (50).

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda ən vacib məsələlərdən biri cəbhə məsələsi idi. Çünki Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olmaq etibarını ilə Türkiyə və İran sərhədlərində böyük bir əsgəri qüvvə saxlaması, habelə, birinci dünya müharibəsinin davam etməsi ilə əlaqədar olaraq, Batumdan Urmiya gölünə qədər cəbhə xəttində ordunun saxlanılmasını vacib edirdi.

Məlumdur ki, Rusiya birinci dünya müharibəsində İngiltərə və Fransanın müttəfiqi kimi Almaniya blokuna daxil olan Türkiyəyə qarşı Qafqaz cəbhəsində vuruşurdu. Bu cəbhə xətti həm Türkiyə, həm də Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Rusiya imperiyasında siyasi hakimiyyətin dəyişməsi, demək olar ki, cəbhədə elə bir problem yaratmadı. Çar II Nikolay hakimiyyətinin devrilməsinə baxmayaraq,

imperiyanın sərhədləri dəyişməz olaraq qalırdı. Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazda, Türkiyə ilə cəbhə xəttində öz ordusunu saxlamaqda davam edirdi. Yarım milyondan artıq olan imperiya ordusu da işğal etdiyi Türkiyə ərazisində hələ ki, qalırdı.

1917-ci il iyunun 18-də Müvəqqəti hökumət müttəfiklik borcunu yerinə yetirərək, Qafqaz cəbhəsindəki qoşunlarına hücumə keçmək əmrini vermişdi. Ruslar qərbi İrandan Mosul istiqamətində hücumə başlamağa cəhd etdi. Lakin çox keçmədən rus qoşunları çıxış mövqelərinə qayıtmağa məcbur oldular (51).

1917-ci ildə müharibə ilə bağlı Ümumiqafqaz Müsəlmanlarının birinci qurultayında qəbul olunmuş qətnamədə müharibənin ilhaqsız və təzminatlısız dayandırılmasını tələb edən rusiya demokratlarına qoşulduqların bildirmişdilər (52).

Rusiyada baş verən siyasi dəyişikliklərin, Qafqazda gədən proseslərə edəcəyi təsiri erməni şovinist millətçilərini çox narahat edirdi. Onların ən çox qorxdığı məsələlərdən biri, Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı vuruşan rus qoşunlarının gələcək taleyi məsələsi idi. Çünki imperiya ərazisində anarxiya baş verərdisə, şübhəsiz, onun təsiri orduya da gəlib çatacaq, nəticədə cəbhə xəttində rus-erməni hərbi birləşmələrinin mövqeyi zəifləyəcəkdir. Rus qüvvələrinin Qafqaz dağlarının cənubunu tərk etməsi erməni milli ruhunu dramatik dəyişikliklər qarşısında qoya bilərdi (53).

Təsədüfi deyil ki, Moskvada keçirilən konfransda «Daşnaksütyun» da daxil olmaqla, bütün erməni milli partiyalarının nümayəndəsi Nazaryans Rusiyanı xilas etmək üçün qüvvələri səfərbər etməyə çağırırdı (54).

«Hnçaq» partiyasının nümayəndəsi də Müvəqqəti hökuməti tamamilə müdafiə etmək fikrinə qoşulmuşdu (55).

«Daşnaksütyun» partiyası Zaqafqaziyada Rusiyanın müharibəni udmasını hər hansı başqa partiyalardan daha çox istəyirdi. Onlar bilirdilər ki, inqilab hərbi gərginliyi zəif-

lədə bilər, ona görə də Qafqaz cəbhəsində intizamsızlığı aradan qaldırmaq üçün hər şey edirdilər. Tiflisdə çıxan erməni daşnak qəzeti «Orizon» 1917-ci il mayın 7-də yazırdı ki, inqilabi qüvvələri dağıtmamaq üçün indiki vaxtda milli məsələyə toxunmaq lazım deyil (56).

Tiflisdə çıxan və Erməni xalq partiyasına mənsub olan «Mşak» qəzeti də Zaqafqaziyada çox partiyalılığın əleyhinə gedərək, bunun anarxiyaya apardığını bildirirdi (57).

Şübhəsiz, ermənilər yaxşı başa düşürdü ki, Müvəqqəti hökumət süqut edərsə, onda rus ordusunda da başıpozuqluq yaranar, bu da ermənilər üçün qəbul olunan deyildi. Çünki müzəffər türk ordusu qarşısında erməni silahlı quldur dəstələri duruş gətirə bilməyəcəklərini yaxşı bilirdilər. Lakin imperiya ərazisində hakimiyyət böhranın nəticəsində, bolşeviklərin Müvəqqəti hökuməti devirib hakimiyyətə gəlməsi rus qoşularını Qafqaz cəbhəsində saxlamağa imkan vermədi. Onlar özlərinin bütün silahlarını ermənilərə verərək qaçırdılar. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Cəbhə komandiri, general Prjevalski əmr etmişdi ki, onun teleqramı çatan kimi yerlərdəki hərbi hissələrin tərxis olunması həyata keçirilsin (58).

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması və onun müharibədən çıxmaq arzusu müttəfiqləri də çox narahat edirdi. 1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası Brest – Litovskidə dörtlər blokuna daxil olan dövlətlərlə, o cümlədən Türkiyə ilə sülh sazişi bağlayır. Bu müqavilə ilə müharibə vaxtı Anadolu ərazisində rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş bütün torpaqlar, eləcə də Qars, Ərdəhan və Batum da Türkiyəyə qaytarılırdı. 1918-ci ilin aprelində Türkiyə həmin əraziyə öz qoşunlarını yeritmişdi (59).

Sovet Rusiyasının müharibədən çıxmaq niyyətini görən «Antanta» üzvləri İngiltərə və Fransa 1917-ci il dekabrın 23-də Rusiyanı «təsir zonalarına» bölmək haqqında öz aralarında saziş bağladılar. Sazişə görə ingilislərin təsir zonasına Kazan vilayəti, Qafqaz, Ermənistan, Gürcüstan, Kürdüstan əra-

ziləri, Fransanın təsir zonasına isə Ukrayna, Bessarabiya, Kırım daxil idi (60). Buradan görüldüyü kimi Azərbaycanın adı ayrıca verilməmiş, yalnız ümumiqafqaz adı altında verilmişdi.

Rusiyada baş vermiş oktyabr siyasi çevrilişindən xəbər tutan Qafqazdakı rus əsgərləri qaçmağa, cəbhəni özbaşına tərk etməyə başlamışdılar. 1917-ci il noyabrın axırında isə rus ordusunun dağılması və rus əsgərlərinin Qafqaz cəbhəsindən qaçması sürətləndi. Cəbhə çox sürətlə dağılırdı (61).

Əsgərlər komandanlığın razılığı olmadan özbaşına sən-gərləri tərk edib Rusiyaya gədirdilər. Zaqafqaziyaadakı hərbi hissələrdən burada rus zabidləri və erməni partizan dəstələri qalmışdı (62).

1917-ci ilin sonlarına yaxın ermənilər regiondakı məqsəd və siyasətlərini tam açıqladıqda və Azərbaycan ərazisində çoxsaylı zorakılıq hərəkətlərinə yol verdikdə Türkiyə bəzi tədbirlərə əl atmaq məcburiyyətində qaldı. Burada ilk növbədə Transqafqazda hərbi əməliyyatları dayandırmaq və vəziyyəti normallaşdırmaq istiqamətində göstərilən diplomatik səyləri qeyd etmək lazımdır (63).

Belə bir vaxtda Zaqafqaziya Komissarlığı Türkiyə ilə sülh bağlamağa (sülh təklifi Qafqaz cəbhəsindəki Türk ordusunun komandanı Ferik-Vehib-Mehmed-Paşa tərəfindən olunmuşdur) məcbur olur. Nümayəndə heyətinin tərkibinə A.Smirnov (s.-d.), Tevzaya (s.-d.), Camalyan (daşnaksütyun) və general Vişinski daxil idi (64).

Sülh sazişi 1917-ci il dekabrın 5-də, Türkiyənin Ərzincan şəhərində imzalanmışdı. Sülh müqaviləsinə baxmayaraq, Zaqafqaziya Komissarlığının nəzarəti altında olan ərazilərdə erməni zabit və əsgərləri türklərə qarşı dəhşətli qırğınları davam etdirmişdilər. Onların başında Torkom, Andranik, Canpoladyan və başqaları dururdu (65).

Corc de Malevil yazırdı ki, rus ordusunun qərarından istifadə edən nizamsız erməni silahlı dəstələri Ərzincanda və

Ərzurumda sistemətik olaraq müsəlman əhalisini qətlə yetirirdilər. Sonradan ermənilərin bu vəhşilikləri haqqında həyəcanlanmış rus zabitləri də danışırdılar (66).

Erməni silahlı quldur dəstələri türk ordusunun güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək qaçırdılar. Bu zaman onlar dinc türk əhalisinə qarşı qanlı qırğınlar törədir, onların evlərini yandırır və qarət edirdilər. Bir rus zabiti həmin hadisələri belə təsvir edirdi: Ərzincanda ermənilər hər cür vəhşiliklə dinc əhalini qırırlar və sonra Ərzincana hücum edən türk ordusundan qaçırdılar. Ordu komandanlığının məlumatına və cəbhədən gələn rus zabitlərinin söyləmələrinə görə 800 nəfərə qədər türk qılıcdan keçirilmiş, türklərin hücumundan müdafiə olunan ermənilərdən isə yalnız bir nəfər zərər çəkmişdir. Ərzurum yaxınlığındakı İlicə kəndində silahsız dinc əhali də qətlə yetirilmişdir (67).

Köməksiz qalan əhali Türk ordusunun komandanı Vehib Paşaya müraciət etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Türk ordusunun komandanı Ferik-Vehib-Mehmed-Paşa Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunun Ali baş komandanı general Prjevalskiyə və eləcə də Qafqazdakı rus ordusunun komandanı general-leytenant Odişelidzeyə ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri haqqında öz etiraz məktubunu göndərmişdi. Həmin məktublarda əks tərəfin Ərzincan müqaviləsinin şərtlərini pozduqları bildirilirdi. Bütün bunların bir nəticə vermədiyini görənlər türk ordusu, dinc türk – müsəlman əhalisini erməni təcavüzündən qorumaq üçün hücumə keçmişdilər (68).

Yalnız Osmanlı ordusunun tez bir zamanda irəliləməsi nəticəsində müsəlman əhalisini tamamilə məhv olmaqdan xilas etmiş oldu. Ərzincan şəhərinə girən osmanlı əsgərləri ictimai və islam mədəniyyət binaları, eləcə də 1000-dən çox evin dağıldığını görmüşdülər. Eyni zamanda Ərzincanın küçələrində yüzlərlə ölmüş insanın meydi vardı və ondan da çox quyularda və qazılmış qəbirlərdə insan cəsədləri vardı. Ərzurumda isə

8000-dən çox türk öldürülmüşdü (69). Yanvarın 31-də (fevralın 13-də) türk hərbi hissələri Ərzincanı tutmuşlar, Trabzona hərəkət edərək, tezliklə oranı da tutmuşlar (70).

1918-ci ilin fevralında Ərzurumun müdafiəsinin təşkili Andranikə tapşırılmışdı. Ərzurum ətrafında qətliaamlar, bilavasitə Andranikin buraya gəldiyi gün son dərəcə artmışdı. Məsələn, yaxın kəndlərdən olan Təpəkənddə bir nəfər sağ qalmaqaya qədər bütün əhalini qırmışdılar (71). Lakin türk qoşunlarının zərbəsinə tab gətirə bilməyən Andranikin qoşun birləşmələri Sarıqamış-Qars-Aleksandropol istiqamətində geri çəkilməyə məcbur olmuş və xeyli erməni əhalisinin köçürülüb İrəvan quberniyasında yerləşməsinə təşkil etmişdi. Sonra yol boyu yerləşən azərbaycanlılar yaşayan kəndləri darmadağın etmişdi (72).

Qafqazda fəal hərbi əməliyyatlar keçirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il martın 12-də Ərzurumu tutdular və tezliklə Rusiya – Türkiyənin 1914-cü ildəki sərhədlərinə çıxdılar (73).

Ərzurumu xilas edib irəliləyən Türk ordusu qarşısında geri çəkilən erməni əsgər birlikləri və silahlı erməni qaçqınları yol boyu rast gəldikləri müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, hər şeyi atəşdən və qılıncdan keçirir və düşünülməmiş vəhşiliyə yol verirdilər (74). Lakin türk ordusunun sürətli hücumu erməni vəhşiliklərinin qarşısını almış oldu.

Rusiyada silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyətə gələn bolşeviklər ilk əvvəl, imperiyanın əsarətində yaşayan xalqları öz tərəfinə çəkmək və imperiyanın dağılmasına yol verməmək üçün bir-birinin ardınca qanunlar qəbul etməyə başlamışdı.

1917-ci il noyabrın 2-də Sovet hökuməti «Rusiya xalqlarının hüquq Bəyannaməsi»ni qəbul etmişdi. Həmin bəyannamə bütün xalqların bərabərliyini və müstəqilliyini, onların öz müqəddəratını təyin etmək, hətta ayrılmaq və müstəqil dövlət təşkil etmək hüququnu, bütün və hər cür milli və milli-dini imtiyazların və məhdudiyətlərin ləğv edilməsini elan edirdi. Lakin sonradan Leninin başçılıq etdiyi RSFSR höku-

mətinin xalqlara verdiyi vədlərin yalan olduğu üzə çıxdı. Çünki, Rusiya bolşevik hökuməti keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək niyyətində idi.

1917-ci il noyabrın 22-də elan edilmiş başqa bir sənəddə isə – «Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə» adlı müraciətnamədə Sovet hökuməti müsəlman zəhmətkeşlərinə öz həyatlarını azad və sərbəst olaraq qurmaq hüququ bildirlirdi (75). Lakin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bolşeviklər həmin dövrdə milli məsələnin həllinə lazımı diqqət verməmişdilər. Onlar Sovet respublikasının federasiya və keçmiş çar Rusiyası ərazisində məskunlaşan bütün xalqların, o cümlədən, müsəlman xalqının öz müqəddəratlarını azad təyin etmək prinsiplərini zəhmətkeşlərə kifayət qədər izah etmirdilər (76).

Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, millətlərin tabe olduqları bir dövlətdən ayrılmağa belə haqlı olduqlarını elan edərkən, bolşeviklər, şübhəsiz ki, səmimi deyildilər. Onlar bu haqqı millətin təbiətindən doğan bir qiymət kimi dəyərləndirməyir. Zamanın ən təsirli bir şüarı olan bu fikri öz məqsədlərinə xidmət etdirmək üçün hiyləgər bir manevra ilə istifadə edirdilər (77).

Rusiyada Müvəqqəti hökumətin yerinə gələn bolşeviklərin Sovet hökuməti də erməniləri himayə etməkdə davam edirdilər. 1917-ci il dekabrın 3-də Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin «Rusiya və Şərqi bütün zəhmətkeş müsəlmanlarına» müraciətində qeyd olunurdu ki, müharibə əməliyyatı dayanan kimi ermənilərin öz siyasi müqəddəratını azad təyin etmək hüququ təmin ediləcəkdir (78).

1917-ci il dekabrın 29-da isə Sovet Rusiyasının Xalq Komissarları Soveti «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekret də vermişdir. 1918-ci il yanvarın 15-28-də III Ümumrusiya Sovetlər qurultayında təsdiqlənmiş həmin dekretə görə XKS «əzabkeş» erməni əhalisinə müharibə gedişində rus ordusunun ələ keçirdiyi türk torpaqlarında Erməni dövləti qurmağa təminat ve-

rirdi. Bu sənədin altında Leninin, Stalinin və başqalarının imzası vardı (79). XKS Qafqaz işləri üzrə Fövqəladə Müvəqqəti Komissarı St.Şaumyanı isə Türkiyə ərazisində bir «Türkiyə Ermənistanı» adlı dövlət qurmağı tapşırılmışdı.

Leninin erməniləri xüsusi qorumaq siyasətinin başlıca səbəblərindən biri də bolşeviklər partiyasının ən nüfuzlu liderləri arasında Şaumyan, Avanesov və Mikoyan kimi ermənilərin olması idi (80). Digər tərəfdən, çar və Müvəqqəti hökumətin zamanında olduğu kimi Lenin də Rusiya imperiyasının əvvəlki sərhədlərini bərpa etmək siyasətilə yanaşı, eyni zamanda ermənilərdən türklərə qarşı mübarizədə və öz siyasətlərini həyata keçirməkdə istifadə etmək fikrində idi.

1918-ci ilin əvvəllərində 100 minlərlə dinc türk əhalisini qəddarlıqla qətlə yetirən, onların evlərini yandıran və əmlaklarını qarət edən qaniçən Andranik Ərzurumda türk ordusuna qarşı vuruşarkən, türk ordusunun komandanı Vehib Paşanın tabe olmaq təklifi əsası belə demişdir ki, Rusiya dövləti «Türkiyə Ermənistanı» dekreti ilə bizə müqəddəratımızı təyin etmək hüququ vermişdi (81). Şübhəsiz, bu dekretin qəbul olunmasında XKS-nin içərisində erməni nümayəndələri və Bakı bolşeviklərinə rəhbərlik edən St.Şaumyanın böyük təsiri olmuşdu.

Azərbaycana gəldikdə isə, St.Şaumyan müsəlmanların özünüidarətmə hüququnun əleyhinə gedərək bildirmişdi ki, müsəlman burjuaziyası və mülkədarlarının özünüidarətməsi müsəlman xalqının özünüidarətməsi demək deyildir. Əksinə, bu, xanlıq qayda – qanunlarının bərpası deməkdir. (82).

V.İ.Lenin və İ.V.Stalinin imzaladıqları 13 nömrəli dekretlə Stepan Şaumyan, Kuznetsov və başqa bolşeviklərə Qafqazda sovetləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək tapşırılmış, həmçinin, Türkiyədə rus ordularının işğalı altında olan torpaqlarda Erməni dövləti yaratmaq səlahiyyəti verilmişdi. Bu məqsədlə St.Şaumyan Tiflisə gələrək, 1918-ci il yanvarın 22-də fəhlələr qarşısında çıxış etmiş və bütün Qafqazı sovet-

ləşməyə çağırmışdı. St.Şaumyanın həbsi ilə bağlı göstəriş verən Zaqafqaziya Komissarlığı Şaumyanı 24 saat ərzində ölkəni tərk etməyə məcbur etmişdi (83).

Yuxarıda göstərilən Leninin Sovet dekreti də ermənilərə kömək etməmiş, müzəffər türk ordusu erməni quldur dəstələrini öz torpaqlarından qovmuşdur.

Ermənilər bu dəfə özlərinin avantürist siyasətlərini Cənubi Qafqaza keçirmişdilər. Onlar milli münasibətləri qızıdıraraq, millətlərarası ziddiyyətləri kəskinləşdirir və öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar.

Ermənilər 1918-ci ilin yanvarından Bakıda və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atmışdılar. Onlar Bakıda siyasi təsir üstünlüyünə nail olmaq üçün ən mühüm vəzifələrə yiyələnməyə can atırdılar. Bakı Sovetinin orqanlarına, şəhər idarəçiliyinin həlledici vəzifələrinə öz nümayəndələrini yerləşdirmişdilər (84).

Türkiyədən biabırcasına qovulan ermənilər və onların silahlı quldur dəstələri Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda torpaqlarında türklərə qarşı qanlı qırğınlarını davam etdirmişdilər. Onların qabaqcadan planlaşdırılan məkrli siyasətinin qarşısını almaq isə çox çətin idi. Bunun da bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, Qafqazda Türkiyə ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının əsas tərkib hissəsi, yəni zabit və əsgər heyətinin bir hissəsi ermənilərdən təşkil olunmuşdu (bu barədə yuxarıda faktlar verilib – müəl.). Orduda olan rusların da böyük bir hissəsi çox vaxt ermənilərin tərəfini saxlayırdı; ikincisi, Cənubi Qafqazda təşkil olunmuş Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi (1917-ci il 9 mart), Cənubi Qafqaz Komissarlığı (1917-ci il 15 noyabr), sonra isə Cənubi Qafqaz Seymi (1918-ci il 10 fevral) mövcud olduqları dövrlərdə, Cənubi Qafqazda real siyasi və hərbi gücə malik olmamasıyla yanaşı, həmin qurumların tərkibində azərbaycanlı nümayəndə heyəti yətinəcə deyildi. Belə ki, sonuncu hakimiyyət orqanı olan Seymdə

Gürcüstandan olan sosial – demokratlardan (menşeviklər) tərkibdə 32 deputat, Azərbaycandan – Müsavat partiyası və ona yaxın olan bitərəf demokratik qrupdan tərkibdə 30 deputat və erməni – Daşnaksütyun partiyasından tərkibdə 27 deputat var idi. Bununla yanaşı, sosial – inqilabçıların (eserlərin), müsəlman sosialist blokunun (7 deputat), Müsəlman fraksiyasının (İttihad) – 3 deputatla və menşevik – hümmətçilərin (4 deputat) də nümayəndələri təmsil olunurdu (85). Seyimdəki Azərbaycan fraksiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə idi (86).

Çox vaxt Seymədə hər hansı mühüm bir məsələnin müzakirəsində gürcü nümayəndələri erməni nümayəndələrini müdafiə edirdi; üçüncüsü, RSDF(b)P Bakı komitəsinin, ümumiyyətlə, Bakıda bolşeviklər tərəfindən yaradılan siyasi və hərbi təşkilatların tərkibini rus və ermənilər təşkil edirdi; dördüncüsü, ermənilərin uzun illərdən bəri türklərə qarşı apardıqları əks təbliğatın daha da güclənməsi.

Ermənilərə RSFSR XKS və St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik edirdi. St.Şaumyanın rəhbərliyi altında keçən RSDF(b)P I Qafqaz Ölkə Qurultayı, 1917-ci il 20 oktyabr tarixli iclasında Qafqaz xalqlarının, o cümlədən əhalisinin sayına görə Qafqazda birinci olan Azərbaycan türklərinin öz müqəddəratlarını sərbəst həll edərək, heç olmasa muxtar dövlətinin yaradılması əleyhinə gedən, Türkiyə Ermənistanına isə muxtariyyət verən və müharibədən xüsusi zərər çəkmiş ermənilərə yardım üçün ümumi fondun yaradılması haqqında və milli məsələyə dair qətnamə qəbul etmişdir (87). Bu qətnamənin qəbul olunmasından iki ay sonra, 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nin yığıncağında «Türkiyə Ermənistanı» haqqında xüsusi qərar qəbul edilir və ermənilərin işi üzrə komissarlıq yaradılır. Bu komissarlığın da biri Hərbi işlərə baxmalı idi (88). Həmin komissarlığın sədri Varlam Avanesov, müavini isə erməni şair – kommunisti Vaan Teryan təyin edilmişdi. Ondan bir müddət sonra isə, 1918-ci ilin yanvarında müsəlmanların işi üzrə Komissar-

lıq yaradılmışdı. Onun rəhbəri, Şərq xalqları kommunist təşkilatının Mərkəzi bürosunun sədr müavini S.M.Əfəndiyev idi (89). Lakin müsəlman komissarlığına RSFSR hökuməti tərəfindən heç bir maddi və hərbi yardım edilməmişdi.

1918-ci ilin yanvarında Rusiya hökuməti «Erməni qaçqınlarına təcili kömək göstərilməsi haqqında» erməni məsələsi üzrə komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək, qərara almışdır ki, bu məqsədlə təmənnəsiz olaraq 6.194.784 rubl vəsait ayırsın. Eyni zamanda bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlara erməni könüllü dəstələri təşkil edərək, onları silahlandıraraq maneəsiz surətdə Türkiyə ərazisinə göndərmək haqqında təlimat göndərmişdi (90).

Vaxtilə çar Rusiyasında olduğu kimi, Sovet Rusiyası da erməni könüllü dəstələrinin təşkili və onların maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü (91).

Sovet Rusiyasının qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan qaçqınları və onlara dəymiş milyonlarla ziyan haqqında isə bir kəlmə də deyilmirdi. Halbuki, bu dövrdə ermənilərin hərbi təcavüzündən ən çox ziyan çəkən azərbaycanlılar olmuşdur. Amerikan kəşfiyyat mənbələrinin hesablamalarına görə 60000 türk qaçqın olmuş və 420 müsəlman kəndi isə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı (92).

Şübhəsiz, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və Sovet Rusiyası hökumətinin ermənilərlə bağlı qəbul etdiyi siyasi qərarlar erməni millətçi və radikal təşkilatlarının vəziyyətində dəyişiklik etmişdi. Onlar bolşeviklərin siyasi rəhbərliyini qəbul etmişdilər. Ermənilər yeni yaranmış Sovet Rusiyası və onun Bakı nümayəndələrinin simasında özlərinin ideya müdafiəçilərini gördülər.

1917-1918-ci illərdə Bakıda erməni sahibkarları az deyildi. Erməni burjuaziyasının Azərbaycanda, yalnız ticarətdə və ayrı – ayrı sənaye sahələrində deyil, eləcə də Bakı neft sənayesinin müəyyən hissəsinə də sahib idilər. Şübhəsiz, onlar Azərbaycan milli burjuaziyası ilə rəqabət aparmağa məcbur

idilər. Xüsusən, fevral burjua inqilabından sonra bu ziddiyətlər özünü daha qabarıq göstərməyə başlamışdı.

Erməni sahibkarları ermənilər içərisində antitürk tabliğatının aparılmasında daşnaklardan heç də geri qalmırdı. Həmişə rus imperiyasına sədaqətlə xidmət etmiş erməni burjuaziyası, xüsusilə, onun daşnaksütyun partiyası fevral burjua inqilabı və oktyabr çevrilişindən sonra eser, menşevik və bolşeviklərlə daha sıx əməkdaşlıq etməyə başlamışdılar.

Ermənilər bolşeviklərin siyasi hakimiyyətinə arxalana-raq Türkiyədə yarada bilmədikləri Erməni dövlətini Qafqazda, Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına yaratmaq üçün fəaliyyətlərini daha da genişləndirmişdilər. Belə bir şəraitdə bolşeviklərin yeni, lakin bu dəfə daşnaklarla taktiki ittifaqı formalaşdı. Bolşeviklər daşnaklara mülayim münasibət bəsləyir, ermənilər də buna qarışıqlıqlı məhəbbətlə cavab verirdilər.

Şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin «tərəfdarı» oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsavətçiləri məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, «Ulu Ermənistan» xəyalını icra etsinlər. Müsəid hallardan istifadə etməkdə mahir olan bolşeviklər daşnakların qüvvəsindən dəxi istifadə etdilər (93).

Bakı bolşevik hakimiyyətinin erməni rəhbərləri ilə erməni daşnak rəhbərləri arasında yaxınlaşma və ittifaqa girmələri oktyabr çevrilişindən sonra özünü daha aydın göstərməyə başlayır. Onları yaxınlaşdıran və bir ittifaqda birləşdirən əsas amil türklərə nifrət və Ermən dövlətini yaratmaq olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra Bakıda erməni-rus bolşevik ittifaqına toxunmadan hadisələrin əsl mahiyyətinin açılması çətin olardı. Çünki, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti, erməni silahlı dəstələrindən istifadə etməsəydi və «Daşnaksütyun», «Hnçaq» və digər mürtəce – terrorçu erməni təşkilatlarının mənafeyini təmsil edən erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girməsəydi, Bakıda, eləcə

də Azərbaycanın digər qəzalarında dinc türk-müsəlmanlara qarşı qanlı qırğınlar nəinki törədə bilməzdi, ona heç gücü də çatmazdı. Ona görə də, 1918-ci ildə Bakıda və ondən sonra Azərbaycanın Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran və başqa qəzalarında erməni silahlı quldur dəstələrinin bolşevik bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlara toxunarkən hökmən erməni-rus bolşevik ittifaqına nəzər yetirmək lazımdır.

Bu dövrdə Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda erməni daşnak-rus bolşeviklərinin qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı (94).

Digər tərəfdən, Leninin verdiyi dekret St.Şaumyana erməni milli – siyasi təşkilatları ilə geniş əməkdaşlıq üçün imkan yaradırdı (95).

Moskvanın göstərişi əsasında erməni şovinst millətçiləri və erməni təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq tapşırığı alan bolşeviklərin başçısı St.Şaumyan, özünün yaxın adamlarına göstəriş vermişdi ki, erməni «Daşnaksütyun» partiyası ilə dil tapsınlar. Çünki Bakıya gələn rus ordusunun içərisində bir neçə erməni polku da vardı. Bütün bunlar onu göstərir ki, artıq bolşeviklərlə daşnaklar arasında siyasi və hərbi ittifaq, demək olar ki, bağlanmışdı (96).

Beləliklə, Leninin «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekretini Türkiyədə həyata keçirə bilməyən St.Şaumyan onu, Erməni «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girərək, Azərbaycanda həyata keçirməyə başlayır. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində kifayət qədər səlahiyyətlər vardı. St.Şaumyan Bakı Sovetinə rəhbərlik edirdi və RSFSR XKS tərəfindən Qafqaza Müvəqqəti Fövqəladə Komissar təyin edilmişdi. Eyni zamanda XKS-nın ermənilərlə bağlı məlum dekretini həyata keçirmək üçün Şaumyana RSFSR hökuməti tərəfindən 500.000 rubl da verilmişdi (97).

Ermənilər özlərinin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq siyasətlərini həyata keçirmək üçün Rusiyada və eləcədə,

Bakıdakı əlverişli şəraitin yarandığını görüb bütün imkanlarını işə saldılar. Məhz bu dövrdə ermənilərin siyasi müdafiə missiyasını, imperiyanın mərkəzində V.İ.Leninin rəhbərlik etdiyi RSFSR XKS, Azərbaycanda isə erməni – rus bolşeviklərinin çoxluq təşkil etdiyi Bakı Soveti öz üzərinə götürmüşdü.

Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun tərkibində türklərə qarşı döyüşən ermənilər, 1917-ci il ərzində dinc türk əhalisinə qarşı kütləvi qırğınları davam etdirmişdilər. Hətta, erməni-rus silahlı dəstələri döyüşlərin getmədiyi arxa cəbhədə də türk-mə-səlmanlara qarşı qətl-qarətlərini davam etdirmişdilər. Bəzən bu cür qətl – qarətlərdə rus əsgərləri də iştirak etmişdir.

1917-ci ilin yay və payızında rus şovinist millətçilərinin təsiri altına düşən əsgərlər Şahtaxtıda, Culfada, Ucarda və başqa yerlərdə qanunsuz olaraq silah saxlayanları aşkara çıxartmaq pərdəsi altında evlərə soxularaq qarətçiliklə məşğul olmuş, onlara müqavimət göstərənləri döymüş və hətta öldürmüşdülər. Pirişibdə (indiki Göytəpə – müəl.) rus millətçiləri tərəfindən qızıqdırılmış bir qrup əsgər bir nəfər əsgərin öldürülməsində şübhələndikləri 14 nəfər azərbaycanlının həyatına qəsd etmişdi (98).

Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyəti ilə erməni silahlı qüvvələrini bir araya gətirən St.Şaumyan və onun tərəfdarları Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük soyqırımı 1918-ci ilin mart – aprel aylarında Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında həyata keçirmişdilər.

1. Çəmənzəminli Y.V. Göstərilən əsəri, s. 41.
2. Məmmədzadə M.B. Göstərilən əsəri, s. 30-31.
3. Канадеев И.К. Очерки Закавказской жизни. Баку: Азербайджанской Советской Энциклопедии, 1990, 122 с. С. 49.
4. Агамалиева Н. и Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918 – 1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 112 с. С. 39.
5. Газ. «Азербайджан», № 164, 1919.

6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili işlər Nazirliyi. ARDA – f. 894,siy.10, iş 31, vv.1-8.
7. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq – qərb, 1994, 38 s. S. 31.
8. Агамалиева Н. и Худиев Р. Указ. соч., с. 119.
9. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: ЭЛМ,1990, 92с. С. 12.
10. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu – XX əsr) ..., s. 35.
11. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне..., с.101.
12. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyət məktəbi. Bakı: Hərbiyyət nəşriyyatı, 2000, 176 s. S. 11.
13. Агамалиева Н. и Худиев Р. Указ. соч., с. 122.
14. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə..., s. 96.
15. Yənə orada, s. 94-95.
16. Çəmənzəminli Y.V. Göstərilən əsəri, s. 57.
17. Канадеев И.К. Указ. соч., с. 48.
18. Rəhimoğlu H. Göstərilən əsəri, s. 33.
19. Агамалиева Н. и Худиев Р. Указ. соч., с. 122.
20. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri..., s. 9.
21. Национальный проблемы..., с. 30.
22. Агамалиева Н. и Худиев Р. Указ. соч., с. 150.
23. Süleymanov M. Göstərilən əsəri, s.10.
24. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть первая..., с. 361.
25. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə..., s. 98.
26. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч., с. 67.

27. Там же. С. 68.
28. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə..., s. 116.
29. Качазнуни Ов. Указ. соч., с. 15.
30. Гурко-Кряжин В. Указ. соч., с. 10.
31. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Баку, Элм, 1990, 123 с. С. 23.
32. Агамалиева Н. и Худиев Р. Указ. соч., с. 159.
33. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч., с. 67-68.
34. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье..., с.32.
35. Казем – заде Фируз Указ. соч., в. 65.
36. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика..., с. 122.
37. Там же. С. 122 – 123.
38. Musayev İ. Göstərilən əsəri, s. 44-45.
39. Мамедова Л. Февраль 1917: Новая фаза поджема армянского политического в Азербайджане..., с. 47.
40. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2..., с. 139.
41. Микоян А. Указ. соч., с. 10.
42. Газ. «Известия Мусульманского Комитета», № 1, 1917.
43. Rəhimoğlu Н. Göstərilən əsəri, s. 53.
44. Yənə orada, s. 51.
45. Дашнаки. /Составитель и автор вступительной статьи Б.Голубов. Баку: Коммунист, 1990, 39 с. С. 11.
46. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая..., с. 43.
47. Шавров Н.Н. Указ. соч., с. 64 – 66.
48. Там же. С. 64.
49. Məmmədzadə М.В. Ermənilər və İran..., s. 29.
50. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918 – 1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər // Nəyat, Bakı, 1992, 22 may, №100.

51. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 50.
52. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi. ARDA – f. 30, siy.1, iş 108, v.1.
53. Soyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 117.
54. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 66.
55. Там же. в. 66.
56. Там же. в. 63.
57. Газ. «Баку», № 79, 1917.
58. За власть Советов в Закавказье. Тифлис:Изд-во полит.Упр.ЗакВО, 1964, 96 с. С. 26.
59. Чохели А.И. Указ. соч., 94.
60. История внешней политики СССР. 1917 – 1985. В. 2-х т. Т.1, 1917-1945 гг. Под. ред. А.А.Громыко, Б.Н.Пономарева. Москва: Наука, 1986, 534 с. С. 71.
61. Мəһəггəмов N. Göstərilən əsəri, s. 36.
62. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч., 75.
63. Musayev İ. Göstərilən əsəri, s. 74.
64. Газ. «Каспий», № 232, 1917.
65. Камуран Г. Армянское досье. Баку: Язычы, 1993, 372 с. С. 284.
66. Жорж де Малевил. Указ. Соч., с. 26.
67. Mətuarı Ruskoqo ofiüera. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyalı, 1988, № 3, s.80 - 103. s. 82.
68. Документы и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис:Типография Правительство Грузинской Республики,1919,512с. С.41-83.
69. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч., 76.
70. История гражданской войны в СССР. 1917 – 1922. В.5-ти т. Т.3. ред.комис.С.Ф.Найда и др. Москва: Политиздат, 1958, 678 с. С. 235.
71. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu..., s. 210.

72. Rəhimoğlu H. Göstərilən əsəri, s. 36.
73. Qasimov M. və Qasimov N. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı: Təhsil, 2001, 453 s. S. 399.
74. Azərbaycan Belgələrində Ermeni sorusu..., s. 216.
75. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c..., s. 84.
76. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 261.
77. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti..., s. 48.
78. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrundə bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar..., s. 198.
79. Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах. /Редколлегия: Товмасын В.А., Атаджанян В.А., Нерсисян Ю.Б. Степанакерт: 1989, 158 с. С. 36-37.
80. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика (документы и материалы)..., с. 124.
81. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən..., s. 61.
82. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп»., № 19, 1918.
83. Azərbaycan Belgələrində Ermeni sorusu..., s. 77.
84. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V c., s. 298.
85. Агамалиева Н. и Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918 – 1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 112 с. С. 5-6.
86. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с. С. 16.
87. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrundə bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər ..., s. 154.

88. Вартанян С. Указ. соч., с.110.
89. Галоян Г.А. Указ. соч., с. 18.
90. Кирокосян Дж. Указ. соч., с. 224.
91. Arzumanlı V. və Mustafa N. Göstərilən əsəri, s. 69.
92. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч., с. 80.
93. İsmayılov R. Göstərilən əsəri, s. 132-133.
94. Svyatačovski T. Göstərilən əsəri, s. 122.
95. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPIİSSA – f. 1, siy. 85, iş 462, v.518.
96. Yənə orada.
97. Вартанян С. Указ. соч., с. 110.
98. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər ..., s. 104

II FƏSİL

Erməni – rus bolşevik hakimiyyətinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətinin güclənməsi və onun ağır nəticələri

2.1. 1918-ci ilin mart – aprel aylarında azərbaycanlıların soyqırımı

Qafqaz və İran cəbhəsindəki türk qoşunları tərəfindən sıxışdırılan və Brest sülhünün şərtlərinə (həmin sülhün şərtlərinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilmişdi) əməl etməyə məcbur olan rus – erməni qoşun birləşmələri qaçırdılar (1). Bu qoşunun əsas hissəsini təşkil edən erməni hərbi dəstələri Azərbaycan torpaqlarına – İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Dağlıq Qarabağ, Bakı və başqa ərazilərə gəlirdilər. Digər tərəfdən, Türkiyə ərazisindən qaçan ermənilər də Azərbaycanın Qərb torpaqlarında məskunlaşmışdılar.

Bakıda isə bolşeviklər özlərini vətəndaş müharibəsinə hazırlayırdılar, həmin müharibənin nəticələri onları Bakının və uzun müddət bütün Zaqafqaziyanın əsl sahiblərinə çevirə bilərdi (2).

Əslində, bütövlükdə Cənubi Qafqaza sahib çıxmaq və keçmiş rus imperiyasının ərazisini yenidən bir dövlət tərkibində birləşdirmək Leninin arzusu idi. Çünki Bakı nefti Rusiyada öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyən və buna görə də vətəndaş müharibəsi aparan bolşeviklərə çox lazım idi. Ona görə də Lenin başda olmaqla Moskvanın bolşevik hökuməti St.Şaumyana hər cür yardım etməyə çalışırdı. Bu yardımların içərisində hərbi və maddi yardım xüsusilə üstünlük təşkil edirdi.

Bakıdakı seçkili qurumlarda qanuni yolla üstünlük qazanmağa bilməyən bolşeviklər hakimiyyətin ələ keçirilməsinin yeganə yolunu hərbi zorakılıqda gördülər. Bolşeviklər 1918-

ci ilin başlanğıcında hakimiyyətin dinc yolla ələ keçirmək mübarizəsindən silahlı mübarizəyə hazırlaşmaq taktikasına keçirlər (3).

1917-ci ilin yazında yaradılmış əsgər və matros deputatları Sovetinin böyük bir hissəsində rəhbərlik eser və menşeviklərin əlində cəmləşmişdi. Hətta, donanma və hərbi qarnizonlarda aktiv iş aparmaq üçün eserlər tərəfindən sosial – inqilabçılar partiyasının Bakı hərbi təşkilatı yaradılmışdı (4).

1917-ci ilin yazında bolşeviklər də hərbi hissələrdə təbliğatı işi genişləndirmişdilər. Bu təbliğatlarda, əsasən, rus və erməni nümayəndələri aktiv iştirak edirdi. RSDF(b)P Bakı Komitəsi tərəfindən həmin işə A.Mikoyan, F.Qubanov, M.Melnikov, Q.Sturua və İ.Çikaryov və başqaları göndərilmişdi (5).

Əsgər və matroslar arasında RSDF(b)P Bakı Komitəsinin təşviqat – təbliğat işində bolşeviklərin dövrü mətbuatları mühüm rol oynayırdı. Bu dövrdə çap olunan «Bakinski raboçi» (rus dilində), «Hümmət» (Azərbaycan dilində), «Sosial-demokrat» (erməni dilində) bolşevik qəzetləri öz səhifələrində orduda və donanmada demokratik dəyişikliklər uğrunda əsgər və matrosların mübarizəsi əks olunurdu (6).

1917-ci ilin yay – payız aylarında bolşevik təbliğatı Yelizavetpol, Naxçıvan, Şahtaxtı, Şuşa, Culfa, Şamaxı, Quba və başqa qarnizonların əsgərlərini əhatə edirdi (7). Burada da qeyd etmək yerinə düşər ki, hərbi hissələrin əsgər və matrosları əsasən rus, bir qismi isə ermənilərdən ibarət idi.

Bolşeviklər hərbi hissələrdə siyasi orqanlar təşkil edir, əsgərləri zabitlərə qarşı qoyur və onları sıxışdıraraq hissələrdən uzaqlaşdırmağa nail olurdular. Bolşeviklər Bakı qarnizonundakı hissələrin komandirliyinə münasib şəxslər yerləşdirdikdən sonra, Bakı Sovetinin ordu komandirlərinin seçkiləri haqqında qərarına əsasən, 1917-ci il dekabrın 2-də həmin hissələrin müvəkkillərinin iclası keçirilmişdi. Bu iclasda podporuçik, bolşevik Yefremov qarnizon rəisi, bolşevik Kleşşov

Bakı şəhər komendantı, Bakı stansiyasının komendantı, bolşevik Neudaçını seçmişdilər (8).

Qafqaz ordusunun inqilab Sovetinin 1917-ci il 28 dekabr tarixli iclasında icraedici orqan – Qafqaz ordusunun Hərbi-inqilab komitəsi seçilmişdi. Ordunun tərxis edilməsini və əksinqilabla mübarizə işini yaxşı təşkil etmək məqsədilə, Hərbi-inqilabi komitənin qərarı ilə, Şərqi İran cəbhəsi rayonnunda – Ənzəli, Urmiya, Culfa, Şahtaxtı stansiyası və Van gölü ətrafında Ərzurum, Ərzincan, Sarıqamış və Trabzon rayonlarında yerləşən rus qoşun hissələrində hərbi-inqilab komitələri yaradılmışdı (9).

Bolşeviklər Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Şərəfخان, Dilman, Salmas və başqa şəhərlərində yerləşən rus hərbi hissələrinin əsgərləri arasında da aktiv təbliğat aparırdılar. Bolşeviklər Ənzəlidə də (İran) əsgərlər və hərbi təşkilatlar arasında geniş fəaliyyət göstərirdilər (10). Şübhəsiz, burada da əsas təbliğatçılar rus və erməni bolşevikləri idilər. Məhz, bunun nəticəsidir ki, 1917 – 1918-ci illərdə erməni daşnakları azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədəndə, ən çox ziyan çəkən bölgələrdən biri də Cənubi Azərbaycan olmuşdu. Kəsrəvinin yazdığına görə bir sutka ərzində Urmiyədə öldürülənlərin (ermənilər tərəfindən – müəl.) sayı 10 min nəfərə çatmışdı (11).

Ə.Kəsrəvi ermənilərin nanikorluğu barədə yazırdı ki, görəsən müsəlmanlardan fərqli din və məsləkə malik olmalarına baxmayaraq, yerlilər tərəfindən hər cür mehribanlıq görmüş xristianlar bu ölkədə yerli əhali ilə dinc şəraitdə yaşadıkları halda, niyə bu qədər nankor çıxdılar? Görəsən bunlara nə oldu ki, yabançıların ayağı ölkəyə açılan kimi dərhal onlara qovuşub, onların əmri ilə ələ silah götürərək, günahsız insanların qanını töküüb və öz həmvətənləri ilə qarşı – qarşıya durdular (12)

1918-ci ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycanı istila etməsindən istifadə edən ermənilər milli erməni – assori silah-

lı dəstələri təşkil edib, Maku, Xoy və Urmiyədə kütləvi qırğınlar törətmişdilər.

Çar ordusu İranın şimali – qərb və cənub – qərb bölgələrini döyüş bölgəsinə çevirmişdi. Bir sıra şəhərlərdə yerli azərbaycan əhalisinin ərzaq, mal-qara, yük və minik heyvanlarını əlindən almışdılar. Bu zaman ermənilər Türkiyə ərazisində, o çümlədən Azərbaycanın Şimal və Cənub (İran ərazisindəki Azərbaycan torpaqları nəzərdə tutulur – A.V.) torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı kütləvi və dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Ermənilərin başçısı Ağa Petros və assurilərin başçısı Marsimon digərləri ilə birlikdə Salmasdan Urmiyəyə hücum etmişdilər. Urmiyədəki ermənilər qonşuları müsəlman azərbaycanlı türklərin evlərinə girərək talan edib, sonra isə evlərə od vurub yandırmışdılar. Ermənilər qocaya, uşağa, qadına rəhm etmirdilər. Onlar Urmiyədə 500 evə od vurub yandırmaları haqqında məlumatlar var. Belə zülm və vəhşilik heç bir əsrdə edilməmiş və heç bir qanunda görünməmişdir (13). Ermənilərin Urmiyədə törətdikləri kütləvi qırğın hələ də, Urmiyə gölü ətrafında sakin olan Azərbaycan türklərinin xatirələrindən silinməmişdi (14).

Əgər birinci dünya müharibəsinin gedişində rüslar Rusiyada yaşayan erməniləri silahlandırmışdırsa, ... ingilislər osmanlıların hücumlarına qarşı Urmiya və Salmaz xristianlarını silahlandırmışdılar. Azərbaycanın cənubunda erməni silahlı dəstələri ingilis – rus ordusu tərkibində azərbaycanlılara qarşı azğınlıq etmişdilər.

Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda xristianların əsas yol göstərənləri xarici missionerlər olmuşdur.

Urmiyada fəaliyyət göstərən xaricilərdən biri də rus konsulu Nikitin idi (1918-ci il). Bu şəxs şəhərin bütün xristian təbəqələri içində nüfuza malik idi və demək olar ki, Urmiyədə baş verən bütün olayların ipinin ucu onun əlində idi. Silahlı xristianları təşkilatlandıran, Qərbi Azərbaycan xris-

tianlarını silahlandırın və rus zabıtləri vasitəsilə onlara hərbi təlim keçirən də elə həmin şəxs idi (15).

Xarici missionerlərdən də ilk növbədə mister Şeddin adını çəkmək lazımdır. Bu şəxs Amerikanın Urmiyada fəaliyyət göstərən missionerlərinin başçısı idi. Mister Şedd bununla bərabər Amerika konsulluğundakı cari işlərlə də məşğul olurdu. Şedd xristianları hərbi sursatla təmin edən və onları müsəlmanlarla üz – üzə qoyan xristian başçılarından biri idi.

Bunlardan fransız missionerlərinin də mərkəzi Minarə məscidinin böyüründə və Haşimovlar evinin yanında yerləşirdi. Bunlar da xristianlara yardım göstərirdilər (halbuki heç kim xristianlara qorxu törətmirdilər) (16).

Bunların arxasında isə rus konsulu Nikitin, amerikan konsulu Şedd və fransız xəstəxanasının rəisi Kocel durur və yol göstərirdilər (17).

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin orqanı sayılan «Təcəddüd» qəzeti qəmli günlərin faciələri barədə bir sıra yazı dərc etmişdir. Həmin qəzetin 17 fevral – 2 mart 1918-ci il tarixli nömrələrində dərc olunmuş «Assurilər və cilovlar» adlı məqalədə Urmiyada baş vermiş üç günlük qanlı münəqişələrdən 6 gün sonra yazırdılar (18): Onlar vicdansız İngiltərə ilə Fransanın hiylələrinə alət olmamalıdır. Bir ovuc bədbəxt və avara assuri və ya cilovun qanı, İngiltərə ilə Fransanın siyasi vicdanının qanlı səhifəsində o qədər də qiymətli sayılmayacaqdır. Əgər İngiltərə və Fransa bilsə ki, yüz min assurini qurban verməklə yüz min dinar qazanc əldə edəcəklər, şübhə etməyin ki, həmin yolu seçəcək və bir qrup şüursuz nəsrani, assuri və ya cilovu öz mənafeləri uğrunda qurban verəcəkdir (19).

1918-ci ilin may ayında Andranik 5 min nəfərlik silahlı erməni dəstəsi ilə Xoy şəhərinə hücum edir. İyunun 24-də isə şəhər mühasirəyə alınır. Ermənilər Urmiyədə törətdiyi vəhşilikləri Xoy və Salmasda da davam etdirirlər. Xoy əhalisi isə silahlı müdafiə ordusu yaradaraq ermənilərə möhkəm müqavimət göstərirlər.

Xoy əhalisi və orada yerləşdirilmiş yeddi yüz nəfər türk əsgərin ermənilərə qarşı qəhrəmancasına göstərdikləri müqaviməti olmasaydı, qəfildən edilmiş bu hücum Xoyun süqutuna səbəb olacaqdır.

Onlar mərdliklə müqavimət göstərdilər, o vaxta qədər ki, Əli Ehsan Paşanın qoşunu yetişdi və bunu görən Adranikin qüvvələri tar-mar oldular (20).

Osmanlı ordusunun gəlməsini eşidən Andranik dəstəsini götürüb Araz çayını keçərək qaçır. Bu dəfə Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında qırğınlar törədirlər.

1918-ci ildə Cənubi Azərbaycandakı avşarların məskun olduğu Urmiya şəhərinin abidələrini rus əsgərləri ermənilərlə birlikdə yandırır külə döndərmişdilər (21).

Ümumilikdə, rus silahının köməyi ilə ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində, 1918-ci ilin birinci yarısında Urmiya, Xoy, Salmas, Qərbi Azərbaycanın bir sıra kənd və qəsəbələrində azərbaycanlıların dəhşətli soyqırımını törədilmişdi (22).

Son dövrlərdə (XX əsrin sonu – XXI əsrlərin əvvəllərində) İranda ermənilərin, İngilis – rus yardımından istifadə edərək, Cənubi Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri soyqırımları ilə bağlı bir sıra məqalələr və kitablar yazılmışdır. Bununla bağlı Səməd Sərdariniyanın «Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı», «İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuş», «Qarabağ tarixin gedişatında» kitablarını və bu qəbildən olan bir sıra dəyərli yazıları qeyd etmək olar.

Bakı Soveti Şimali Azərbaycanın baş şəhəri olan Bakıda siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün köhnə inzibati və məhkəmə orqanlarını ləğv etməyə başlamışdı. 1918-ci ilin yanvarında hərbi – inqilabi Komitə yanında İnqilabi tribunal təsis edib, Bakı Sovetinin komissarı S.Ter-Qabrielyanı şəhər idarəsinin başçısı təyin etmişdi (23).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz cəbhəsində döyüşən əsgərlər arasında bolşeviklər nə qədər təbliğat aparsalarda, yenə də onların nüfuzu, demək olar ki, çox cüzi olmuş-

du. Burada əsas nüfuz sahibləri eser və menşeviklərə məxsus idi. Bunu Tiflisdə keçirilən Qafqaz ordu qurultayı da sübut etmişdi. 1917-ci il aprelin 23-dən mayın 26-dək Tiflisdə Qafqaz ordu nümayəndələrinin ölkə qurultayı keçirilmişdi. Qurultayın 1200 nümayəndəsindən çoxu, onların rəhbərliyini öz əllərinə almış menşevik və eserlərin arxasınca gedirdi. Qurultayın boşevik fraksiyası bir neçə nəfərdən – Q.Andriyevski, S.Kavtaradze, M.Kedrov, Q.Korqanov, İ.Maligin və başqalarından ibarət idi (24). Yelizavetpol əsgər deputatları Soveti icraiyyə komitəsinin üzvü S.Osepyan da burada iştirak etmişdi (25).

1917-ci ilin dekabrında Əsgər Sovetinin ikinci qurultayından sonra bolşeviklər Tiflisdə yerləşən Ölkə Ordu Sovetinin rəhbərliyini ələ keçirmək istəmişdilər, lakin onların bu niyəti baş tutmamış, bolşeviklər buradan qovulmuşdular (26).

Tiflisdə yerləşən Qafqaz cəbhəsinin qərargahı Rusiyanın yeni inqilabi hökumətini tanımırdı və Tehrandakı çarın nümayəndəsi ilə yaxından əlaqə saxlayırdı (27).

Qafqaz cəbhəsində olan rus əsgərləri heç vaxt St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşeviklərini müdafiə etməmişlər. Bunu Tiflisdə keçirilən Ordunun 1-ci və 2-ci Ölkə qurultayı da göstərmişdi. Yığıncaqlarda əsgərlərin həmin vaxtlarda Tiflisdə fəaliyyət göstərən eser partiyasının ardınca getdiyini, orduda əsgərlər arasında bolşeviklərin ikitirəlik salmaq istədiklərini görmüşdülər. Digər tərəfdən, imperiya dağıldıqdan sonra rus əsgərləri, ailələrindən narahat olduğundan, vətənlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Sovet tarixçisi Sef yazır ki, rus əsgərləri hər şeydən əvvəl öz evlərinə dönməyi üstün tuturdular. Müəllif yazırdı ki, nə üçün ordu seçilmiş orqanı fəal müdafiə etmədi. Elə burada da Sef məsləyə bir tərəfli yanaşaraq, cavab verir ki, cəbhədən gedən ordu şimala getməyə can atırdı ki, orada torpaq uğrunda gedən mübarizədə inqilabi aktiv müdafiə etsin (28). Əlbəttə, müəllifin bu mövqeyi aydındır, çünki sovet quruluşu hər bir hadisəyə inqilabi don

geydirirdi, əks təqdirdə başqa cür ola da bilməzdi. Real mənərə isə onu göstərirdi ki, Rusiyada baş verən qarmaqarışıqlıqdan qorxan əsgərlər öz ailələrinin vəziyyətindən narahat olaraq, tezliklə onların yanına qayıtmaq istəmişdilər.

Başqa bir Sovet tarixçisi E.A.Tokarjevski Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgərlərinin Rusiyaya qayıtmalarını Azərbaycandakı inqilabi qüvvələr üçün böyük itki hesab etmişdi. Müəllif, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda inqilabi mübarizədə hərbi qüvvələrdən istifadə etmək üçün Bakı Soveti əsgərlərin böyük bir hissəsini saxlaya bilmədiyinə heyifslənirdi (29).

1917-ci il dekabrın 25-də fəhlə və əsgər deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Hərbi İnqilabi Komitə yaradılmışdı (30). Komitənin sədri Q.Korqanov idi. Tiflisdən Bakıya gəlmiş Qafqaz ordusunun hərbi-inqilabi komitəsi inqilabın silahlı qüvvələrinin hazırlanmasında mühüm rol oynamış oldu (31). Komitə Bakı şəhərinin bütün silahlı qüvvələrini özünə tabe etmiş və əslində bütün Zaqafqaziyada qırmızı ordunun (oxu: - erməni ordusunun) qərargahına çevrilmişdi. 1918-ci il yanvarın 18-də başda Q.N.Korqanov, B.P.Şeboldayev və İ.V.Malıqın olmaqla Hərbi İnqilabi Komitə Bakıya köçürülmüşdü. Komitənin bürosu isə Biləcəri stansiyasında yerləşdirilmişdi (32).

Bakıda A.Gülxəndyanın rəhbərliyi altında Erməni Milli Şurası yaradıldıqdan sonra erməni silahlı dəstələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlanmışdı. Eyni zamanda Kerenskinin xeyir-duası ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşmək üçün Erməni Milli Şurası tərəfindən erməni korpusu yaradılmağa başlanmışdı. Bu işin təşkili isə general Baqratuniyə tapşırılmışdı (33).

Daşnaklar başqa ərazilərdə də hiylə ilə dəqiq iş görürdülər. Onlar erməni əsgərləri vasitəsilə Gəncədə və başqa yerlərdəki hərbi hissələri də öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Bunun üçün onlar təbliğat aparırdılar ki, bütün müsəlmanlar

əksinqilabçılardır və onlar türklərin tərəfinə keçməyə hazırlaşırlar. Ona görə də birləşmiş qüvvələrin köməyi ilə xainlərin axırına çıxmaq lazımdır (34).

Bu dövrdə Bakıda Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurasına tabe olan yaxşı silahlanmış hərbi dəstələr yerləşmişdi. Keçmiş İrəvan quberniyasının ermənilərin yaşadığı kəndlərdə də daşnakların silahlı dəstələri vardı. Onlara keçmiş rus ordusundan böyük miqdarda silah qalmışdır. Eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaitinə malik olan Erməni Milli Şurası tərxis olunan rus əsgərlərindən, əsasən tüfəng almışdılar (35). Bundan başqa daşnaklar keçmişdən hərbi təcrübəyə malik idilər. Belə ki, onlar rus ordusunda xidmət etmiş və Türkiyədə partizan əməliyyatları həyata keçirmişdilər (36). Bununla bağlı əsərin əvvəlki səhifələrində qismən də olsa bəhs olunub.

1917-ci ildə Erməni Milli Şurası əhaliyə müraciət edərək, onları milli ordunun sıralarına yazılmağa, maddi imkanı yaxşı olan erməniləri isə pul verməyə çağırırdı. Erməniləri erməni milli şurasının tapşırıqlarını yerinə yetirməyə tövsiyə etmişdi (37).

Erməni Milli Şurasının sərəncamında olan erməni hissələri ciddi bir qüvvə təşkil edirdi. Bakıda Oktyabr inqilabı dövründək bir neçə min silahlı erməni əsgər və zabiti var idi ki, onlar buraya cəbhənin müxtəlif yerlərindən gəlmişdilər və Zaqafqaziyada təşkil edilmiş erməni korpusunu komplektləşdirmək üçün saxlanmışdılar (38).

Ermənilərə Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa da müəyyən maliyyə yardımı göstərirdi. Məsələn, 1917-ci il dekabrın 18-də Londondakı ABŞ-ın səfiri Peyc dövlət katibi R.Lansinqə xəbər verirdi ki, 10 gün bundan qabaq ingilis hökuməti özünün nümayəndəsinə səlahiyyət vermişdi ki, Cənubi Rusiyada ayrı-ayrı əksinqilabi qüvvələrə, eyni zamanda erməni və gürcülərə maliyyə yardımı təşkil etsin (39).

Erməni daşnaklarının hərbi hissələri yaxşı təlim görmüş və türklərə qarşı dərin nifrət ruhunda tərbiyələnmişdilər. Mart qırğını ərəfəsində erməni milli hərbi hissələri Q.Korqanovun yaratmağa başladığı silahlı qüvvələri ilə birləşdilər. Bakıda mart qırğını ərəfəsində isə Qırmızı Ordunun gərargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, «Daşnaksütyun» partiyasının üzvü Z.Avetisov idi (40).

Zaqafqaziyada siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu nəzərə alan Zaqafqaziya Komissarlığı 1917-ci il 18 dekabrda cəbhədən getmiş ordunun yerinə milli korpusların yaradılması haqqında qərar verir (41). Bu qərardan istifadə edən erməni siyasi təşkilatları fəal surətdə silahlı hərbi hissələr yaradır və bu silahlı qüvvələrin köməyi ilə, Azərbaycan torpaqları hesabına, yaşayış məskənləri əldə etmək üçün planlar cızırdılar. 1917-ci ilin dekabrında və 1918-ci ilin yanvarında Zaqafqaziya ərazisində və cəbhəyanı xətlərdə ermənilərin 3 piyada briqadası vardı (42).

Gürcülər korpus qurmaq qayəsi ilə onlara düşən silah paylarını aldılar. Ermənilərin payına düşən silahlar da İrəvana göndərildi. Gürcü və ermənilər ingilis və fransızlardan aldıkları pullarla erməni və gürcü korpuslarını hazırlamaqla məşğul idilər (43).

Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus alaylarının əsgər və zabıtləri silah və sursatları dəyər – dəyməzinə rusalara (molokanlara) və daha çox ermənilərə satırdılar (44). Lakin çox vaxt əsgərlər silahlarını da özləri ilə aparırdılar. Geri qayıdan silahlı rus əsgərləri açıq və səfalət içində olduğu üçün keçdiyi yol boyunca talançılıqla məşğul olurdular (45).

Bolşeviklər öz siyasi məqsədləri üçün İrandan qayıdan rus əsgərlərini də Bakıda saxlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişdilər. Belə bir vaxtda Cənubi Qafqaz Komissarlığı Tiflis – Bakı dəmir yolu ilə Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan hərbi hissələri tərksilah etmək planını hazırlamışdı.

Cənubi Qafqaz Komissarlığının bundan məqsədi, Zaqafqaziya bölgələrini, Bakı Sovetini bu silahlı qüvvəyə arxalanmaq imkanından məhrum etmək və eyni zamanda, əsgərlərin əlindən alınmış silahdan öz dəstələrini silahlandırmaq üçün istifadə etmək idi (46).

Cənubi Qafqaz Komissarlığının qərarı ilə Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərlərinin silahının bir hissəsi də azərbaycanlılara çatmalı idi. 1918-ci il yanvarın 7-də Cənubi Qafqaz Komissarlığının göstərişi ilə, ona tabe olan zirehli qatari Şamxor (indiki Şəmkir rayonu – müəl.) stansiyasında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus hərbi əşalonunu tərkisilah edirlər. Bu işdə onlara Müsəlman Milli Şurasının nümayəndələri yaxından kömək edirdi.

Ukraynalı əsgərləri aparan iki qatar Şəmkir stansiyasında dayandırılmış və onların başçıları ilə danışıqlar aparılmışdı. Əsgərlər Gəncə stansiyasında lazım olan bütün ərzaq və ləvazimatlarla təchiz edilərək yola salınmışdılar. Bu tədbirlər nəticəsində bir topçu batareyası, atlar və başqa silahlar da əldə edilmişdi (47).

Lakin digər rus hərbi hissələrinin tərkisilah edilməsi dinc yolla mümkün olmadı. Belə ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin silahları dinc yolla təhvil vermək tələbinə cavab olaraq, rus əsgərləri atəş açmağa başladılar. Könüllü milis dəstələri ilə kazaklar arasında bir neçə saata qədər döyüş davam etdi və nəhayət, kazak qatarlarında ağ bayraqlar görünməyə başladı. Çarəsiz qalan kazaklar bütün silahlarını təhvil verdilər. Milli komitə kazak yaralılarını xəstəxanaya göndərdi, sağ qalan kazaklar isə ərzaqla təmin edildilər. Dağıdılan relslər yenidən təmir olunduqdan sonra qatar Rusiyaya yola düşmüşdü (48).

Yeni silahlı dəstələr yaradılması üçün silah çatışmırdı. Bunu nəzərə alan Gəncə Müsəlman Şurası şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi əşalonu tərkisilah etməyə razı

oldu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edilmişdi (49).

Lakin azərbaycanlıların silahlanmasından St.Şaumyan bərk narahat olmuşdu. Azərbaycanlıların onlara çatacaq silahları əldə etmək istəyində, St.Şaumyan hay-küy qaldıraraq, bunu quldurluq kimi qiymətləndirirdi. Halbuki, özləri cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin silahlarını ələ keçirmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. St.Şaumyanın yaxından iştirakı ilə yaradılan və Q.Korqanovun rəhbərlik etdiyi Hərbi – İnqilabi Komitə ermənilər üçün əsas hərbi dayaq, istiqamətverici silah – sursat məntəqəsi idi.

Mart qırğını ərəfəsi Bakı bolşeviki Avakyan, vəziyyətdən və vəzifəsindən asılı olmayaraq, Komitəyə gələn bütün ermənilərə silah və patron paylayırdı. Ermənilər artıq bir neçə ay idi ki, ciddi silahlanırdılar, şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə, Ermənikəndə və onların yaşadığı Bakı kəndlərinə silah, patron, pulemyot daşınırdı. Bütün bunlar, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin gözü qarşısında baş verirdi və əslində özləri də buna köməklik edirdilər.

1918-ci ilin yanvar – fevral aylarında özlərinə çox arxayın olan erməni zabit və əsgərləri Bakının küçələrində sərbəst hərəkət edir və istədikləri özbaşınalıqlar edirdilər. Bu da təsadüfi deyildi, çünki onların Rusiyada V.İ.Lenin kimi himayədarları, Qafqazda isə St.Şaumyan, A.Mikoyan kimi arxaları vardı (50).

Rusiyada eləcədə, Cənubi Qafqazda yaranmış qarmarışıqlıqdan istifadə edən ermənilər və gürcülər rus ordusunun tərkibində olan öz əsgəri qüvvələrini bir yerə yığa bilmişdilər. Çünki, vaxtilə çar Rusiyasında, ermənilər və gürcülər xristian olduqlarından onları orduya səfərbərliyə alırdılar. Hərbi hazırlıq vəziyyətinə gəldikdə azərbaycanlılar ermənilərə və gürcülərə nisbətən çox geridə qalırdı.

1828-ci ildən 1918-ci ilədək, yəni çar Rusiyasının əsarəti altında olduğu 90 il ərzində Azərbaycan xalqı heç vaxt or-

duya çağrılmayıb. Ona görə də azərbaycanlıların hərbi təcrübəsi, demək olar ki, yox idi. Belə bir vəziyyətdə təpədən dırnağa qədər silahlanmış və uzun müddət hərbi təcrübəyə malik olan ermənilərin qarşısına çıxmaq olduqca çətin idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan hərbi hissələrdə azərbaycanlıların bir nəfər də olsun nümayəndəsi yox idi. Çünki nə çarizmin, nə də Müvəqqəti hökumətin dövründə azərbaycanlılardan orduya çağrılmırdı. Həmin dövrdə «Açıq söz» qəzeti yazdığına görə əsgər Sovetlərinin içərisində azərbaycanlıların olmamasının əsas səbəbi, onların əsgərliyə çağrılmaması ilə bağlı idi. Ona görə də əsgərlər içərisində azərbaycanlıları təmsil edən səlahiyyətli nümayəndə yox idi (51).

Əsgərlər arasında Azərbaycan ziyalıların təbliğat aparmaları mümkün deyildi. Bolşevik, eser, daşnak və menşeviklərin əsgərlər arasında aktiv təbliğat aparmaq imkanları isə çox yüksək idi. Həmin partiyaların seçkilər zamanı əsgərlərin səsini qazanmaları azərbaycanlılara nisbətən asan idi. Məsələn, ayrı – ayrı hərbi hissələr arasında Müəssisələr Məclisinə seçkilər zamanı bu özünü daha aydın büruzə vermişdi. Naxçıvan qarnizonunda esərlərdən sonra (1522 səs almışdılar) seçicilər ən çox səsi boşeviklərə (562 səs) vermişdilər. Daşnaklara 231, menşeviklərə 122, kadetlərə 63 səs verilmişdi (52). Bununla yanaşı, »Müsavət«, hətta bolşevik yönümlü olan «Hümmət» partiyaları hərbi hissələrdəki seçkilərdə iştirak edə bilməmişdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası ordunun yaradılmasına xüsusi diqqət verməyə başlayır. Görkəmli Azərbaycan ziyalısı Y.V.Çəmənzmənlil ordunun yaradılmasının vacibliyini önə çəkərək, qeyd edirdi ki, qoşun düzəldin! Zərurət vaxtı ölkəmizi əmin – amanlığa çıxaran milli əsgər olacaq (53).

Bakıda, Yelizavetpolda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaradılan müsəlman milli hissələrinin özəyini və müsavətçilərin silahlı istinadgahını buraya Petroqradaştrafından

gətirilmiş «Tatar süvari polku» deyilən polk təşkil edirdi. 1917-ci il noyabr ayının ortalarında müsavətçilər Bakıda praporşiklər məktəbi açmışdılar (54).

Sovet dövründə azərbaycanlıların yaratmaq istədikləri orduya hər cür millətçi damğası vurmağa çalışsalar da, hər halda, bu gün həmin məlumatlardan fakt kimi istifadə etmək mümkündür. Bunula əlaqədar olaraq, Sovet tarixçisi A.Qalustyanın fikirlərinə diqqət edək. Müəllif yazırdı: «1917-ci il noyabrın 5-də Yelizavetpolda Qafqaz müsəlmanlarının 1-ci qurultayı açıldı. Onun qərarı tam mürtəcə – millətçi xarakter daşıyırdı. Qurultay, müsəlman (azərbaycanlı) hərbi hissələrinə və xüsusi korpusun yaradılmasına əsas diqqəti yönəltdi» (55).

Azərbaycan Milli Şurasının təşkil etmək istədiyi ordunun qurulması işi ağır gedirdi. Onun qurulması üçün heç bir kömək yox idi. Qafqazda Rusiyanın hərbi əməliyyatı Türkiyəyə qarşı çevrilməsi və azərbaycanlıların da türklərlə tarixi, dini, etnik, dil birliyinin olması müəyyən şübhələrin yaranmasına şərait yaradırdı. Belə bir şəraitdə azərbaycanlılar üçün hərbi cəhətdən təşkilatlanması çox çətin idi (56).

Digər tərəfdən, Rus çarizmi dövründə müsəlmanlar hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə özünün «Çağdaş Azərbaycan tarixi» adlı əsərində yazırdı: Çarlığın Azərbaycan türklərinə endirdiyi böyük zərbələrdən biri, onu əsgərlik hikmətindən miəf tutmasıydı. Bu surətdə fitrətin cəngavər bulunan bura türklərinə əsgərlik haqqını unutdurmaq və bu surətlə onları rusiya imperializmi zərərsiz bir hala qoymaq istəmişdi (57).

1918-ci ildə Bakıda hakimiyyət uğrunda üç siyasi qüvvə arasında ciddi mübarizə gedirdi: birinci qüvvəyə daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər; ikinci qüvvəyə bolşeviklər və sol eserlər; üçüncü qüvvəyə isə müsəlman təşkilatları ilə ittifaqa girən «Müsavət» partiyası daxil idi. Lakin mübarizənin şiddətli bir vaxtında birinci iki qüvvə erməni-rus bolşeviklərin rəhbərliyi altında müsəlmanlara qarşı birləşdilər.

Rus məmurlarına, rus fəhlələrinə və əsgərlərinə istinad edən menşevik, eser, kadet, daşnak və bolşevik olmaq üzrə müxtəlif siyasi fırqələr ətrafında birləşən Azərbaycandakı ruslar «Müsavat»ın yaratdığı hərəkət qarşısında daxili mübahisə və mübarizələrini unudub və «Müsavat»a qarşı vahid cəbhədə birləşdilər (58).

Bakıda rus və erməni silahlı dəstələri Azərbaycan əhalisini qarət edir və tez-tez axtarışlar aparırdılar. Soyğunçuluq, qarmaqarışlıq və özbaşına axtarışlar (özü də bu axtarışlar, ancaq azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi – müəl.) əhalini qorxuya salmışdı. Buna etiraz edən müsəlman tacirləri bütün mağazaları bağlamışdılar.

1917-ci il dekabrın 26-da Bakıda türklərin dükən və mağazalarının, demək olar ki, çoxu bağlanmışdı. Hadisələrdən təlaşa düşən azərbaycanlılar narahat olmağa başlamışdılar. Bu zaman «İsmailiyyə» binasının qarşısında mitinq keçirilir və buraya 3000 nəfərə qədər türk toplaşır və onlar Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən tələb edir ki, şəhərdə qayda – qanun yaradılması üçün tədbir görsünlər. Çıxış edən natiqlər soyğunçuluğa, zorakılığa və özbaşına axtarışlara etiraz edirdilər (59). Natiqlərdən biri Müsəlman İctimai Təşkilatının nümayəndəsinə müraciət edərək demişdi: Bundan sonra dözə bilmərik. Bizi köməksiz adamlar kimi döyürlər. Əgər bizi müdafiə edə bilmərsəniz, onda biz özümüz özümüzü müdafiə etməyə məcbur olacağıq (60).

Mitinqə gələn Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini P.Caparidze əhalini sakitləşdirmək məqsədilə, Sovet tərəfindən hər cür özbaşınalığa son qoymaq üçün lazımı ölçü götürüləcəyinə söz verir. Mitinqdə, eyni zamanda, şəhər milisinin rəisi Q.Varşamyan çıxış edərək, əsgərlərin törətdikləri özbaşınalıqdan təəssüfləndiyini bildirir və xahiş edir ki, bu hadisələrə milli rəng verilməsin (61).

Yığıncaqda iştirak edən M.Ə.Rəsulzadə şəhərdə qarmaqarışlıq olmasın deyərək, 5 nəfərdən ibarət komissiya yara-

dılmasını təklif edir. Uzun müzakirələrdən sonra qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, özbaşına axtarışların aparılmasına və silahların müsadirə olunmasına yol verilməsin, müsəlmanların yaşadığı sahələrə müsəlman milisləri qoyulsun. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, qəbul edilmiş qərarları həyata keçirmək üçün hərbi İnkilabi Komitə ilə birgə 5 nəfərdən ibarət komissiyanın yaradılmasını Milli Komitəyə tapşırılsın. Elə həmin gün qoyulan tələbləri yerinə yetirmək üçün Milli Komitənin təcili yığıncağı keçirilir. Bu yığıncaqda Ə.Topçubaşov, B.Aşurbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Heydərov və M.H.Hacınski iştirak edirdi (62).

Lakin St.Şaumyan başda olamaqla Bakı bolşevikləri bu təklifi qulaqardına vuraraq, azərbaycanlıları öz ətrafında toplayan və onları mildi-azadlıq mübarizəsinə yönəldən «Müsavət» partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, həmçinin, onların sosial dayaqları olan Azərbaycan əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törətmək üçün ciddi hazırlıq işləri görürdülər.

Belə bir dövrdə, Urmiya cəbhəsindən qayıdan rus – erməni əsgərlərinin bir hissəsi Bakıya toplaşdı. Bunun da bir neçə səbəbi vardı: əvvəla, Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklər müharibəni davam etdirmək istəmirdilər. Rus ordusunda başıpozuqluq yaranmışdı və onların çoxu öz evlərinə qayıtmaq istəyirdilər.

Cəbhə xəttindən əsgərlər özbaşına çıxıb gedirdilər. Lakin bəzən yolların bağlanması və qorxulu olması bu hərbi qüvvələrin öz yerlərinə getmələrinə mane olurdu. İkincisi, Bakı bolşevikləri əsgərlər arasında ciddi təbliğat apararaq onların öz tərəflərinə cəlb etməyə çalışırdılar. Bu dövrdə bolşeviklərin elə bir hərbi gücü olmadığından onlar rus – erməni silahlı dəstələrindən öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Bolşeviklərin öz ətrafında birləşdirdiyi hərbi hissələr və bölmələr Azərbaycan xalqının mövcudluğuna təhlükə yaradırdı. Üçüncüsü isə, «Daşnak-sütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası Bakıya toplaşan er-

məni silahlı qüvvələrinə nəzarət etdiyindən, onlar bu qüvvələrdən özlərinin Erməni dövləti yaratmaq məqsədləri üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Burada da, bolşeviklərlə ermənilərin məqsədləri üst-üstə düşürdü. Belə ki, əgər boşeviklər Bakıda özlərinin sovet hakimiyyətini yaratmaq fikrində idilərsə, ermənilər də Erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər və onların bu məqsədlərini həyata keçirməkdə St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik etmişdi.

Əgər əvvəllər, bolşeviklər onları süpürüb bir kənara ata biləcək «tatar – erməni» qırğını və vətəndaş müharibəsindən uzaqlaşmağa çağırırdılarsa, indi iki millət arasındakı toqquşmaların öz xeyirlərinə olduğunu aydın başa düşürdülər. Çünki potensial cəhətdən bolşeviklər üçün daha təhlükəli olan azərbaycanlılar Bakıda hərbi cəhətdən hələ zəif idilər; digər tərəfdən, hətta daşnakların qələbəsi də şəhərdə erməni azlığının daimi hakimiyyəti ilə nəticələnmə bilməzdi. St.Şaumyanın çıxışlarında şiddətli çarpışmaların labüdlüyü daha tez-tez nəzərə çarpdırılırdı (63).

St.Şaumyan 1918-ci il martın 15-də çıxış edərkən «Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin mərkəzinə və istehkamına çevrilməlidir» demişdir (64).

Şaumyan yazırdı: «Bizim siyasətimiz – vətəndaş müharibəsidir. Kim bu siyasətin əleyhinə gedir, həmin adamlar düşmənlərimizdir» (65).

Azərbaycanlılarla açıq ixtilafda olan Bakı Soveti daşnakların silahlı qüvvələrindən qorxmurdular. Şaumyan yaxşı başa düşürdü ki, Bakı daşnakları bolşeviklər üçün heç bir qorxu törətməyəcək (66).

Birinci dünya müharibəsi başlayanda Türkiyə ərazisinə daxil olan rus ordusunun tərkibində 8 erməni polku da var idi. Onlara türklərin qatı düşməni Andronik (1-ci polka), Dro (2-ci polka), Hamazasp (3-cü polka), Kerri (4-cü polka), Canpoladyan (5-ci polka), Banduxt (6-cı polka), knyaz Arqutinski (7-ci polka), Xeço (8-ci polka) rəhbərlik etmişdilər (67).

Yuxarıda adları qeyd olunan erməni polkları Türkiyə torpaqlarında ağır məğlubiyyətdən sonra onların tör-töküntüləri Azərbaycan ərazisinə soxularaq, burada azərbaycnlılara qarşı kütləvi qətləmlər törətməyə başlamışdılar. Həmin erməni silahlı dəstələrinin bir hissəsi sonradan Bakıda real hakimiyyətə malik olan və S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin əsas hərbi qüvvəsinə çevrilmişdi.

Ümumiyyətlə, Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nəfərdən ibarət idi. Bundan 3-4 minə qədəri olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi (68).

Əslində Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsini erməni silahlı dəstələri təşkil edirdi ki, onların da türk-müsəlmanlara düşmənçilik münasibətləri çoxdan məlum idi.

N.Nərimanov daşnakların məkrli siyasətini özünün «Qafqazı işğalına baxış» adlı məqaləsində açıb göstərmişdi.

O yazırdı: ... daşnaklar özlərinin otuzillik siyasi həyatları ərzində göstərdilər ki, onlar «Böyük Ermənistan» haqqındakı arzularını həyata keçirmək üçün istənilən halda sifətlərini dəyişə bilərlər. Daşnaklar Qolitsinin dövründə (Rusiya imperiyasında Nazirlər Sovetinin sədri olmuşdur) inqilabi partiya hesab olunurdular, Voronsov – Daşkovun dövründə onun ayaqlarını öpürdülər və ən qatı əksinqilabçı idilər. Bunun səbəbi onda ki, Voronsov müharibədən sonra Böyük Ermənistan yaratmağa söz vermişdi. Əgər indi Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurularsa, onda daşnaklar o saat sifətlərini dəyişib, bu dəfə kommunist olacaqlar. Yenidən Azərbaycanda və Gürcüstanda iş başında duracaqlar ... daşnaklar əllərində «Böyük Ermənistan» xəritəsi və dəqiq proqramla Peterburqda oturmuşdular. Onlar Böyük Ermənistan yaratmaqla məşğul idilər. Hətta, gürcü millətçiləri daşnakların bu həyasız və utanmaz hərəkətlərindən həyacanlanmışdılar. Tam əminliklə elan edirəm ki, o vaxtlar Rusiyada mövcud olan heç bir milli partiya daşnaklar kimi bu qədər xəyanət və satqınlıq etməmişdir (69).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və üzvlərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetinin hakimiyyətdə qalmasını «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası da arzulayırdı. Ermənilərin RSFSR XKS sədri V.İ.Leninin onları müdafiə edən dekretindən və bu dekretin yerinə yetirilməsinin St.Şaumyana tapşırılmasından da xəbərləri vardı. Ermənilər «Müsavat» partiyasının güclənməsini və Bakıda hakimiyyətin Azərbaycan türklərinin əlinə keçməsinə də istəmirdilər.

«Vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarı olan eserlər Azərbaycanın ayrılmasına çalışan müsavətçilərin qüvvətlənməsindən qorxurdular (70).

Bu dövrdə bolşeviklər, eser, daşnak, menşevik təşkilatları daxilində Bakını tamamilə bütün Azərbaycandan süni olaraq ayırmaq fikri özünü göstərirdi. Kadetlər, ümumiyyətlə, Bakını Azərbaycan şəhəri hesab etmirdilər (71). St.Şaumyan öz çıxışlarında bildirirdi ki, Müsəlman millətçiləri Bakını Azərbaycanın paytaxtı etməyi arzulayırdılar (72). Onlar Zaqafqaziyadan tamamilə ayrılmaq üçün mübarizə aparırdılar ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı olsun; Əgər onlar Bakıda üstünlük əldə etsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi (73).

1918-ci il mayın 16-da fəhlələr qarşısında çıxış edən St.Şaumyan bildirmişdi ki, müsavətçilərin Bakını Muxtar Azərbaycanın paytaxtı elan etmək planı vardır. St.Şaumyanı qorxudan Azərbaycanın muxtariyyəti, Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlət olmaq şansı idi. O, heç cür razılaşa bilmirdi ki, Azərbaycan müstəqil olsun. Bakıda daşnaklarla belə əməkdaşlıq edən və bütün dünya müllətlərinin qurtuluşundan bəhs edən bolşeviklər azərbaycanlıların muxtariyyətini burjuaziyanın muxtariyyəti hesab edirdi (74).

Ermənilərin müstəqilliyinə gəldikdə isə, St.Şaumyan canı dildən bu işin həyata keçməsinə çalışır və özü də həmin işə rəhbərlik edirdi.

Bakı və civarlarının bolşevikləşdiyini zənn edən St.Şaumyan erməniləri və rus əsgərlərini, xüsusilə, Xəzər hər-

bi dəniz donanması matroslarını azəri türklərinə qarşı təhrik etməyə başladı (75).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Sovetinin ayrı-ayrı erməni rəhbərlərinin Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsinə düşmən münasibəti bolşeviklərin azərbaycanlılar arasında nüfuzunun aşağı düşməsinin əsas səbəblərdən idi (76).

St.Şaumyan «Müsavət» partiyasının əleyhinə əks təbliğat apararkən çox ehtiyatlı hərəkət etmişdi. Əgər St.Şaumyan müsəlmanların əleyhinə açıq təbliğat aparsaydı, onda Azərbaycan kütlələrinin çoxu «Müsavət»in ətrafında daha sıx birləşəcəkdi. Ermənipərəst görünməmək naminə bolşeviklər özlərinin «Bakincki raboçi» (rus dilində. Bu qəzetin redaktoru, əvvəlcə St.Şaumyan, sonra A.Əmiryan olmuşdu – müəl.) qəzetində «Müsavət»ı pisləyərkən «Daşnaksütyun» partiyasına da cüzi tənqidi yer ayırmışdılar. Şübhəsiz, bu, gözdən pərdə asmaq idi, əslində St.Şaumyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan, Q.Korqanov, Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurası Erməni dövlətini yaratmaq siyasətini elə bolşevik bayrağı altında aparırdılar.

Bolşeviklər müsəlmanları öz tərəfinə çəkə bilməyəcəklərini başa düşdükdən sonra 1917-ci ilin payızında Sovetlə müsavət arasında mübarizə başladı.

Yorq Baberovskinin 2010-cu ildə Moskvada çap olunmuş kitabında, bir çox Sovet tarixçiləri kimi, bolşeviklərin əsas rəqibini müsavətçiləri hesab etmişdi. O, yazırdı: Bolşeviklər yalnız müsavətçilər tərəfindən təhlükəni aradan qaldırandan sonra hakimiyyəti əldə edə bilərdilər (77).

St.Şaumyan yaxşı başa düşürdü, nə qədər ki, Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası mövcuddur, onların tək-hakimiyyətliliyi mümkün olmayacaqdır. Çünki Bakının müsəlman (azərbaycanlılar) əhalisinin demək olar ki, hamısı Müsavatı və Müsəlman Milli Şurasını müdafiə edirdi. Həmin təşkilatların əhali arasında nüfuzu günü-gündən də artırdı.

Azərbaycanlıların əsas hissəsini öz arxasınca aparan «Müsavat» partiyası Bakı Sovetinə imkan vermirdi ki, şəhərdə hakimiyyəti tamamilə öz əlinə alsın (78).

Əyalətlərdə də tam üstünlük Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının tərəfində idi. Ona görə də bolşeviklər başa düşürdülər ki, şəhərdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə ilk növbədə «Müsavat»ın siyasi təsiri aradan qaldırılmalı və onların sosial dayaqları məhv edilməlidir. Onlar ən müxtəlif metodlarla şəhərdə «Müsavat»ın mövqeyinin bundan sonra güclənməsinə imkan verməməyə çalışırdılar (79).

Erməni-rus bolşevik ittifaqının əsas istiqamətlərindən biri də, şəhərin müsəlman əhalisini vahiməyə salmaq, öldürmək, didərgin salmaq və ya özlərinin hakimiyyətinə tabe etmək idi.

Bakı Soveti, mart qırğını ərəfəsi, şəhərdə hələ tam hakimiyyətə sahib deyildi. Belə ki, şəhərdə, bolşeviklərə tabe olmayan Duma da fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhər Dumasının tərkibində isə Azərbaycan milli – demokratik hərəkatının tanınmış görkəmli nümayəndələrindən A.A.Əmircanov, M.Ş.Əsədullayev, M.R.Vəkilov, M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski və başqaları var idi (80).

Bütün bunlar yalnız, rusları deyil, həm də erməniləri də həyəcanlandırırdı. Ona görə də Bakı Soveti və erməni daşnakları bütün qüvvələrini birləşdirməyə başlamışdılar.

St.Şaumyan azərbaycanlıların silahlanmasından qorxaraq ona qarşı mübarizə apardığı halda, Qafqaz cəbhəsindən tərxis olunan, yaxud qaçan rus əsgərlərinin silahını alıb ermənilərə verməklə yanaşı, Bakıda olan erməniləri də silahlandırırdı. St.Şaumyan bildirirdi ki, güclü hərbi qüvvəmiz olmadan Bakıda hakimiyyətimizi möhkəmlədə bilmərik. Belə olduğu halda, «beynəlmiləlçi» Şaumyan, azərbaycanlıların silahlanmasından qorxurdu.

1918-ci il mart qırğını ərəfəsində, hətta ondan xeyli əvvəl, bolşeviklər və erməni daşnakları sürətlə silahlanmağı davam etdirirdilər (81).

Erməni əhalisinin bütün siniflərinin nümayəndələri bu müharibədə iştirak etməyi özlərinə «borc» bilirdi. Burada neft sənayeçiləri, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri, bir sözlə erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz «vətəndaşlıq» borcunu icra edirdilər (82).

St.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər partiyası, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti əlavə olaraq erməni fəhlə və kəndlilərini də silahlandıraraq dinc azərbaycanlıların üstünə göndərməyə hazırlaşdı. Bütün bunlar azmış kimi, St.Şaumyan Moskvadan hərbi kömək almaq üçün müraciət etmişdi. St.Şaumyan Stalinə məktub yazaraq, xahiş edirdi ki, Qafqaz qırmızı ordusunu (oxu: erməni ordusunu – V.A.) təşkil etmək üçün təcili olaraq on milyon manat (rubl) ayırsınlar (83).

Bakı Soveti tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı ordu burjuaziya və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildilər. Ona görə də Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli olmuşdu (84). Yuxarıda Ratqauzerdən gətirdiyimiz iqtibas, demək olara ki, sonradan, yəni 70 il bütün sovet tarixşünaslığının ana xətlərindən biri olmuşdu.

Bolşeviklər onların siyasətini qəbul etməyən bütün qüvvələri əksinqilabçı adlandıraraq, özlərinin qanunsuz əməllərinə haqq qazandırmaq istəyirdilər. Sovet tarixçiləri də uzun illər bolşeviklərin qanunsuz əməllərinə tarixi don geydirməklə məşğul olmuşdur.

St.Şaumyan silah gücünə, zorla özlərinin təkhakimiyyətlerini yaratmaq üçün türk-müsəlmanları təxribata çəkmək istəyirdilər.

1918-ci ilin yanvar ayında Müsəlman korpusunun komandiri general Əsəd bəy Talışinski Bakıda həbsi şəhərin türk – müsəlman əhalisi arasında qəzəb doğurmuşdu (85).

General-mayor Talışinski rus-yapon müharibəsində Port-Arturun qəhrəmancasına müdafiəsinin iştirakçısı ol-

muşdu. Şaumyanın göstərişi ilə müsəlman diviziyası qərargahının Bakı vağzalında birbaşa həbs edilməsi xalqın qəzəbinə səbəb oldu. Bakıda və ətraf kəndlərdə əhalinin etiraz nümayişləri başlanmışdı (86).

Erməni – rus bolşevik təxribatları isə davam edirdi. Məqsəd «Müsavət» partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyini düşüncülərə, dinc insanlara divan tutaraq özlərinin, yəni sovetin tək hakimiyyətliyi qurmaq və həmçinin, gələcəkdə Azərbaycanın torpaqları hesabına qurulacaq Erməni dövləti üçün şərait yaratmaq idi.

XX əsrin sovet tarixçilərindən S.E.Sef qeyd edirdi ki, “bolşeviklərə silahlı mübarizə aparmaq üçün yalnız bəhanə lazım idi” (87).

Həqiqətən də hadisələrin sonrakı gedişi St.Şaumyan və onun ermənilərdən ibarət ətrafı şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücum etmək üçün yalnız bəhanə lazım olduğunu sübut etmiş oldu.

Növbəti təxribat «Evelina» gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan əsgərlərin tərksilah edilməsi hadisəsi oldu. Belə ki, martın 29-da məşhur kapitalist Ş.Əsədullayevin oğlu, zabit Ə.Əsədullayevin komandanlığı altında «Dikaya diviziyaya» hissələri Sovet hakimiyyəti orqanlarının icazəsi olmadan (əslində heç icazə də lazım deyildi – müəl.) Lənkərana yola düşmək üçün Bakı limanında «Evelina» paraxoduna mindilər (88).

Şəhərdə çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yuman bolşeviklər, martın 29-da gəmi ilə Lənkərana qayıtmaq üçün toplaşan müsəlman zabit və əsgərlərini St.Şaumyanın tapşırığı ilə tərksilah etdilər. Bu təxribatın təşkilatçıları çalışdırdılar ki, azərbaycanlıları cavab hərəkətləri ilə təxribata sövq etsin və onlara qarşı əsl müharibəyə başlamaq üçün bəhanə əldə etmiş olsunlar (89).

Erməni – rus bolşevik silahlı dəstələrinin «Evelina» gəmisinə hücum edərək türk-müsəlman əsgərlərini tərksilah etməsi əhaliyə bərk narahatlıq gətirdi. Onlar Bakı məscidlərindən birinin həyətinə yığılaraq Sovet tərəfindən «Evelina» gəmisindən müsadirə olunmuş silahların geri qaytarılmasını tələb edən qərar qəbul etdilər.

Arxiv sənədində göstərilir ki, müsavətçilər alınmış silahların qaytarılması haqqında inqilabi komitəyə ültumatım verdilər və bu məqsədlə öz nümayəndə heyətlərini göndərdilər (90). Həmin gün Hərbi-İnqilab Komitəsində St.Şaumyanın, eləcə də «Müsavət» partiyası nümayəndəsi M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə keçirilmiş təcili müşavirədə alınmış silahların «Hümmət» təşkilatı vasitəsilə qaytarılması qərara alındı. Bolşeviklərin rəhbərlərindən biri olan Caparidze də bu tələbin yerinə yetirilməsinə söz verdi, lakin bu zaman küçədə atışma başlandı (91).

St.Şaumyanın qabaqcadan hazırladığı təxribat baş tutdu və bu, vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün siqnal oldu (92).

Kimin birinci atəş açması əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas odur ki, 1918-ci il martın 30-da axşam saat 6-da Bakı əsas döyüş meydanına çevrilmişdi (93).

Bolşeviklər üçün yaxşı taktiki şərait yetişmişdi. Belə ki, hələ çarizm dövründən hərbi xidmət keçməyən azərbaycanlılar hərbi cəhətdən çox zəif idi (94).

Qılgıncılar tədricən böyük bir yanğına çevrildi. Təxribatın əvvəlində özlərinin bitərəfliyini bildirən Erməni Milli Şurası və ona tabe olan bütün erməni silahlı qüvvələri, sonradan St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin tərəfinə keçdilər. Erməni-rus bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı mart qırğınına başlama ərafəsində menşevik, eser, kadet və daşnaklar bütün qüvvələri ilə onlara kömək göstərdi, daha doğrusu, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetini müdafiə etdilər.

Bakı Soveti şəhərin bütün əhalisinə ünvanladığı müraciətində özlərinin bəd niyətlərini gizlətmək üçün yalandan beynəlmiləçilikdən dəm vuraraq, yüzlərlə fəhlə müsəlmanları silahlandırdıqlarını bildirirdilər (95). Halbuki, Bakı Sovetinin hərbi – inqilabi komitəsinə rəhbərlik edən Korqanovun yaratdığı «inqilabi» orduya bir nəfər də olsun azərbaycanlı qəbul edilmirdi. Ermənilər isə yeni yaradılan orduya cəlb edilərək ciddi silahlandırılırdı. Bu faktı erməni müəlliflərinin özləri də etiraf etmişdi. Suren Şaumyan yazırdı: Bakı Sovetinin ordusunun yalnız adı sovetlərin siyahısındadır, əslində həmin ordu erməni Milli Şurasına tabe idi (96).

Bolşeviklər tərəfindən martın 31-də bütün mübarizəni öz üzərinə götürən inqilabi müdafiə Komitəsi yaradılır (97). Bu komitənin tərkibinə P.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev (sol eser), St.Şaumyan daxil idilər. Eyni zamanda mart döyüşləri günlərində Bakıda bolşevik dəstəsinin rəisi N.Anançenko, komissarı isə S.Martikyan idi (98).

Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşmada erməni milli hissələrindən istifadə etmək və sağ esərlərin və daşnakların arxasınca gedən rus və erməni fəhlələri Sovet hakimiyyəti tərəfindən mübarizəyə cəlb etmək üçün İnqilabi Müdafiə Komitəsi həmin partiyaların nümayəndələrini də dəvət etmişdilər (99).

Yeni yaradılan erməni – bolşevik Komitəsi aprelin 1-də səhər tezdən piyada qüvvələri, eləcə də top və təyyarələrdən istifadə etməklə bütün qüvvələri ilə hücumə keçmişdi (100).

Bakıda azərbaycanlılar, erməni-rus bolşevik silahlı dəstələrinin aktiv fəaliyyətini gördüyündən, özünümüdafiə tədbirləri görməliydi və silaha əl atmağa məcbur idilər. Lakin azərbaycanlıların hərbi təşkilatı və sursatı kifayət qədər deyildi, hətta, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Belə olan halda, təbidir ki, mübarizədə azərbaycanlıların qalib gəlməsi mümkün deyildi. Bunu yaxşı başa düşən St.Şaumyan, «Daşnaksütyun» və Erməni milli şurası Bakı şəhərində qabaqca-

dan planlaşdırılan və xüsusi hazırlıq görülmüş dəhşətli qırğınlara, qarətlərə başladılar. Bütün faciələr azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində qeyd olunur ki, Erməni Milli Komitəsinin hərbi drujinası adlandırılan, Yeçişa Paxlavununin rəhbərlik etdiyi erməni silahlı dəstəsi müsəlmanların yaşadığı ərəzilərə atəş açmağa başlamışdı. Demək olar ki, eyni bir vaxta Levon Saatsazbekovun erməni dəstəsi şəhərin «Şamaxinka» adlanan hissəsini atəşə tutdu. Martın 19-da səhər tezdən, hələ müsəlmanların oyanmadığı bir vaxta, erməni əsgərləri hücumu keçdilər. Ermənilərin birinci hücumu şəhərin «Kərpiçxana», «Məmmədli» və «Zibilli Dərə» adlandırılan hissəsinə istiqamətlənmişdi. Burada yaşayan əhalinin, demək olar ki, hamısı müsəlmanlar idi. Şəhərin bu rayonu və başqa müsəlman rayonları dənizdən «Ərdəhan» və «Janr» hərbi paraxodlarının toplarından atəşə tutulurdu, Ermənikənd tərəfdən isə, ermənilər toplardan atəş açırdılar (101). Erməni hərbi hissələri Soveti və bolşevikləri müdafiə bəhanəsi ilə azərbaycanlılara amansızcasına və qəddarcasına divan tuturdular (102).

Rusların Xəzər dənizində olan hərbi donanması ermənilərin fitvasına uyaraq şəhərin müsəlmanların sıx yaşadığı məhəllələri top atəşinə tutdular. Bu atəş nəticəsində müsəlmanların əsas ibadət yeri sayılan «Təzə pır» məscidinin minarələri ağır zədə aldı. Mənbənin verdiyi məlumata görə rus matrosları müsəlmanlara qarşı çıxış etmək istəmirdilər. Ermənilər onları aldadaaraq, inandırmışdılar ki, müsəlmanlar rusları, ümumiyyətlə, bütün xristianların hamısını doğrayıblar. Lakin matroslara aydın olanda ki, müsəlmanlar ruslara nəinki toxunmayıblar, əksinə onları müdafiə ediblər və yedizdiriblər, yalnız bundan sonra toplardan atəşi dayadırdılar (103). Bütün bunlara baxmayaraq, bu top atəşləri nəticəsində hər halda şəhərin tikililərinə və əhalisinə böyük ziyan dəymişdi.

Seyid Cəfər Pişəvəri «Bakıdakı ilk Sovet hökumətinin müqəddəratı» adlı məqaləsində yazırdı: «Mən daşnakların vəhşiliklərini, saysız – hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu çox faciəli və nifrətləndirici bir hərəkət olmuşdu. Heç bir əsas və ünvan olmadan yalnız kin və ədavət üzündən daşnakların törətdikləri cinayət hər bir insanın ruhunu sıxıb kədərləndirirdi» (104).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Bu üzdəndir ki, Cümhuriyyətin qurulduğu sırada müsəlləh rus ordusu qüvvələrinə dayanan bolşeviklər, Azərbaycanın baş kəndi Bakını zəbt etdilər, türk – müsəlman əhali üzərində qətlə başladılar» (105).

Erməni daşnakları bolşevik bayrağı altında, əlverişli mövqedən istifadə edərək, əvvəlcədən hazırladıqları plana uyğun olaraq, Bakı şəhərində 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə kimi, üç gün ərzində türk xalqına qarşı qırğın törətdilər ki, bu da minlərlə insanın ölümü ilə nəticələndi (106). Azərbaycanın istiqlalı yolunda ilk qurbanlar burada verildi (107).

Taşnaksutyun partisi ilə birlikdə gerekli hazırlıqları yapan Şaumyan Bakü petrolçularını müdafiə üçün şəhərdə bulunan 25.000 kişilik özəl Rus – Erməni askerlərinə talimat verərək 17-21 Mart tarixləri arasında Azərbaycan Türklərinə qarşı katliam hərəkatını başlattı. Qadın, uşaq və ihtiyar demədən üç gün gecə davam edən bu katliam nəticəsində 14.000 kişi həyatını itirdi (108).

Ermənilərin biz bolşevik, sosialist bilmərik, müsəlman-sən kifayətdir, deyərək hətta müsəlman sosialistlərini qətlə yetirmələri bir daha onu göstərir ki, onların əsas planı azərbaycanlıları daha çox qırmaq, qorxutmaq və öz doğma torpaqlarından qovmaq olmuşdur (109).

Bolşevik N.N.Kolesnikova öz xatirələrində həmin dövrdə Bakıda baş verənləri belə şərh edərək yazırdı ki, müsəvətçilər sıxışdırılıb şəhərdən uzaqlaşdırılan kimi ayrı-ayrı silahlı daşnak dəstələri şəhərdə qırğına, evləri yandırmışa,

talanlar törətməyə, heç bir şeydə günahı olmayan dinc vətəndaşları, başlıca olaraq azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin rəisi Tatevos Əmirov bizimlə sıx əlaqə saxlayırdı (110).

Tatevos Əmirov Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa bölgələrində azərbaycanlıların amansızcasına qətlə yetirilməsinə, onların evlərini qarət edilməsinə bilavasitə rəhbərlik edənlərdən biri olmuşdur. Tatevos Əmirovun qardaşı Arsen Əmiryan isə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə daxil idi.

Mart döyüşləri günlərində qətl və soyğunçuluqda ən çox azğınlıq edən daşnaklar olmuşdur, çünki bunu etməyə daşnakların daha çox imkanı var idi (111). Bu imkanı onlara, nəzarətləri altında olan və döyüş təcrübəsinə malik erməni silahlı dəstələrin olması, eyni zamanda Bakıda erməni-bolşevik St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti vermişdir.

Bolşeviklər mart hadisələrində qələbə əldə etdikdən sonra imkanlı azərbaycanlıların evlərini əllərindən almış, onların var-dövlətlərini qarət etmişdilər. Sonradan onlar Bakıdan Həştərxana qaçmaq istəyərkən həmin qarət olunmuş qiymətli əşyaları da özləriylə aparmağa cəhd etmişdilər.

1918-ci il iyulun 15-də müsəlmanlar üzərində zorakılığı tədqiq etmək üçün komissiyanın təşkilinin vacibliyi haqqında Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskinin Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə hesabat yazısında deyilirdi: Artıq 4 aydır ki, Azərbaycanın ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik bayrağı altında məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları dinc müsəlman əhalisinin əmlakına və həyatına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikiri tamamilə əks istiqamətə yönəldə bilmişdir.

Ümumdövlət mənafeyi və əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılması tələb edir ki, o:

1) Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın;
2) bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraiti müəyyənləşdirsin;
3) Cinayətkarları aşkar etsin və onların vurduqları zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirsin.

Bu təşkilat Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalıdır, bununla belə, bu komissiyanın işinin əsas Avropa dillərində (rus, fransız və alman dillərində, əlbəttə, türk dilində) elan edilməsi və geniş yayılması vacibdir (112).

Həmin ilin avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri F.X.Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən, 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılır. 1918-ci il avqust tarixli Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, tərkibində Komissiyanın sədri andlı iclasçı – Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə – Gəncə dairə məhkəməsinin üzvləri – İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar (113).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiya xarici işlər nazirliyi yanında təşkil edilməsinə baxmayaraq, o, artıq həmin ilin sentyabrından faktiki olaraq Ədliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Çünki bu işlə bilavasitə məşğul olanlar əsasən hüquqşünaslar idi. Müxtəlif vaxtlarda isə yuxarıda göstərilən üzvlərdən başqa, Bakı dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Aleksandr Yevgenyeviç Kluqe, andlı iclasçı Məmmədخان Təkinski, Gəncə dairə məhkəməsinin xüsusi əməliyyat işləri müstəntiqi Mahyəddin bəy Şahmalıyev, Bakı quberniya dairə məhkəməsinin üzvi Hidayət bəy Sultanov, andlı iclasçılar Aley Aleksandroviç Litovski, Çeslav Boleslavoviç Klossovski, hüquqşünas Abbas Əlibəy Hacı-İrzayev, Bakı dairə məhkəməsinin üzvi B.Yusifbəyov müxtəlif vaxtlarda həmin komissiyaya üzv təyin edilmiş və ya üzvlükdən azad olunmuşlar.

Komissiya artıq 1918-ci ilin sentyabr – oktyabr aylarından geniş təhqiqat işlərinə başlayır. Bu komissiya, əsasən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətləri tədqiq etməli idi. Qısa bir müddət ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil – sübut, fotosənəd toplanmışdı (114).

Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlərini açıb göstərən sənədlərdə qeyd olunur ki, yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların mühafizəsi ilə hücum edirdilər. Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, baş götürüb qaçan valideynlərin atıb getdikləri südəmə körpələrin, demək olar ki, hamısını öldürüb, valideynlərin özlərini isə elə yaxaladıqları yerdə asıb-kəsirdilər. Müsəlmanları qırıb – çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar tək-cə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyidi tapılmışdır. Onların qulaqlarını, burnlarını kəşmiş, qarınlarını yırtmışdılar (115).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində həmin hadisələrin şahidlərinin ifadəsinə əsasən, 1918-ci ilin martında, yalnız Bakıda daşnaklar bolşeviklər, menşeviklər və başqa partiyalarla birgə 15 mindən çox günahsız müsəlmanın qətlə yetirildiyi göstərilmişdi (116).

Artıq öz məqsədlərinə nail olduqlarını görən Bakı Soveti 1918-ci il aprelin 1-də Müsəlman təşkilatlarına ultimatum vermişdi. Həmin ultimatumda: 1) Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin hakimiyyətini açıqca və danışıqsız olaraq tanımalı və onun bütün sərəncamla-

rına tamamilə tabe olmalı; 2) əksinqilabçı əsgəri hissə olan «Dikaya diviziya» (erməni – rus bolşeviklərinin fikrinə görə əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunan «Dikaya diviziya» - Tatar süvari polku əksinqilabçı, Bakı şəhərində minlərlə dinc insanı vəhşicəsinə qətlə yetirən erməni silahlı quldur dəstələri isə inqilabçıdır – müəl.) Bakı və onun rayonları ərazisində saxlanıla bilməz. Digər müsəlman milli əsgəri hissələri, habelə erməni əsgəri hissələri (erməni əsgəri hissələri nəinki şəhərdən çıxarıldı, əksinə onlar yenə də bolşeviklərin əsas hərbi qüvvəsi olaraq qalırdı – müəl.) ya şəhərdən çıxarılmalı, ya da tamamilə fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tabe edilməlidirlər. Əhalinin bütün silahı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetin nəzarəti və uçotu altında olmalıdır; 3) Bakıdan Tiflisə qədər və Bakıdan Petrovska qədər dəmir yol xəttinin açılması üçün təcili tədbirlər görülməsi göstərilirdi (117). Bu tələblərin yerinə yetirilməsi müddəti 1918-ci il aprelin 1-də, gündüz saat 3-ə təyin olunmuşdu.

Danışıqlar axşam saat 5-də başlamışdı. Sülh danışıqlarında inqilabı müdafiə komitəsindən Caparidze, Saakyan, Zevin, Fioletov və Dudin, «Müsavət» partiyasından Kazımzadə, «Rusiyada Müsəlmançılıq» partiyasından Tağıyev, şəhərin rəisi İlyuşkin, Zaqafqaziya Milli Komitəsinin üzvi A.M.Topçubaşov, Molla Hacı Mir Mirmöhsün və Hacı Hüseyn Tağıyev, Erməni Milli Şurasından L.Atabekyan və Ter-Mikaelyan, görkəmli müsəlman və erməni ictimai xadimləri, İranın konsulu və başqaları iştirak etmişdi (118).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri tələbləri yerinə yetirməyə razı olduqlarını bildirmişdilər və cavab sənədinə imza atmışdılar. Lakin bu razılaşmaya baxmayaraq, St.Şaumyanın fitvası ilə erməni-bolşevik silahlı quldur dəstələri yenə də Bakı şəhərində kütləvi qırğınları, soyğunçuluğu davam etdirmişdilər.

Hümmətçilər də uzun müddət öz məqalə və çıxışlarında, müraciətlərində mart hadisələrinin milli qırğın kimi səciyələndirmişdilər. Hətta, bolşevik mövqeyindən çıxış edən Hümmət partiyası mart qırğınlarına laqeyd qala bilməmişdi. Partiyanın mətbuat orqanı olan «Hümmət» qəzeti mart hadisələri ilə bağlı öz səhifəsində məktub dərc etdirmişdi. Məktubda deyilirdi ki, əvvəl siyasi xarakter daşıyan mübarizə sonradan milli xarakter aldı. Biz bolşevik kimi qalaraq, eyni zamanda, imkan vermərik ki, müsəlman yoxsullarının günahsız axan qanları nəticəsiz qalsın. Biz var qüvvəmizlə çalışacağıq ki, müsəlmanlara qarşı törədilən bütün bu nanəcibliyi aşkar edək (119).

Əslində hümmətçilərin həmin dövrdə elə bir imkanı və gücü yox idi ki, bolşeviklərə qarşı çıxa bilsinlər. Bu dövrdə «Hümmət» partiyası bolşeviklərin təsiri altında idi. Lakin buna baxmayaraq, hümmətçilər dinc müsəlmanlara qarşı ermənilərin zorakılıqlarına dözməyərək, güclü təsirə malik olmasalar da, hər halda öz etiraz səsələrini qaldırmışdılar.

N.Nərimanov 1918-ci ildə baş vermiş hər bir hadisəyə olduqca həssas və obyektiv yanaşmış, bolşevik ideyalarına səmim qəlbədən bağlı olmasına baxmayaraq, bu ideyanı özünə bayraq edərək bilərəkdən və bilməyərəkdən səhv addım atanları açıq tənqid etməkdən çəkinməmişdir.

N.Nərimanov baş verə biləcək faciələrin qarşısını almaq üçün Bakıda, Şaumyanın başçılıq etdiyi Sovet hakimiyyətini silaha əl atmaqdan çəkindirməyə çalışmış, lakin mümkün olmamışdır.

O, baş verə biləcək böyük fəlakətin qarşısını almaq üçün çox çalışmışdı. Bunu həmin vaxt onun fəaliyyətində də görmək mümkündür.

Bakıda siyasi qarşıdurmanın gərginləşdiyi bir vaxtda Nərimanov toqquşmanın qarşısını almaq üçün öz mənzilində təcili yığıncaq keçirmişdi (120).

N.Nərimanov 1919-cu ilin fevralında yazmış olduğu «Biz Qafqaza hansı şüarlarla gedirik» məqaləsində qeyd edirdi ki, general Talişinski həbs ediləndə Suxarsev mənə dedi ki, nə üçün Siz, kommunist ola – ola əksinqilabçı generalın azad edilməsini tələb edirsiniz? Mən ona cavab verdim: Mən generalı azad etmək istəmirəm, mən fəlakətdən xilas olmaq istəyirəm (121).

N.Nərimanov bilirdi ki, əgər generalı azad etməsələr vətəndaş müharibəsi başlanacaq, onun isə fikirincə bu müharibənin hələ vaxtı çatmayıb.

Yenə həmin məqalədə N.Nərimanov yazırdı: birinci atışmaya beş saat qalmış bizim mənzildə bir neçə kəndli partiya nümayəndələri və Hümmət partiyasının fəal üzvlərilə birgə yığınaq keçirmişdik. Həmin yığınağa Şaumyan da dəvət olunmuşdur. Nərimanov həmin yığınaqda Şaumyana xəbərdarlıq edir ki, mümkünsə siyasi müharibəni başlasınlar, çünki o, milli xarakter alacaqdır. Sonra N.Nərimanov yazır ki, biz təklif etdik ki, «dikiya diviziya»dan alınmış silahlar Hümmət partiyasının nəzarəti altına verilsin. Şaumyan da bununla razılaşıır, lakin axşam saat beşdə birinci atəş səsi gəlir. Fərqi yoxdur atəşi birinci kim başladı, əsas odur ki, müharibə başladı. Caparidze və Şaumyan siyasi müharibənin başlamasının günahını müsəlmanların üzərinə atmışdı.

Nərimanov yeni yaranmaqda olan Sovet hakimiyyətinin ilk acı zərbəsini məhz Bakıda, 1918-ci il mart qırğını zamanı almışdır. Belə ki, mart hadisələri zamanı Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Sovet hakimiyyətinin «müdafiəçiləri» olan erməni silahlı dəstələri az qala Nərimanovu və onun ailə üzvlərini qətlə yetirmişdilər. N.Nərimanov nəinki silahlı toqquşmanın qarşısını almaq imkanına malik idi, əksinə onun özü ölümlə üz-üzə qalmışdır.

Daşnak silahlı dəstələri N.Nərimanovun evinə də basqın edərək qardaşını həbs etmiş, özü isə qaçmaqla canını qurtarmışdı (122).

N.Nərimanov yazırdı: Döyüşün ikinci günü yoldaşlardan biri xəbər verdi ki, müharibə milli qırğın xarakteri aldı (123).

Ermənilər müsəlmanları qruppa ilə əsir edib öz qərar-gahlarına apararkən, yolda onları kütləvi güllələyirdilər. İş o yerə çatmışdır ki, hətta müsəlmanların bolşevik olması da onları xilas etmirdi.

O, «Hümmət» qəzetinin səhifələrində məqalələr çap etdirmiş və dövrün ən mühüm siyasi hadisələrini, xüsusən 1918-ci il mart-sentyabr aylarında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti tərəfindən, bolşevik bayrağı altında, azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımını siyasətini kəskin tənqid etmişdir.

N.Nərimanov «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlı əsərində yazırdı: «Mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər. Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni milli hərbi hissəsi yerləşirdi. Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş vermişdi. Nəticədə, daşnaklar, yəni «Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri» əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər. Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir (124).

Tarixi sənədlər sübut edir ki, ermənilərin Bakıda və onun ətrafında vəhşicəsinə törətdikləri kütləvi qırğınlar, bilavasitə azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdir. Daha doğrusu, onların bu əməlləri azərbaycanlıların fiziki cəhətdən mövcudluğuna qarşı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onun mədəniyyətinə qarşı yönəlmişdi.

Şəhərdə Bakı Sovetinin erməni daşnak-rus bolşevik qüvvələri azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınları zamanı ictimai və şəxsi binalara da çox böyük ziyan dəymişdir. Belə

ki, «Açıq söz» və «Kaspi» qəzetlərinin redaksiyaları yandırılmış, Bakıda ən iri məscid bombalanmışdı (125).

Bakıda İsmailiyyə Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası, Şirvanşahlar Sarayı ansambılına daxil olan XIV əsrdə tikilmiş Keyqubad məscidi, oktyabr ayında Cənubi Azərbaycandakı avşarların məskun olduğu Urmiya şəhərinin abidələrini rus əsgərləri ermənilərlə birlikdə yandırıb külə döndərmişdilər (126). Bununla əlaqədar olaraq, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri içərisində çoxsaylı materiallar vardı. Belə sənədlərdən biri, 1918-ci il noyabrın 22-də Komissiya üzvləri Məmməd xan Təkinski ilə A.E.Kluqenin birgə tərtib etdikləri protokolun materialleridir. Həmin sənəddə göstərilir ki, bu ilin sentyabrında Azərbaycan – Türk ordusunun Bakı şəhərinə daxil olması ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun tapşırığı əsasında, komissiyanın üzvü Mirzə Cavad Axundzadə fotoqraf Litvinovun köməyi ilə Bakıda görkəmli ictimai və müsəlmanların şəxsi binalarının şəklini çəkirmişdi. Çəkilən şəkillər aşağıdakılardır:

1. Nikolayevsk küçəsindəki «Kaspi» qəzetinin redaksiya binası dağıdılmışdı.

2. Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin «İsmailiyyə» binasının şərq tərəfi dağıdılmışdı.

3. «Dağıstan» mehmanxanasının yerləşdiyi, Bazar küçəsindəki Xanlarovun evi dağıdılmışdır. Burada əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

4. Bazar küçəsindəki keçmiş «İsgəndəriyyə» mehmanxanasının binası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

5. Bazar və Qubernski küçələrinin tinindəki «İslamiyyə» mehmanxanası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

6. Top atəşi nəticəsində Təzəpir məscid binasının cənub tərəfi zədələnmişdir. Həmin binanın şərq hissəsi də o cür dağıdılmışdı.

7. Top atəşi nəticəsində Şah məscidi minarəsinin şərq tərəfi zədələnmişdi (127).

Həmin hadisələrdən bəhs edən başqa bir sənəddə göstərilir ki, bir dəstə daşnak əsgərləri və Şaumyanın adamları «Cəmiyyəti – xeyriyyə»nin (burada «İsmailiyyə» binası nəzərdə tutulur – müəl.) qarşısına gəlib o binayı-müqəddəsə, o möhtəşəm imarətə, o müəzzəm binaya xainanə bir surətdə od vurdular, onu yandırdılar (128).

Şəhərdə vəziyyətin gərginləşdiyi bir vaxtda Bakı menşeviklərinin lideri Ayolla, esərlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını bildirmişdilər. Hətta, bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər belə, «rus işi» uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərinə söz vermişdilər.

Şəhərin bütün qeyri – azərbaycanlı hissəsi mart qırğını başlanan kimi sinfi fərq qoymadan xristianlıq zəminində müsəlman-türk əhalisinə qarşı birləşmişdi. Erməni ordusunun hissələri, özlərini bolşevik, menşevik adlandıranların hamısı bu işdə iştirak edirdilər. Qəribə burasıdır ki, Bakıdakı erməni qoşunları üzərinə tutduqları bolşevik maskasının rəngi hələ qurumamış öz zərbələrini birinci növbədə müsəlman zəhmətkeş və fəhləsinin üzərinə saldılar. Paytaxtımızın küçələri fəhlə meyitləri ilə dolu idi (129).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi izahatda Bakı sakini Mirzə Əhməd Hüseynzadə həmin dəhşətli günləri belə yada salırdı: Bu ilin mart ayının ortalarında mən Vaçiyansı bir qrup silahlı erməni ilə, sülh bağlanan günü, evlərə girərək müsəlmanları əsir adı altında apararaq yolda onların hamısını öldürdüyünün şahidi olmuşam. Nikolay küçəsindəki Təbriz mehmanxanasında 88 nəfər iran taciri var idi, onların hamısını Vaçiyans küçəyə çüxarıb, səkkiz nəfərdən başqa, 80 nəfər taciri öldürdü. Baş vermiş həmin hadisə haqqında İran konsulu da bilir (130).

1918 – 1920-ci illərdə Erməni dövlətinin Baş naziri olmuş Kaçaznuni yazırdı ki, bizim köməyimizlə Bakıda bolşevik

viklər «Müsavət»ı darmadağın etdilər (1918-ci ilin martında), biz isə bolşeviklərin və rus elementlərinin köməyi ilə Bakı türklər – tatar hücumundan qoruya bildik (131).

Ermənilərin dinc müsəlmanları qətlə yetirmələri, yalnız 36-cı Türkistan polkunun tələbindən və dənizçilərin hədələrindən sonra dayandırılmışdı. Dənizçilər tələb etmişdilər ki, əgər ermənilər müsəlmanları öldürməkdən əl çəkməsələr, onda ermənilərin yaşadığı hissələrə toplardan atəş açacaqlar. «Ərdəhan» və «Krasnovodsk» hərbi gəmiləri şəhərin şərq hissəsində yerləşən limanına yaxınlaşdı (132). Yalnız bundan sonra ermənilər məcbur olub atəşi və qırğınları dayandırmışdılar.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti isə qırğınları dayandırmaq üçün elə bir ciddi cəhd göstərməmişdi. Svyataçovski yazır ki, əksinə, bu qırğınlardan razı qalan və «döyüşün nəticələri bizim üçün əladır» - deyən Şaumyan aprelin 13-də «qələbəni» Xalq Komissarları Sovetinə sevinclə məlumat vermişdi (133).

St.Şaumyanın 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məktubunda qeyd edilirdi ki, martın 30 – 31-də və aprelin 1-də Bakı şəhərində baş vermiş vuruşmada bizim tərəfdən Sovet qırmızı qvardiyası, təşkil etdiyimiz beynəlmilləl qırmızı ordu, qırmızı donanma və erməni milli hissələri vuruşurdular (134). Daha sonra o, yazırdı: həm yerli Sovetin, həm də buraya gəlmiş Qafqaz ordusunun qüvvələrini, hərbi – inqilab komitənin söylərini birləşdirərək 6000 nəfər yaxşı silahlı qüvvə təşkil edə bildik. «Daşnaksütyun»un da 3 – 4 min nəfərlik milli hissələri var idi, onlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. Biz bilərəkdən buna yol verirdik. Müsəlman yoxsulları böyük zərər görmüşlər (135).

St.Şaumyanın özü günahsız azərbaycanlıların öldürülməsini etiraf etsə də, yenə də qırğına sinfi don geydirməyə ça-

lışaraq, öz qanlı əməllərinə haqq qazandırmışdı. 1918-ci ilin may ayında St.Şaumyan yazırdı: «Düzdür, Bakıda yoxsul müsəlmanlardan önlər vardı, lakin onlar bəy və xanlar tərəfindən aldatma yolu ilə Sovet hakimiyyətinə, fəhlələrə qarşı qaldırılmış qara kütlələr idilər (136).

St.Şaumyan Bakıda erməni-rus bolşevik, menşevik, eser və kadet silahlı dəstələri tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilən 15 mindən çox azərbaycanlıyı qara kütlə adlandırır və bununla da özlərinin cinayətkar əməllərini ört – basdır etmək istəyirdi. Lakin cinayəti gizlətmək mümkün deyildi, çünki minlərlə dinc insanın qanı tökülmüşdü və şahidlər vardı.

Stepan Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan, hər halda do layısı ilə etiraf edərək yazırdı: «Hamı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və bu qırğını ermənilər törətmişdir» (137).

1918-ci il aprelin 28-də bolşevik Ter-Qabrielyanın Həştərxandan Şaumyana yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda Bakıdan kütləvi surətdə gələn rusların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər hansı birindən Bakıda Sovet mübarizəsi haqqında soruşduqda, hamısı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və qırğın ermənilər tərəfindən törədilib (138).

Erməni Milli Şurasının orqanı olan və Bakıda çap edilmiş «Naşa vremya» (rus dilində) qəzeti yazırdı ki, heç kim inkar edə bilməz ki, Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı, ayrı – ayrı erməni qrupları, yaxud erməni olmayanlar, vəhşiliklər edilmişdi (139).

1918-ci ilin martında Bakıda türk-müsəlmanların kütləvi surətdə qırğınlara, zorakılıqlara və talanlara məruz qalması ermənilərin cinayətkar əməllərindən biridir. Məhz bu qanlı cinayətdən sonra bolşeviklərin Bakıda məğlubiyyətinin əsası qoyulmuşdu. Bakı Sovetinə inanmayan azərbaycanlılar mart hadisəsindən sonra ondan tamamilə üz döndərmişdi (140).

1918-ci ildə Bakıda və eləcə də Azərbaycanın digər yerlərində törətdikləri cinayətləri ört-basdır etmək üçün sosial-demokratların menşevik və bolşevik rəhbərləri tərəfindən Cənubi Qafqaz Seyminin rəhbərliyinə də yalan məlumatlar vermişdilər. Onlar Cənubi Qafqaz Seyminin elə bir siyasi və hərbi gücə malik olmadığını yaxşı bilirdilər.

Azərbaycanlılara qarşı qırğınlarda, bilavasitə günahkar olan erməni və gürcü inqilabçıları, öz cinayətlərini ört – basdır etmək üçün, varlığını heç vaxt tanımadıqları və birdən – birə güya tanıdıqları, siyasi və hərbi gücə malik olmayan Seymə yalan məlumatlar verməkdən belə çəkinməmişdilər. Bunu həmin dövrdə nəşr olunan qəzetlərin səhifələrindən də görürük. Bu qəzetlərin, demək olar ki, hamısı erməni və gürcülərin mövqeyindən çıxış edərək, baş vermiş hadisələrin əsl mahiyyətini gizlədərək, ancaq azərbaycanlıları günahlandırır və ya öz əməllərinə inqilabi don geydirirdilər.

1918-ci il martın 26-da Bakıdan Ter-Qazaryanın Seymin rəhbərlərindən Jordaniyanın, Çxeidzenin, Gegeçqorinin, Ramişvilinin ünvanına göndərdiyi radioteleqramda sosialist və demokratik inqilabi partiyaların Bakı rayonlarının müdafiəsi üçün Bakı Soveti ilə birləşməsindən yazsa da, erməni – rus bolşevik hərbi qüvvələrinin Bakıda və onun ətraf kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir cümlə belə qeyd etməmişdir (141).

O, Seymin hərbi qüvvələrinin Bakıya qarşı çıxmasının yol verilməzliyindən yazmışdı (142).

Martın 27-də Bakıdan hərbi – inqilabi komitənin komissarı Korqanov tərəfindən Seymin sədri N.S.Çxeidzeinin adına göndərdiyi teleqramda 15 mindən çox dinc azərbaycanlının qətlə yetirmələrini gizlətmək üçün milli qırğını vətəndaş müharibəsi çərçivəsindən çıxmayan hərəkətləri kimi dəyərləndirmişdi. Hətta, Bakı sosial-demokratların menşevik təşkilatı da, Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərləri ilə ittifaqa girərək, onlar tərəfindən törədilən qanlı cinayətlərdə iştirak et-

mələrinə haqq qazandırmışdı. Bakıda sosial-demokratların menşevik Komitəsinin sədri Qriqori Ayollonanın Seymin sədri Çxeidzenin ünvanına göndərdiyi teleqramında bunun bir daha şahidi oluruq (143).

1918-ci il aprelin ikisində Cənubi Qafqaz Seyminin yığıncağında Bakıda çevriliş haqqındakı məsələ müzakirə olunsada, buradakı erməni və gürcü nümayəndələri həmin qırğının əsl mahiyyətini gizlətməyə çalışmışdılar. Belə ki, yığıncaqda çıxış edən gürcü menşeviki, Seymin daxili işlər naziri İsidora Ramişvili bildirmişdi ki, bolşeviklərin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmələrini bütün Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Tiflis üzərinə hücumun genişləndirməsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Lakin o, Bakıda Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin erməni silahlı qüvvələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir kəlmə də danışmamışdı. Yığıncaqda yalnız azərbaycanlı nümayəndələrinin məsələni kəskin qoymaları Cənubi Qafqaz Seyminin bolşeviklərə qarşı ciddi addımlar atmasına səbəb olmuşdu. Burada sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsi A.Səfikürdski də, bolşevik-erməni silahlı qüvvələrinin qanlı əməllərinə son qoymaq üçün, Cənubi Qafqaz Seymindən ciddi tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. O, öz çıxışında bildirmişdi: Əgər Zaqafqaziya hökuməti mövcuddursa, onda biz tələb edirik ki, bu tədbirlər qəbul olunsun (144).

A.Səfikürdski Zaqafqaziya Seyminin yığıncağında bolşeviklərə qarşı mübarizəyə çağırmışdı (145). Səfikürdski bolşeviklərlə mübarizə aparana və gələcəkdə də bu mübarizəni davam etdirən müsəlman bloku adından hökuməti xəbərdar etmişdi ki, əgər Seym qətiyyətli ölçü götürməsə, onda biz özümüz onları darmadağın edəcəyik (146).

Müsəlman sosialist blokunun sədri Z.Q.Məmmədbəyov Bakıda azərbaycanlılara qarşı qanunsuzluqların aradan qaldırılması və vəhşiliklərin qarşısının alınması üçün təcili təd-

birlərin görülməsini, M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycana yardım edilmədiyini təqdirdə Seymi boykotla qorxudmuşdu.

Seymin iclasında «Musavat» partiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə kəskin çıxış edərək, sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsinin tələblərini haqlı sayaraq təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. Seymin üzvü Cəfərovun Zaqafqaziya hökuməti nə kimi tədbirlər görür və görmək fikirindədir sorğusuna cavab olaraq, Ramişvili ikinci dəfə çıxış edərək bildirmişdi ki, bir çox səbəbdən biz görəcəyimiz işləri açıq elan etmirik (147).

Seymin hesabat yazısında göstərilirdi ki, Bakı şəhərində bolşeviklərin müsəlmanlara qarşı silahlı çıxışından sonra dinc müsəlman əhalisinə qarşı misli görünməmiş cinayətlər törədilmişdir. Zaqafqaziya Seymi bolşevik çıxışlarını ləğv etmək üçün Zaqafqaziya hökumətinə lazımı göstərişlər verməyi qərara almışdı (148).

Cənubi Qafqaz Seymi Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdı. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsinskinin qüvvələri hücumə keçmişdi (149).

Lakin bütün bunlar azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən qırğınların qarşısının alınmasında yetərli olmamışdı.

Ermənilər Bakı qırğınlarından əvvəl azərbaycanlıların yaşadığı başqa bölgələrdə də bu cür qırğınlar törətmişdilər. Andranikin, Dronun silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan vilayətinin bütün kəndləri yandırılmış və əhalisi isə məhv edilmişdi.

İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında qu-

berniyada 15155 təsərrüfatı təmsil edən 199 kənd (100626 nəfər) göstərilmişdi (150).

İrəvan hadisəsi Seymin fevral iclaslarında müzakirə olunduqdan sonra, vəziyyəti öyrənmək üçün oraya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Təhqiqat zamanı nümayəndə heyəti İrəvan vilayətində 211 türk kəndi və 100 min nəfərə qədər əhalinin məhv edildiyi müəyyənləşdirmişdi (151).

1918-ci ilin yanvar ayından başlamış, ta türklər İrəvan quberniyasına gələndə qədər, erməni qoşun birləşmələri İrəvan quberniyasında 300-dən çox müsəlman kəndini dağıtmış, 100 minlərlə türk mənşəli xalqları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək soyqırımı törətmiş, müsəlman əhalisinin əmlakını soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər (152).

Bakıda azərbaycanlıların soyqırımı hələ başa çatmamış, bu qanlı qırğınları qəzalarda da həyata keçirməyə başlamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq N.Nərimanov yazırdı: «Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi. Bax, suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir (153).

Ermənilərin 1918-ci ilin mart və aprel aylarında Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlı kəndlərində törətdikləri cinayətləri ifşa edən arxiv sənədləri qorunub saxlanılır. Bu sənədlər arasında 1918-ci il noyabr ayının 22-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Azərbaycan Cümhuriyyəti Ədliyyə Nazirinə Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlı kəndlərinin talan edilməsi və müsəlman əhalisi üzərində ermənilərin zorakılıqları haqqında məruzəsi (154), həmin komissiyanın üzvü A.Novatskinin bu məsələ haqqında komissiya sədrinə məruzəsi (155) və bu işdə günahkar olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu il 12 iyul tarixli qərarı (156) və s. vardır.

Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında qəbul edilmiş 23 qərar layihəsi və 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat işlərində toplanılmış materiallar ermənilərin burada törətdikləri vəhşilikləri haqqında ətraflı məlumat verir.

Yelizavetpol Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdı. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdi. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdi. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdı. Təcili hökumətin köməyi lazımdı (157).

Şamaxı əhalisi ermənilərin, eləcə də onlara kömək edən molokanların, dinc əhali üzərinə qəfl hücum edəcəklərini gözləməirdilər. Çünki, onlar uzun illər boyu həmişə dinc yaşamışdılar. Hətta, 1905 – 1906-cı illər qırğınları zamanı Şamaxıda ciddi qarşılıq qeydə alınmamışdı. Lakin St.Şaumyanın fitvası ilə Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələri, Şamaxıda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, Bakıda törətdikləri dəhşətli qırğından sonra ikinci qırğını Şamaxı qəzasında törətmişdilər.

1919-cu il martın 30-da Bakıda nəşr olunan «Azərbaycan» qəzetində (rus dilində) Şamaxı hadisəsi ilə bağlı «Şamaxının son günləri» başlığı altında yazı çap olunmuşdu (158). Həmin yazıda ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınların səbəbləri və bu qırğının törətdiyi faciələr əks olunmuşdu. Qəzet yazırdı ki, cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri özləri ilə bir, hətta iki silah gətirirdilər və bu silahları da sonradan öz həmyerlilərinə paylayırdılar. Qəzetin məlumatına görə 1918-ci ilin yanvarından buraya Bakıdan emissarlar gələrək ermənilər arasında müsəlmanların əleyhinə geniş əks-təbliğat

aparmağa başlamışdılar. Onlar yalnız ermənilər arasında deyil, eyni zamanda molokan və yəhudilər arasında da təbliğat aparmışdılar ki, güya müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Halbuki, uzun illər boyu bir yerdə yaşayan molokan və yəhudilərlə bir dəfə də olsun yerli azərbaycan əhalisi arasında qarşıdurma yaranmamışdı. Belə bir ağır vaxtda, Şamaxını tərk edən rus əsgərləri də öz hərbi hissələri və silahlarını ermənilərə təhvil verib gedirdilər. Bunun müqabilində Şamaxıda azərbaycanlıların nə hərbi hissəsi, nə də silahlı dəstəsi var idi. Hətta, yerli ziyalılar, xüsusən müsəlman dindarları hər hansı qarşıdurmanın baş verməməsi üçün bütün qüvvələrini sərf etmişdilər. Lakin St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti erməni hərbi hissələri Şamaxıya göndərərək yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdilər.

Aprelin ortalarında bölgəyə (Şamaxıya – V.A.) erməni kontingenti daxil oldular. Onlar indi kommunanın rəsmi direktivini yerinə yetirirdi. Şamaxının əhalisi (təxminən 30.000 nəfər) vəhşicəsinə öldürülmüş, yaxud qovulmuşdu (159).

Şamaxı faciəsini Stepan Lalayev (Lalayan), Gavriyil Karaoğlanov, Gülbandoz, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşintsə Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliyev, Petrosyants, İvanovlar (oğul və babası) və Şamaxının yerli erməni əhalisi tərəfindən törədilmişdi (160).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının erməni silahlı quldur dəstələrinin Şamaxıda törətdikləri qırğınlarla bağlı topladığı materiallarla tanış olduqda, erməni vəhşiliklərinin bir daha şahidi oluruq. Komissiyanın üzvü A.F.Novatski öz məruzəsində Şamaxı şəhərinin darmadağın edilməsi və həmin şəhərin müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin və onlarla birgə molokanların törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat vermişdi (161).

Şamaxıya hücum edən erməni quldur dəstələrinin başında Stepan Lalayev (Lalayan) dururdu. Bu həmənlə Lalayevdir ki, Bakıda 1918-ci il mart qırğınında minlərlə dinc

azərbaycanlının amansızcasına qətlə yetirilməsinə rəhbərlik etmişdir. Təhqiqat Komissiyası tərəfindən Bakıda dindirilən şahidlərin ifadələrindən göstərilir ki, Lalayev bu ilin martın 19-da, birinci günü Nikolayevski küçəsində erməni əsgərlərinin hücumuna rəhbərlik etmişdir. Onun əsgərləri evlərə soxulmuş və silahsız, dinc müsəlmanları öldürmüşdülər (162).

Başqa bir şahidin ifadəsində isə, həmin Lalayev erməni silahlı dəstəsi ilə yoldaşları Tatevos Əmirov, Sergey Məlikov və Arustam Tarcumanovla birlikdə Aşağı Təzəpir küçəsindəki Şıx Balayevin evini qarət edilməsinə əmr verməsi göstərilmişdi (163).

Stepan Lalayevin cinayətlərini araşdıran Təhqiqat Komissiyasının topladığı faktik materiallar subut edir ki, Lalayev azərbaycanlılara qarşı törədiyi soyqırımın icraçılarından biridir. Onun Şamaxıda törətdiyi dəhşətli qırğınlara rəhbərlik etməsi şahid ifadələrində də öz əksini tapmışdır. Şahidlərin dediyinə görə Stepan Lalayev özünün cinayətkar silahdaşları Samson Aspirov və Saatzazbekovla birlikdə böyük bir erməni əsgər dəstəsinin başında Şamaxıya gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi burada qadın, uşaq və qocaların da gizləndiyi məscidə od vurub yandırmış, çıxıb qaçmaq istəyənləri isə güllələmişlər (164). On üç məhlə məscidi və məşhur müqəddəs Ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm qibləgah kimi, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan Axund Cəfərquluya amansız işgəncələr verilmişdi. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər (165).

Şamaxı hadisələri ilə bağlı «Azərbaycan» qəzetində gədən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzleşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur (166).

Başqa bir şahid ifadəsində qeyd olunur ki, Şamaxının 40 minlik əhalisinin müəyyən hissəsi vəhşicəsinə öldürülmüşdü; bütün binalar yandırılmışdı. Bu faciə 1918-ci ilin martın-

da Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin erməni ordusunun «qabaqcıl» dəstələri tərəfindən törədilmişdir. Onlar türkiyə ermənilərinin qisasını almaq adı altında Azərbaycan türklərini məhv etmək məqsədində idilər.

Şamaxıda gecə qaça bilməyənlərin hamısı öldürülmüş, qaçıb canını qurtaranların böyük bir hissəsi isə aclıqdan və soyuqdan ölmüşdülər. Nə dünya müharibəsində, nə də ondan sonra, heç bir əhali şamaxılıların başına gətirilən bu cür müsibətlər görməmişdir. Bu faciə özlərini müsəlmanların dostu kimi göstərən bolşeviklərin bayrağı altında ermənilər tərəfindən törədilmişdi (167).

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi cameyə varıncaya qədər yaxıldı. Yalnız erməni məhləsi salamat buraxıldı. Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Səlyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanimanların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yağmaya gedən mal və mövaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir (168).

Ermənilər tərəfindən öldürülənlər içərisində görkəmli adamlar və ictimai xadimlər də olmuşdu. Məsələn, şəhər başçısı Teymur Xudavərdov, birinci Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Məmməd Tağı Əliyev və bir çox başqalarını göstərmək olar. Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisinə dəymiş maddi ziyanın ölçüsü, orta hesabla, bir milyard rubldan artıq təşkil edirdi (169).

Şəhərin ən abad, varlı və tanınmış müsəlmanlarına məxsus evlərə od vurub yandırırıldı. Ermənilərin qarət edib yandırdıqları evlər arasında Həsənovların, Babayevlərin, Məhərrəmovların, Veysovların, Böyük bəy Hüseynovun, Hacı Vahab Ələkbərovun və başqalarının mülkləri də var idi. Ermənilər və molokanlar yandırılmış evlərdən çıxıb qaçan kişi, qadın və uşaqları güllələyirdilər.

Azərbaycan hökumətinin yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatına görə (3-16 aprel 1919) 1918-ci ilin mart-aprelində ermənilərin Şamaxı qəzasının müsəlman kəndlərinə hücum zamanı öldürülmüş insanların siyahısı (bu məlumatlar fond 1061, siy. 1, iş 6 və 85-dən götürülüb)

v. 4. 1. kənd. Cagirli	kişi- 40,	qadın – 20,	uşaq- 15,	yaralanmış- 4
v. 14. 2. k. Ərəb-Qədim	200	100	78	yox
v. 18. 3. k. Camçamlı ?	15	5	6	yox
v. 27. 4. k. Murtı	4	yox	yox	yox
v. 31. 5. k. Talış-məlik:	11	4	1	yox
v. 36. 6. k. Miri-kənd	8	9	2	yox
v. 41. 7. k. Şərədil	10	5	5	yox
v. 22. 8. k. Quşi	192	115	25	yox
v. 45. 9. k. Şıx-məzid	10	5	3	yox
v. 49.10. k. Yuxarı-Çağan	1	yox	yox	yox
v. 55.11. k. Ağabəyli	7	3	4	yox
v. 56. 12. k. Qaravəlli	40	50	30	yox
v. 60. 13. k. Borbor-Navahi ?	15	10	5	yox
v. 64. 14. k. Təris-Çəpərli	10	15	10	yox
v. 71. 15. k. Kürdəmir	25	yox	yox	yox
v. 75. 16. k. Qonağkənd	25	5	4	2
v. 80. 17. k. Ovduculu ?	5	10	12	yox
v. 81. 18. k. Bağırılı	80	150	140	yox
v. 82. 19. k. Tağalı ?	360	412	150	1
v. 89. 20. k. Hacıman ?	40	60	30	2
v. 90. 21. k. Dilman	300	235	50	2
v. 93. 22. k. Kəlvə	250	150	100	yox
v. 97. 23. k. Xotman	60	40	20	7
v. 101. 24. k. Suraxanı	11	3	6	yox
v. 99. 25. k. Həsi-dərə ?	46	20	16	yox
v. 104. 26. k. Tərcan	300	40	20	yox
v. 106. 27. k. Talış nuri ?	20	5	yox	-
v. 108. 28. k. Sərdəhar	8	12	8	yox
v. 110. 29. k. Zərhava	40	4	5	yox
v. 112. 30. k. Xankəndi	12	2	yox	-
v. 114. 31. k. Təbiyə	12	3	2	yox
v. 116. 32. k. Məhəhi ?	6	1	1	yox

v. 118. 33. k. Təhləbən ?	7	22	7	yox
v. 123. 34. k. Kürdivən	10	5	7	yox
v. 121. 35. k. Kələlərəc	1	yox	-	-
v. 126. 36. k. Bizlən	50	30	20	yox
v. 128. k. Müci	150	55	25	yox
v. 129. 38. k. Qıratan	30	26	21	yox
v. 131. 39. k. Pir-Qara-Çuxa	4	3	5	yox
v. 133. 40. k. Sulut	38	2	4	yox
v. 136. 41. k. Zeyvə	30	20	32	yox
v. 138. 42. k. Nuran	30	50	37	yox
v. 140. 43. k. Nuğdı	40	7	10	yox
v. 2. 44. k. Kaşad	50	40	27	3
v. 34. 45. k. Sundu cəmi 250				
v. 67 46. k. ŞixLar	4	-	-	-
v. 74 47. k. Beklə (16 ölü)				
v. 102. 48. k. Axsu 200 – 300 uşaq və qadın				
v. 106. 49. k. Qəməli 9 – 1 uşaq və qadın				
v. 112. 50. k. Məlik-Çoban	10	18	16	-
v. 119. 51. k. Çuxanlı (cəmi 52 ölü)				
v. 122. 52. k. Qurbançı (cəmi 93 ölü)				
v. 133. 53. k. Tatar-Mərzəli (cəmi 300)				
v. 139. 54. k. Nabur (cəmi 60 ölü)				
v. 147. 55. k. Qaracuzlu	8			
v. 157. 56. k. Arab-Şahverdi	22			
v. 150. 57. k. Çaylı-Vahidbəyli	5			
v. 161. 58. k. Şıxzahirli	yox			

Ermənilər 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıya hücum zamanı 58 kənddə təxminən 7 min nəfər öldürmüş, onlardan 1653 qadın və 965 uşaq idi (170).

Hətta, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti ermənilərin Şamaxıda törətdiyi qırğınları dolayısı ilə etiraf etməyə məcbur olmuşdular.

1918-ci il apreli 22-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında Şamaxı qəzasında vəziyyət haqqında qətnamə qəbul olunmuşdu. Həmin qətnamədə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına (bolşeviklərin

komissiyası nəzərdə tutulur – müəl.) təklif olunur ki, baş vermiş hadisələri yoxlasın və müqəssirlər aşkara çıxarılsın (171).

Bolşevik Kojemyakonun rəhbərlik etdiyi fəvqəladə təhqiqat komissiyasının arşdırmasından sonra Lalayev həbs olunur. Lakin Şaumyanın göstərişindən sonra o, həbsdən azad olur. 3-4 gündən sonra isə fəvqəladə təhqiqat komissiyası ləğv edilir (172).

Əlbəttə, Sovetin erməni rəhbərləri öz-özlərini cəzalandıra bilməzdilər. Bakı, Şamaxı və başqa yerlərdə ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərə görə nəinki cəzalandırılmadılar, əksinə onların bu əməllərinə haqq qazandırdılar.

Beləliklə, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik – sovet hökumətinin xalqımızın başına gətirdiyi dəhşətli faciələri yazmaqda bitməz. Əslində St.Şaumyan gələcəkdə qurulacaq erməni dövləti üçün əraziləri azərbaycanlılardan təmizlənməsi işlərini həyata keçirməyə başlamışdı. Bu təmizləmə əməliyyatının həm rəhbərləri, həm də icraçıları ermənilər, maddi, siyasi və hərbi köməkçiləri isə Moskvadakı Sovet hökuməti idi.

Ermənilərin baş planı, Erməni dövləti üçün ərazilər həzırlamaq və sonra həmin boşalmış yerlərə erməniləri köçürmək idi. Bunun üçün onlar azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmalı, öz doğma dədə-baba torpaqlarından qovmalı idilər.

Ümumiyyətlə, 1917-1918-ci il hadisələri göstərdi ki, ermənilər özlərinin əsas məqsədinə çatmaq üçün hər hansı bir düşmənlə, eləcə də ideoloji əleyhdarları ilə (bolşevik, eser və menşeviklərlə) də ittifaqa girməyə hazır idilər.

Qeyd

1. Документы и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис: Типография Правительствo Грузинской Республики, 1919, 512с. С. 85.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920).Гос.Ком. проведению 80-й годов-

-
- щины АДР Ин-т истории АН Азербайджана им..., с. 123.
 3. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье..., с. 137.
 4. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века..., с. 86.
 5. *Azərbaycan tarixi*. 3 cilddə, III c., s. 48.
 6. Дарабади П. Указ. соч., с. 88.
 7. Там же.
 8. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна..., с. 79.
 9. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi..., s. 254-255.
 10. Азимов Г.С. Указ. соч., с. 68.
 11. Əlibəyli H. Göstərilən əsəri, s. 73.
 12. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Fars dilindən tərcümə edən Atilla Maralanlı. Bakı, «Elm», 2006, 120 s. S. 24.
 13. Onullahi S. Azərbaycanın güneyində türk soyqırımı. //Dünya azərbaycanlıları. Jur. № 1-2, 2003.
 14. Onullahi S. Erməni millətçiləri və iran..., s. 57.
 15. Sərdariniya S. Göstərilən əsəri, s. 30.
 16. Yenə orada, s. 32.
 17. Yenə orada, s. 33.
 18. Yenə orada, s. 43.
 19. Yenə orada, s. 44.
 20. Məhəbub Dadaşpur. Kazım xan Quşçu. Urmiya, Yaz, 2009, 208 s. S.41-42.
 21. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, Gənclik, 1995, 464s. S. 12.
 22. Əlibəyli H. Göstərilən əsəri, s. 74 – 75.
 23. *Azərbaycan tarixi*. 3 cilddə, III c., s. 101.
 24. Yenə orada, s. 48.
 25. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 87.

26. Сеф С. Е. Революция в 1917 года в Закавказье..., с. 360 – 361.
27. Юсупов И.А. Указ. соч., с. 22.
28. Сеф С. Е. Указ. соч., с. 52.
29. Токаржевский Е.А. Указ. соч., с. 41.
30. Azərbaycanca sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər..., s. 213 – 214.
31. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье ..., с. 137.
32. Бабаев А. Указ. соч., с. 27.
33. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика (документы и материалы)..., с. 43.
34. Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Сборник. Баку: Азерцентропечать, 1920, 48 с. С. 38.
35. Чохели А.И. Указ. соч., с. 12.
36. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 103.
37. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.): Дисс. ..., с. 72.
38. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c..., s. 88.
39. Мамедова Л. Указ. соч., с. 72.
40. Балаев А. Указ. соч., с. 20.
41. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə..., s. 122.
42. Баграмян И.Х. Указ. соч., с. 111.
43. Şeyxzamanlının xatirələri..., s. 106 – 107.
44. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., s. 298.
45. Нәсəнов С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində..., s. 38.
46. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c..., s. 105.
47. Байкара Н. Göstərilən əsəri, s. 220.
48. Yənə orada, s. 221.
49. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., s. 292.
50. Arzumanlı V. və Mustafa N. Göstərilən əsəri, s. 81.

51. «Açıq söz» qəz., 14 may – 14 iyun, № 497, 1917.
52. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна..., с. 69.
53. Çəmənzəminli Y.V. Göstərilən əsəri, s. 26.
54. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., s. 88.
55. Галустян А. Указ. соч., с. 17.
56. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 117 – 134.
57. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi..., s. 2.
58. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı..., s. 70.
59. Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 230.
60. Газ. «Каспий», № 273, 1917.
61. Yənə orada.
62. Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч., с. 230.
63. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 122.
64. Шаумян С.Г. Статьи и речи..., с. 114.
65. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, с. 265.
66. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 123.
67. Erməni könüllüləri, Tiflis, 1916. s. 4-12.
68. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi..., s. 349.
69. Н.Нариманов. Избранные произведения. Том 2. 1918-1921. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, 768 с. С. 194-195.
70. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., səh. 97.
71. Колесникова Н.Н. Указ. соч., с. 170.
72. Шаумян С.Г. Статьи и речи..., с. 117.
73. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, ... с. 223.
74. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı..., s. 70.
75. Ваукара Н. Göstərilən əsəri, s. 226.
76. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч., с. 50.
77. Йорг Баберовски. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва, РОССПЭН, 2010, 855 с. С. 107.
78. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч., с. 50.

79. Магеррамов Н. Междупартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917 – сентябрь 1918 гг.): Дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1991, 192 с. С. 179-181.
80. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.): Дисс. ..., с. 79.
81. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая. С. 50.
82. Saleh bəy. Göstərilən əsəri.
83. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, с. 160.
84. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку..., с. 149.
85. İSTPART (ARRİİSSA) - f. 276, siy.9, iş 1, v.15.
86. Сулейманов М. Дни минувши. Баку: Азернешр, 1990, 207 с. С. 207.
87. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье..., с. 138.
88. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III cild., s. 118.
89. Балаев А. Указ. соч., с. 102.
90. ARPIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v.8.
91. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 107.
92. ARPIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v.8.
93. Казем–заде Фируз. Указ. соч., в. 107.
94. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPIİSSA – f.1, siy. 85, iş 462, v.519.
95. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп.», № 67, 1918.
96. Шаумян С.С. Бакинская коммуна..., с. 29.
97. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье..., с. 140.
98. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi..., s. 349.
99. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 119.

100. Сеф С.Е. Указ. соч., с. 141.
101. ARPIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v. 49.
102. Quliyev D.P. Göstərilən əsəri.
103. ARPIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v. 49.
104. Pişəvəri M. C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, 429 s. S. 68.
105. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi..., s. 2.
106. Baykara H. Göstərilən əsəri, s. 228.
107. Zeynalıoğlu C. Göstərilən əsəri, s. 110.
108. Mehmet Saray. Quzey və Güney Azərbaycan Türklərinin Tarixi. Bakı, Şərq və Qərb, 2010, 724 s. S. 270.
109. İsmayılov R. Göstərilən əsəri, s. 134.
110. Колесникова Н.Н. Указ. соч., с. 71.
111. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi ..., s. 355.
112. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 95, v.1.
113. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 95, v.2.
114. Quliyev D.P. Göstərilən əsəri,
115. Yənə orada.
116. Садыгов М. Ответь тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах – XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с. С. 34- 35.
117. İSTPART (ARRİİSSA) – f. 276, siy. 2, iş 16, v.15.
118. İSTPART (ARRİİSSA) – f. 276, siy. 2, iş 155, v.15.
119. «Hümmət», qəz., Bakı, 1918, 31 mart, №37.
120. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair ..., s. 32.
121. Н.Нариманов. Избранные произведения. Том 2..., с. 176.
122. Yənə orada.
123. Н.Нариманов. Указ. соч., с. 177.
124. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair..., s. 32 – 33.

125. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPIİSSA – f.1, siy. 85, iş 462, v.520.
126. Ermeni kültür terörü. Türkiyə: İğdır, 1998, 41 s. s. 12.
127. ARPIİSSA – f. 277, siy.8, iş 536, v.174.
128. Tarixi sənədlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 122 – 143. səh. 135.
129. Həsənov C. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk – müsəlman soyqırımı? ...
130. ARPIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 13, v.5.
131. Качазнуни Ов. Указ. соч., с. 21.
132. ARPIİSSA – f. 277, siy. 2, iş 14, v. 49.
133. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 124.
134. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər..., s. 333.
135. Yənə orada, s. 334.
136. Шаумян С.Г. Статьи и речи ..., с. 191.
137. Шаумян С.С. Бакинская коммуна ..., с.18.
138. Там же. С. 94 – 95.
139. Газ. «Наша время», Баку, № 60, 1919.
140. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч., с. 53.
141. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 71, 1918.
142. Ратгаузер Я. Указ. соч., с. 160.
143. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 71, 1918.
144. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье..., с. 145.
145. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане)..., с. 55.
146. Галустян А. Указ. соч., с. 23.

147. Сеф С.Е. Указ. соч., с. 145 – 146.
148. Там же. С. 146.
149. Токаржевский Е.А. Указ. соч., с. 55.
150. Məmmədov İ. və Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi..., s. 44.
151. Zeynalovlu C. Göstərilən əsəri, s. 111.
152. Газ. «Азербайджан», № 205, 1919.
153. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair..., s. 3.
154. ARSPİHDA, f.277, siy.2, iş 16, v.9-14.
155. ARDA, f.1061, siy.1, iş 108, v.8-10.
156. ARDA, f.1061, siy.1, iş 105, v.1.
157. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 72, 1918.
158. Газ. «Азербайджан», № 67, 1919.
159. Йорг Баберовски. Указ. соч., с. 136.
160. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu..., s. 4.
161. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 99, v.5-8.
162. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 6, v.3-7.
163. Yənə orada.
164. Yənə orada.
165. Quliyev D.P. Göstərilən əsəri.
166. Газ. «Азербайджан», № 19, 1918.
167. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPIİSSA – f.1, siy. 85, iş 462, v.522.
168. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. ..., s. 37.
169. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 99, v.5-8.
170. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 105, v.4.
171. Газ. «Бакинский рабочий», № 74, 1918.
172. Азербайджан газ., 1918, № 37.

2.2. Bakı Xalq Komissarları Soveti, Sentrokaspi diktaturası və Ararat (Ermənistan) Respublikası dövründə azərbaycanlıların soyqırımı

Bakıda 1918-ci il mart qırğınından sonra St.Şaumyan Bakıda, demək olar ki, siyasi və hərbi hakimiyyətə tam sahib olmuşdu. Bundan sonra öz hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmək üçün St.Şaumyan, onların siyasi xəttinə qarşı az-çox müxalif olan qüvvələrə qarşı təzyiqlərini gücləndirmişdi. Bakı Soveti özünün təkhakimiyyətliyi yaratmağa başlamışdı.

1918-ci il aprelin əvvəlində Bakı və onun rayonlarının komendantı B.Avakyan təyin edilmişdi (1). 1918-ci il aprelin ortalarında Bakı Soveti Bakı şəhər rəisliyi ləğv edilmişdi (2).

1918-ci il aprelin 20-də Bakı şəhər Duması bolşeviklərin İnqilabi Müdafiə Komitəsinin dekreti ilə buraxılmışdı (3). Həmin qətnamədə göstərilirdi ki, indiki Şəhər Duması tərkiibi Bakı şəhəri əhalisinin iradəsi və mənafeyinə uyğun olmadığından, şəhər özünüidarəsi kimi mürəkkəb və məsul bir işin aparılmasında Dumanın bacarıqsızlıq göstərdiyini nəzərə alaraq, Bakı şəhər duması buraxılsın. Özünüidarə vəzifəsi fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tapşırılsın. İmza: Müdafiə Komitəsinin üzvləri Şaumyan, Korqanov (4).

Martın 18-də bolşevik sosial-demokratları və onlara yaxın olan başqa sosialist yerli qruplar silah gücünə hakimiyyəti öz əllərinə almışdılar, bütün yerli hakimiyyət orqanlarını, o cümlədən ümumi səsvermə qaydasına əsasən 1917-ci il oktyabrın 29-da seçilmiş şəhər dumasının yeni tərkibini ləğv etmişdilər (5).

Şübhəsiz, Şaumyan və Korqanovun məqsədi, heç də işin öhdəsindən gələn bilməyən Dumanı buraxmaq deyil, onların təkhakimiyyətliyi yaratmaq olmuşdur.

Bakıda ermənilərin özbaşınalığı davam edirdi. Bolşeviklər isə bu özbaşınalıkların qarşısını ciddiyyətliyi ilə almaq fikrində deyildilər. Buna misal olaraq, 1918-ci ilin aprelinde

İnqilabi Müdafiə Komitəsinin Erməni Milli Şurasına göndərdiyi məktundan da görmək mümkündür.

1918-ci il aprelin 18-də İnqilabi Müdafiə Komitəsi Erməni Milli Şurasına göndərdiyi məktubda bir hakimiyyət kimi varlığına təcili son qoymağı və müsadirə etmək, vergi qoymaq, həbsə almaq, axtarış aparmaq və başqa bu kimi hökumət vəzifələrini yerinə yetirməyi qadağan etmişdi (6). Lakin bolşeviklərin bu tələbi yerinə yetirilməmiş qalmışdı. Çünki bolşevik təşkilatına rəhbərlik edən St.Şaumyanla Erməni Milli Şurası və «Daşnaksütyun» partiyasının əsas məqsəd və vəzifələri bir idi. Onların bir düşməni var idi, o da türk – azərbaycan. Onlar bolşevik təbliğatından və imkanlarından çox məharətlə istifadə edirdilər.

Bakıda erməni-rus bolşevik Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində Erməni Milli Şurası mühüm rol oynayırdı. Xüsusən, daşnak tərəfkeşliyi Sovetin hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün həlledici şərt idi (7). Çünki, Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsinin əsas hissəsini yenə də ermənilər təşkil edirdi.

1918-ci il aprelin 26-da İnqilabi Müdafiə Komitəsi (St.Şaumyan və Q.Korqanov) və erməni Milli Şurası nümayəndələrinin (A.Gülxandyans, N.Ter-Qazaryans, S.Ter-Qazarov, Ter-Oqanyan) birgə iclasında ikinci erməni ehtiyat piyada polkunun yenidən təşkili haqqında qərar verilmişdi (8). Bu qərarın altından St.Şaumyan və Korqanov imza atmışdılar. Həmin polkun bir hissəsi Qırmızı Sovet batalyonunun, başqa bir hissəsi isə Hamazaspın batalyonunun tərkibinə daxil edilmişdi.

Hamazaspın batalyonu öz növbəsində, tamamilə Sovet hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Onlar 16 və 17-ci batalyonlar adı altında Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil olmalı idi.

Daşnak hərbi hissələrinin Qırmızı Orduya birləşməsi müəyyən qədər formal xarakter daşıyırdı, faktiki olaraq isə, onlar öz müstəqilliyini saxlayırdılar. Əslində, erməni hərbi hissələrinin adı dəyişdirilib, Qırmızı Sovet Ordusu adlandırılmışdı.

Qeyd olunmalıdır ki, bu dövrdə bolşeviklər hələ elə bir gücə malik deyildir ki, erməni hərbi hissələrinin müqavimətini qıra bilsin, əslində qırmaq fikirində də deyildir (9).

«Daşnaksütyun» partiyasının yaratmaq istədiyi Erməni dövlətini, elə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin erməni rəhbərliyi də istəyirdi.

Bolşevik St.Şaumyanın yaxın silahdaşı A.Qaber-Korn etiraf edirdi ki, Musavatçılardan «vəhşi diviziya»nın tərksilah olunmasını tələb etdik, onları Sovetdən qovduq, daşnakların tərksilah olunmasına zəif təzyiq etdik. Onları Sovetdə saxladıq; bu ətrafdakılara, ən başlıcası isə, türk əhalisi içərisində dərin zərərli təəssürat yaratmış oldu (10).

Mart döyüşlərində qalib çıxan erməni-rus bolşeviklərinin yaratdığı Bakı Xalq Komissarları Sovetində ən mühüm vəzifələr ermənilərin əlində cəmləşmişdi. Bakı XKS sədri və xarici işlər komissarı St.Şaumyan, hərbi komissarı Q.Korqanov, Ədliyyə komissarı A.Karinyan, Rabitə komissarı S.Markaryan, Fövqəladə Komissiyanın sədri İ.Ter-Qabrielyan idi. Bakıda mövcud olan 10 müxtəlif bankın milliləşdirilməsi işinə rəhbərlik Ezek Erzunkyana tapşırılmışdı (11).

1918-1920-ci illərdə Erməni dövlətində mühüm vəzifə tutan A.Xatisov Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı XKS-nı Ermənistan Sovet hökuməti kimi qiymətləndirmişdi (12). Bu yeni idarəetmə orqanı Moskvadan aldığı xüsusi tapşırıqları həyata keçirirdi.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin qərarında deyilirdi ki, Bakı Xalq Komissarları Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin ümumi dekretlərini və göstərişlərini həyata keçirməlidir (13).

St.Şaumyanın tapşırığı ilə Bakı və Şamaxıda, Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədən ermənilər, bununla kifayətlənməmişdilər.

Erməni dövləti yaratmaq üçün erməni bolşevikləri ilə «Daşnaksütyun» partiyası hər şeyə getməyə hazır idilər.

St.Şaumyan 1918-ci il mayın 24-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə yazırdı ki, təcili Yelizavetpola qoşun yeritmək lazımdır ki, orada, sonra isə başqa yerlərdə ermənilər üsyan etsinlər. Sonra qeyd edir ki, bizə vaxtında yardım göndəriləsə, (eyni zamanda Biçeraxov da kömək etsə) Zaqafqaziya üçün arxayın ola bilərsiniz (14).

Sovet Rusiyası isə Bakı Sovetinə hər cür hərbi yardım etməkdə idi. Çünki Bakı nefti Sovet Rusiyası üçün həyati bir məsələ idi. Bundan başqa, bolşeviklər Rus imperiyasının ərazisini dəyişmək fikrində deyildilər. Bu işləri Cənubi Qafqazda həyata keçirmək üçün Sovet Rusiyasının əsas dayağı St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti və onun ermənilərdən ibarət olan silahlı dəstələri idi.

Sovet Rusiyası Bakıya həm şimaldan – Həştərxandan, həm də şərqdən – Daşkənddən yardım göstərmişdi. Aprelin əvvəllərində Bakıya Həştərxandan çoxlu miqdarda silah gətirilmişdi (15).

V.İ.Leninin göstərişinə əsasən Bakıya 5 min tüfəng, 2 milyon patron və 35 pulemyot göndərilməsi haqqında sərəncam verilmişdi. Bakıya Hərbi-Dəniz kollegiyasının fəvqəladə komissarı V.Poluxin başda olmaqla Baltik donanmasının bir qrup hərbi dənizçisi də göndərilmişdi. Həmçinin Moskvadan Bakıya 4-cü Moskva səyyar inqilabi dəstəsi də gəlmişdi (16).

Məhz bu hərbi qüvvə və silahların köməyi ilə, ermənilər Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, Bakı, Şamaxı, sonra isə Quba, Lənkəran, Göyçay, Salyan və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər.

Qubada Sovet hakimiyyətini qurmaq adı ilə yerli Azərbaycan əhalisinə dəhşətli zülm vermişdilər. Bu qırğınla bağlı dövlət arxivində saxlanılan Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının çoxsaylı sənədləri qalmaqdadır ki, onların da bir hissəsi artıq çap olunmuşdur (17).

Quba və ətraf yerlərdə azərbaycanlılar üzərində ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri araşdırmaq üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası 1918-ci il dekabrın 12-də işə başlamış və 1920-ci il aprelin 20-də başa çatdırmışdı. Bu araşdırma zamanı erməni cinayətkarlığını üzə çıxaran 3 cildən ibarət 451 vərəqə tərtib olunmuşdur (18).

Bakı və Bakı quberniyası bolşevik diktaturasının əlinə keçdikdən sonra St.Şaumyanın tapşırığı ilə Qubaya David Gelovaninin başçılığı altında 187 nəfərlik silahlı əsgər dəstəsi göndərilmişdi (19). Lakin bir neçə gündən sonra əhali Gelovanini qovmuşdu (20).

1918-ci il mayın 1-də Bakı XKS Qubaya azərbaycanlıların qatı düşməni, daşnak Hamazaspı və onun köməkçisi Nikolayın komandanlığı altında, tərkibi ermənilərdən ibarət, təxminən iki min nəfərlik dəstə göndərmişdi. Bu dəstə azərbaycanlılara qarşı özünün amansızlığına görə «Cəza dəstəsi» adını almışdı. Hamazasp qubalılar qarşısındakı çıxışında «mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun maraqlarının müdafiəçisiyəm. Mən buraya cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm. Mən Sovet hakimiyyətini qurmaq və qayda – qanun yaratmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin hayfını sizdən almaq üçün göndərilmişəm. Mənə əmr olunub ki, dəniz (Xəzər) sahillərindən Şah Dağa (Dağıstanda dağ) qədər bütün müsəlmanları məhv edim və evlərinizi isə yerlə bir edim» deməsi bir daha göstərir ki, ermənilərin və eləcə də, Bakı XKS rəhbəri Şaumyanın əsas məqsədi, heç də yerlərdə Sovet hakimiyyətini qurmaq deyil, bolşevik-sovet bayrağı altında azərbaycanlıları daha çox qırmaq, onları qorxutmaq, gələcək erməni dövləti üçün geniş ərazilər əldə etmək olmuşdu (21).

Mayın 1-də şəhərə daxil olan erməni silahlı dəstələri həmin günü şəhərin aşağı hissəsində 715 müsəlman qətlə yetirmişdilər. Onların çoxu qadın və uşaqlar idi. Ermənilərin özbaşınalıqları 2-ci gün də davam etmişdi. Bu dəfə onlar 1012 adamı öldürmüşdülər (22).

David Gelovanin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi ifadəsinə görə Hamazaspın silahlı dəstəsi siyasi məqsəd üçün deyil, sadəcə müsəlman xalqından intiqam almaq məqsədilə «Daşnaksütyun» partiyası tərəfindən göndərilmişdi (23).

Hamazaspın «Cəza dəstəsi» Quba şəhərini və Quba qəzasının 122 kəndini darmadağın etmişdi. Qubada iki mindən çox adamı – kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmişdir və həmin kəndlərin əhalisinə ümumi dəyəri 58.121.059 manatlıq (rubl) ziyan vurulmuşdu (24). Quba şəhər sakini Hacı İsmayıl Orucov isə öz izahatında yazırdı ki, ölümləri dəfn edən mollanın dediyinə görə o, 2800 nəfərin cənazəsinin torpağa tapşırıldığını saymışdır (25).

Hamazaspın quldur dəstəsi Quba qəzasına aid olan Dəvəçi, Sadan, Çarxana, Dərə Zarat, Zağlıcan, Əlixanlı, Eynibulaq, Ərəb Əlməmmədli, Kolanı, Tuğay, Nardaran, Siyəzən, Rəhimli, Surra, Qulamlar, Butbut, Xəlillər, Qaraqaşlı, Aşağı Quşçu, Sirvan, Tura, Aygün, Qubla Qrız, Qara Qurtlu, Qaraça, Nərdican, Xudat, Aşağı Buduq və başqa yaşayış məskənlərini dağıtmışdır. Bu kəndlərin dağıdılması zamanı 60 kişi, qadın və uşaq qətlə yetirilmiş, 53 nəfər kişi yaralanmışdı. Eyni zamanda evlər, ictimai binalar və başqa tiklilər dağıdılmış, mal-qara və əmlakları qarət olunmuşdu (26).

Qubada bir-bir evlərə girib bütün ailəni məhv edən ermənilər, hətta hamilə və körpə uşaq qadınlara belə rəhm etməmişdilər. Məsələn, 14 nəfərdən ibarət olan Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlu və ailə üzvlərini vəhşicəsinə qətlə yetirmişdi, Məhəmməd Rəsul oğlunun özünü, arvadını və 3 uşağını amansızcasına qətlə yetirmişlər. Ermənilər onun arvadının qarnını parçalamış, uşaqlarını isə başlarını kəsmişdilər. Hacı Dadaşbala Qasimovu arvadı Məşədi Bibixanım və oğlu Abdul Qasimovla öz evlərində yandırmışdılar. Kərbəlayı Abuzər Məstan oğlunu və iki qızı – Hökuməni və Bustanı qucaqlarındakı körpələrlə birlikdə tikə-tikə doğramış, Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlunu, onun arvadını

və beş körpə uşağını doğramışdılar. Bundan başqa Molla Şahbaz, Usta Məhəmməd Rəsul Bayram oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Əli Feyzulla oğlu, Kərbəlayı Dadaş Bağır oğlu, Cabbar Məmməd Əli oğlu, Səfərəli Məşədi Talıb oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu və başqaları qətlə yetirilmişdi (27).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallardan aydın olur ki, Hamazaspın silahlı dəstəsi tərəfindən Quba şəhərindən dörd milyon manatlıq (rublla) nağd pul, dörd milyon yarım manatlıq qızıl, qızıl əşyalar və qiymətli daş-qaşları, iki milyonluq müxtəlif ərzaq ehtiyatları qarət edilmiş və oğurlanmışdı (28).

Hamazaspın erməni cəza dəstələri tərəfindən dağıdılana qədər Quba şəhərində təxminən 20 minə yaxın əhali və 10 minə yaxın ev olmuşdur. Müsəlmanlara məxsus iki yüzə yaxın ev və başqa tiklilər dağıdılmış və yandırılmışdı. Həmin evlər və tiklilər Bazar, Komendant, Bakıxanov, Bulvar küçələrində yerləşirdi (29).

Komissiya üzvü A. Novatski şahid qismində dindiriyi, Quba şəhərinin başçısı Əliabbas bəy Əlibəyov öz ifadəsində yazırdı ki, ermənilər gedəndən sonra mən nümayəndə sifətilə bolşeviklərin başçısı Şaumyan və Çaparidzenin yanında oldum. Onlardan öyrənmək istədim ki, həqiqətən də Sovet Qubaya cəza dəstəsi göndərib, ya yox (30).

Lakin, Şaumyan iki mindən çox insanın qanını tökən, onlara məxsus əmlakı qarət edən, onların evlərini yandıran cinayətkar Hamazaspa və onun silahlı dəstəsinin əməllərinə haqq qazandıraraq, müsəlmanların haqlı şikayətlərinə baxmamışdı. Çünki həmin cinayətkar dəstəni Qubaya göndərən elə Şaumyanın özü idi. Aşağıda qeyd olunan məlumatlar bunu bir daha təsdiq etmiş olur.

1918-ci il mayın 15-də Xaçmazdan Bakı XKS-nin hərbi komissarı Korqanova Hamazaspın yaxın silahdaşı Serqo Martikyan (Serqo Martikyan Bakıda erməni drujinalarını

təşkil edənlərdən biri olmuş, 1918-ci ilin mart qırğınında azərbaycanlıların qətlə yetirilməsində fəal iştirak etmişdi. Quba, Xaçmaz və Azərbaycanın başqa şəhərlərində Sovet hökumətinin, əslində erməni hökumətinin qurulması zamanı dinc azərbaycanlıları vəhşicəsinə qətlə yetirmişdi – müəl.) yazırdı: Bizim dəstəmiz Qubanı tutmuşdur. Dəstənin bir hissəsi şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə almışdı. Sovet hakimiyyətini bərpa etmək üçün oraya komissar göndərmişik (31).

Buradan görüldüyü kimi erməni quldur dəstəsinin başçısı Azərbaycan kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı hərbi əməliyyatların aparılmasından ruh yüksəkliyi ilə inqilabi komitənin rəhbəri, bolşevik Korqanova yazmış, lakin orada xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qoca, qadın və uşaqlar haqqında, eləcədə yandırılmış və qarət olunmuş evlərdən bir cümlə belə qeyd etməmişdi.

1918-ci il mayın 1-də St.Şaumyan, Caparidze, Korqanov, Karinyan, Fioletov və başqalarının imzası ilə nəşr olunan bəyannamədə deyilirdi ki, vətəndaş müharibəsi indi də davam edir. Qırmızı Qvardiyadan və Qırmızı Ordudan olan yoldaşlarımızın (onların bu yoldaşları içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi – müəl.) qabaqcıl dəstəsi Petrovskidə, Şamaxıda vuruşurlar, Lənkəran, Dərbənd, Quba, Salyan və başqa yerlərdə Sovet hakimiyyəti yaradırlar (32).

Bakı Sovetində rəhbərliyi ələ keçirən St.Şaumyan, S.Sahakyan, S.Lalayan, A.Əmiryan və A.Mikoyanın bilavasitə, göstərişi ilə erməni komandirlərindən Dro (Drastamat Kananyan), Hamazasp və Muradyanın silahlı dəstələri 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, sonra Şamaxı, Quba, Ağsuda, Kürdəmir, Səlyan və Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, 50 mindən çox soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, minlərlə yerli müsəlmən əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri ermənilərin əli ilə qətliamlar törətdikdən sonra, 1918-ci il aprelin 14-də Lənkəran, aprelin 20-də Şamaxı, aprelin 21-də Salyan

və aprelin 23-də Qubada, adına Sovet hakimiyyəti demələrinə baxmayaraq, əslində erməni hökumətini qurmuşdular (33).

Bolşeviklər öz hərbi qüvvələrinin sayını artırmaq üçün Bakıdakı erməni fəhlələrinə və vaxtilə rus ordusunda xidmət etmiş erməni əsgərlərinə müraciət etmişdi.

Hərbi sahədə görülən mühüm təşkilatı iş nəticəsində, 1918-ci il mayın ortalarında Bakıda 18 min döyüşçüdən ibarət 19 atıcı batalyonu yaradılmışdı. Bakı Soveti qoşunları tərkibinin əsasını Bakı fəhlələri və köhnə ordudan tərxis edilmiş və çoxusu erməni olan əsgərlər təşkil etmişdi (34).

Belə çətin bir vaxtda, xalq yeganə ümidini qardaş Türkiyəyə bağlamışdı. Azərbaycanın hər yerində xalq türk qoşunlarının gəlişini gözləyirdilər.

Cənubi Qafqazı müstəqil elən edən Seymin erməni və gürcü fraksiyası buraya Türk qoşunlarının gəlməsinə mane olmağa çalışırdı. Hətta, Seym öz nümayəndələrini Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə göndərərək Türk qoşunlarının gəlməsinin əleyhinə təbliğat aparmışdı. Lakin onların təbliğatlarını xalq qəbul etməmiş və Seymin göndərdiyi nümayəndələri belə, öldürməklə hədələmişdilər.

1918-ci ilin may ayının əvvəllərində Seym öz üzvlərindən Kardaşyevi və Darbinyanı Zaqatalaya göndərərək xalqa Çxengelinin yaratmış olduğu yeni Seym hökumətini tanımağı və Türkiyənin əleyhinə təbliğat aparmaq istəyirdilər. Lakin xalq onları qəbul etməmiş və Ənvər Paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının gəlişini gözlədiklərini bildirmişdilər (35).

Daşnak hərbi dəstələri Qafqaz cəbhəsində türk ordularının zərbələrindən yayınaraq, Azərbaycanın Qars, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan torpaqlarının, habelə, Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərini oddan və qılıcdan keçirmişdilər.

1918-ci il mayın 1-də Birinci Qafqaz Korpus komandanı Kazım Qarabəkirin Hacıvəli kəndində yerləşən qərarga-

hından üçüncü ordu komandanlığına göndərdiyi raportunda qeyd olunmuşdu ki, Ərzurumdan Arpa çayına doğru keçdiyim məntəqələrdə bir neçə Rum kəndi müstəsna olmaqla, bütün kəndləri tamamilə boş gördüm. Əsasən islam kəndləri dağıdılmış, qarət olunmuş, əhalisi qismən və ya tamamilə məhv edilmişdi (36).

Sovet Rusiyasının birinci dünya müharibəsi cəbhələrində hərbi əməliyyatların dayandırmasından çox əvvəl, erməni əsgərləri fərarilik edərək cəbhələrdən öz kəndlərinə qayıdmış və özləri ilə çoxlu tufəng, pulemyot və digər hərbi sursatlar da gətirmişdilər (37).

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 122), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni Bəyaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yekcan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdülər (38). Yalnız yuxarıda qeyd olunan quberniyalarda dağıdılmış yaşayış məntəqələrinin cəmi 794-dür.

Zaqafqaziya Seyminin fevralın 22-də keçirilən doqquzuncu iclasında Uluxanlı, Qəmərli, Arbat və azərbaycanlıların yaşadığı başqa kəndlərdə ermənilərin törətdikləri qırğın və qarətlər haqqında geniş müzakirələr aparılmışdı (39).

Türkiyə torpaqlarında dinc türk əhalisinə qarşı qətləmlər törədən və törətdikləri əməllərə görə cavab verməli olacaqlarını başa düşən erməni hərbi hissələri türk qoşunlarının güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək, başıpozuq halında qaçırdılar. Onlar cinayət törətdiklərinə görə türklərin qisasından qorxaraq Azərbaycanın Qərb torpaqlarına qaçırdılar. Bu zaman onlar azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətdirdilər.

Andranikin quldur dəstəsi Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdur (40).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylov 1918-ci il oktyabrın 26-da Göyçay qəzasında aparılan təhqiqat işləri (tədqiqat işi həmin ilin sentyabrın 22-dən oktyabrın 23-dək olan müddətdə) haqqında verdiyi məlumatda qeyd etmişdi ki, həmin müddət ərzində 500 nəfərdən çox şahid dindirilmiş, Kürdəmir dəmir yolu vağzalına və polis sahəsinə aid 7 kəndə (Kürdəmir, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlilli, Qasım bəy, Ərəb Mehdibəy, Dadalı) baxış keçirilmişdi (41).

1918-ci ilin iyulunda Bakı qəza kəndli deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin son iclasında cəbhədəki qərargahın təşviqat dəstəsinin üzvü Ağayevin məlumatına görə rus (molokan) və erməni soyğunçuları kəndlilər arasında düşən çaxnaşmadan istifadə edərək, əllərinə düşəni soyub talamış, çox zaman dinc əhalini öldürmüş, qadınların namusuna təcavüz etmişlər. Bu kimi hadisələrdən sonra isə, əhali vahimə içində qadınları, qocaları, xəstələri və uşaqları başlı-başına buraxıb kəndlərdən qaçırdılar. Bir çox kəndlər tamam yandırılmışdı. Kəndlərdə yoxucu xəstəliklər geniş yayılmışdı (42).

1918-ci ilin iyun ayının 5-də daşnak partiyasına mənsub olan, öz vəhşiliyi və amansızlığı ilə seçilən Andranikin qoşun hissələri Naxçıvanın kəndlərinə hücum etmiş və Azərbaycan türklərinə qarşı vəhşiliklər etməklə 10 minlərlə dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək, soyqırımı və onların əmlakını quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər (43).

Onlar yol boyu Rəhmankənd, Bağlı Hüseyn Saraclı, Hacı Muxan, Ağzıbir, Ayrıvəng, Başkənd, Alıçalı, Karavansaray, Yanıx, Mədinə, Siçanlı, Xartluq Çamırlı, Aşağı Alıça-

lı, Tüskülü, Sadanaxaç, Böyük Məzrə kəndləri və bir sıra digər yaşayış məntəqələrini də dağıtmışlar. Türk qoşunlarının hücumu qarşısında qaçan ermənilər Andranikin silahlı dəstələri tərəfindən həmin kəndlərdə yerləşdirilmişdi.

Baş verən hadisələr ermənilərin siyasi həyatında rəhbər mövqe tutan «Daşnaksütyun» partiyasının Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü siyasətin məntiqi nəticəsi idi.

Erməni qəzeti «Mşak» yazırdı ki, indiyədək bizim ictimai əxlaqi yönümüzü elə olmuşdu ki, həmişə müsəlman qonşularımızla qapalı davranmışıq, ayrı yaşamış, onlarla xeyirxah dostluq münasibətləri yaratmağa çalışmamış, ziyalılarımız, xüsusən də, milli siyasətimizin başında duranlar dəridən-qabığından çıxıblar ki, xalqımızda, demokratiyamızda türklərə, müsəlman millətlərinə qarşı düşmənçilik münasibəti aşılansınlar, onlara qarşı mürtəcə siyasət yeritsinlər (44).

Başqa bir erməni mənbəsində isə qeyd olunurdu ki, daşnak cinayətkarları illərlə erməni fəhlə və kəndlilərini şovinizmlə zəhərləyərək qonşu azərbaycanlı, türk, gürcü, rus və başqa xalqların üzərinə göndərmişlər. Onlar indi də öz fəaliyyətlərini yeni qəhrəmanlıqlarla davam etdirirlər (45). Bu cümlələr erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı məkrli planını ifşa edən tutarlı faktlardı.

Şaumyanın Baküdə katliam verdiyi günlərdə Taşnak liderlərindən Andranik komutasındakı Erməni birlikləri Ocak, Şubat və Mart aylarında Erzurum və Erzincanın köy-lərində binlerce masum insanı ya katletmişlər ya da göçə zorlamışlardır (46).

1918-ci il iyulun 14-də Andranik St.Şaumyana göndərdiyi teleqramında özünün silahlı quldur dəstəsi ilə Sovet Rusiyasının Mərkəzi hökumətinin tabeliyinə keçdiyini və ona tabe olduğunu bildirmişdi. Öz növbəsində St.Şaumyan iyulun 17-də Andranikə cavab teleqramı göndərmişdi. Bu teleqram 1918-ci il iyulun 20-də «Bakinski raboçi» qəzetində çap olunmuşdu. St.Şaumyanın cavab teleqramında isə Andranik

xalq qəhrəmanı adlandırılır və onun bu qəhrəmanlığı haqqında Moskvaya, mərkəzi hökumətə məlumat verdiyini qeyd etmişdi (47).

On minlərlə dinc azərbaycanlının qanını axıdan, evlərini yandıran, kəndləri viran qoyan Andranik V.İ.Leninin yaxın silahdaşı St.Şaumyan tərəfindən alqışlanmış, milli qəhrəman adı verilmişdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərindən gələn məktublardan aydın olur ki, Azərbaycan kəndliləri Bakı Sovetini onların qayğısına qalan hökumət olmadığını bilirdi. Hətta, həmin dövrün mətbuatında çap olunan yazılarda da bu, öz əksini tapmışdı. 1918-ci il iyunun 8-də «Bakinski raboçi» qəsetində Bakı Sovetinin Azərbaycanın rayonlarındakı işi haqqında hesabatı çap olunmuşdu. Orada yazılırdı ki, kəndlilər Bakı Sovetindən çox xahiş etmişlər ki, soyğunçuluqla mübarizə aparmaq üçün və bolşevik hökumətinin erməni milli hökuməti deyil, doğrudan da beynəlmiləl hökumət olduğunu yəqin etmək üçün oraya beynəlmiləl qoşun göndərsin (48).

Əlbəttə, Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və onun yaratdığı qoşun hissələri heç vaxt beynəlmiləlçi ola bilməzdi, çünki Sovetdə mühüm vəzifə tutan St.Şaumyan, A.Mikoyan, Q.Korqanov, A.Əmirov və başqaları Azərbaycan türklərinə qarşı dərin nifrətləri var idi.

Erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmişdilər. Xüsusən, əksinqilabçı Hamazaspın daşnak silahlı dəstələri daha çox cinayət törətmişdi. Daşnaklar Binəqədi, Hökməli, Qobu kəndləri və Bakı qəzasının başqa kəndlərində özbaşınalıqlarını davam etdirmişlər (49).

St.Şaumyan siyasi hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və eyni zamanda, ermənilərə daha çox ərəzilər boşaltmaq, yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmək üçün Moskvadan hərbi – texniki və maddi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Bu xahişin nəticəsi olaraq, RSFSR hökuməti tərəfin-

dən 1918-ci il iyunun 23-də St.Şaumyanın sərəncamına 4 zirehli avtomobil, 13 təyyarə və bir çox başqa hərbi ləvazimat göndərilmişdi (50).

Həmin dövrdə RSFSR Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarının müavini, milliyyətə erməni olan L.M.Qaraxan (Qaraxanyan) təyin edilməsi də ermənilərin silahlandırılmasında xüsusi rolu olmuşdu (51).

V.İ.Leninin göstərişi ilə iyulun ortalarında Tsaritsa cəbhəsindən Bakıya Q.K.Petrovun komandanlığı altında, yaxşı silahlanmış 800 nəfərdən ibarət hərbi hissə də göndərilmişdi (52).

Bakı Xalq Komissarları Soveti, eləcə də «Daşnaksüt-yun» təşkilatı, Erməni Milli Şurası Bakının azərbaycanlıların əlinə keçməsinə deyərək və Azərbaycan Cümhuriyyətini məhv etmək üçün, hətta İngilislərin əlaltısı, Sovet Rusiyasına qarşı vuruşan, keçmiş çar zabiti Biçeraxovun hərbi dəstəsindən də istifadə etmək qərarına gəlmişdilər.

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi buraxıldı. Bunun ardınca mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin keçmiş müsəlman üzvləri fəvqəladə iclas çağırmışdı. İclasda 4-cü Dövlət duması və Zaqafqaziya seyminin keçmiş üzvi M.Y.Cəfərov sədrlik, Seymin keçmiş üzvi R.Vəkilov isə kateblik etmişdi (53). İclasda Türk demokratik partiyası federalist «Musavat» fraksiyası və partiyasız demokratik qrupun Zaqafqaziya Seyminin keçmiş üzvlərindən: X.b.Xasməmmədov, F.X.Xoyski, M.B.Hacinski, M.b. Hacıbababəyov, d-r X.P.Sultanov, N.b.Nərimanbəyov, D.Məlik–Yeqanov, M.Q.Seyidov, Q.b.Şahtaxtinski, Ş.b.Rustambəyov, Q.M.Axundzadə, M.Mahmudov, A.b.Mahmudbəyov, X.b.Məlik–Aslanov; Müsəlman sosialist partiyası blokundan: B.Rizayev, C.Hacinski və M.Məhərrəmov; Rusiya müsəlmanlarının «İttihad» partiyasından S.M.Qəniyev, E.Q.Məmmədbəyov, Müsəlman sosial-demokratik menşevik «Hümmət» partiyasından nümayəndələr iştirak etmişdir (54).

Mayın 27-də isə Seymin müsəlman nümayəndələri Azərbaycan Milli Şurasında birləşdilər, Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə seçilmiş və mayın 28-də yeni milli dövlətin yaradıldığı elan edilmişdi. Bu vaxta qədər coğrafi məfhum kimi tanınan Azərbaycan sözü indi dövlət adına çevrilmişdi. Tatar, Zaqafqaziya müsəlmanları və Qafqaz türkləri kimi çağırılan, 2 milyon əhali rəsmi şəkildə azərbaycanlı adlandırılmışdı (55).

1918-ci il mayın 28-də Milli Şura 6 bənddən ibarət «İstiqlal bəyannaməsi»ni qəbul etmişdi. Həmin Bəyannamədə Azərbaycanın müstəqil Xalq Cümhuriyyəti formasında olması, bu dövlət bütün millətlərlə, o cümlədən qonşu dövlətlərlə mehriban şəraitdə yaşayacağı, millət, din, dil, sinfi fərq qoymadan Cümhuriyyət vətəndaşları azad və bərabər şəraitində yaşayacaqları, Cümhuriyyət daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafına imkan yaradılacağı qeyd olunmuşdu (56).

Dünyada ilk müsəlman respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı qonşu İran dövlətini çox qorxuya salmışdı. İran hökuməti yeni yaranmış dövlətin adını Azərbaycan adlandırılmasından ehtiyatlanmışdı və öz etirazını bildirmişdi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti çox vaxt xaricə göndərilən sənədlərdə «Qafqaz Azərbaycanı» adını işlətməli olmuşdu (57).

1918-ci ilin may ayında Azərbaycan hökuməti və onun yaratmış olduğu Xarici İşlər Nazirliyinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri Azərbaycanın müstəqilliyini dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq və yenicə öz müstəqilliklərini əldə etmiş qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri nizamlamaqdan ibarət olmuşdur. Həmin dövrdə Xarici İşlər Nazirliyinin bütün fəaliyyəti bu istiqamətə yönəlmişdir.

1918-ci il mayın 30-da Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması haqqında dünyanın əsas dövlətlərini məlumatlandırmışdı (58). Bu barədə İstanbula, Buxarestə, Vyana, Parisə, Londona, Romaya, Vaşiqtona, Sofi-

yaya, Tehrana, Madridə, Haaqaya, Moskvaya, Stokholma, Kiyevə və Tokioya radioteleqramlar göndərilmişdi (59).

Mələumdur ki, yeni yaradılmış Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi yer, siyasi şəraitə uyğun olaraq, əvvəlcə Tiflis, sonra Gəncə şəhəri olmuşdu. Azərbaycanın qəlbi, mərkəzi Bakı, rus və erməni əsgərlərinin işğalı altında idi. Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi (60). Bu qüvvələr isə şəhəri döyüşsüz təslim etmək istəmirdilər.

Bakını mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən şəhər olduğundan, ermənilər buranı əldən vermək fikirində deyildilər. Eyni zamanda, Bakı Rusiya üçün də həyatı əhəmiyyəti var idi.

Ümumiyyətlə, Bakını ələ keçirmək uğrunda dünya dövlətləri arasında ciddi mübarizə getmişdi. Onları maraqlandıran əsasən, Bakı nefti və bu şəhərin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi olmuşdu. Bu baxımdan, İstanbuldan Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramı maraqlıdır. 1918-ci il iyulun 19-da göndərilmiş həmin teleqramda deyilirdi: Alman səfiri ilə əvvəlki görüşdən biz öyrəndik ki, almanlar Bakı haqqında fikirləşir və narahatdırlar. Səfir soruşurdu, əgər bolşeviklər Bakını ələ keçirəsələr, şəhəri dağıdmayacaqlarmı, neft quyularını məhv etməyəcəklərimi? O işarə edirdi ki, Bakı hərəkət-bolşeviklərdən çox erməni hərəkəti (61).

Ermənilər nəyin bahasına olursa – olsun Bakını əldən verməmək üçün bütün silahlı dəstələrini Gəncəyə doğru hücumla göndərmişdilər. St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni-rus bolşevik siyasi ittifaqının hərbi hissələri Gəncə şəhərini ələ keçirməyə çalışmışdı. Bunun üçün şəhər üzərinə erməni silahlı dəstələri göndərilmişdi.

Nağı Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır ki, biz Bakıda yerləşən rus və erməni qüvvələrinin Gəncə üzərinə hücumla hazırlaşdıqlarını duymuşduq (62).

Azərbaycan-Türk ordusuna qarşı vuruşan Bakı Soveti qoşununun əsgər və komandir heyətinin, demək olar ki, bö-

yük bir hissəsi ermənilərdən ibarət olmuşdu. Bu fikiri daha da möhkəmləndirmək üçün, Bakı XKS-nin hərbi dəniz işləri komissarının müavini B.P.Şeboldayevin RSFSR Xalq hərbi dəniz işləri komissarına göndərdiyi 23 iyun 1918-ci il tarixli məktubuna nəzər yetirək. Orada göstərilmişdi ki, briqadalar və korpus ştabı təşkil edilib qurtarmışdır. Korpus ştabına korpus komandiri (keçmiş polkovnik) Kazarov, ştab rəisi (baş ştabın keçmiş polkovniki) Avetisov və başqaları daxildir; siyasi baxışları etibarilə bunların çoxu daşnakdır (63).

Başqa bir məlumatda isə göstərilmişdi ki, Sovet qoşunları tərkibinə erməni milli qoşun hissələrinin hamısı daxil edilmişdi. Daşnakların güclü təsiri altında olan bir qism əsgərlər çox vaxt fitnəkarlıq məqsədilə Azərbaycan kəndlilərinə qarşı təcavüzkarlıq etmişdilər. Komandir heyətinin çatışmazlığı üzündən sovet qoşunlarında köhnə ordunun zabidlərindən istifadə etmək lazım gəlmişdi ki, bunların da xeyli hissəsi antisovet əhvali-ruhiyyədə idilər. Yüksək rütbəli keçmiş zabidlərdən bəziləri (Avetisov, Hamazasp və başqaları) xəyanətçilik etmişdilər (64).

Bakı Sovetinin 15 iyun 1918-ci il tarixli fəvqəladə iclasında daşnak Ohancanyan və onun partiya yoldaşı Martirosyan öz fraksiyalarının cəbhəyə mütəşəkkil dəstə göndərmək haqqında qərarını elan etmişdi. Onlar qalan erməni fraksiyalarını cəbhəyə getməyə çağırmışdılar (65).

Qatı daşnak Məlik Yolçıyan açıqca bildirmişdi ki, onların hədəfi sovet hakimiyyətini yaymaq və sui-qəsdli məhv etmək məqsədilə ən ciddi tədbirlər görmək olmuşdu (66).

Azərbaycanlıları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmiş Hamazasp, Avetisov və başqa cinayətkar ermənilər, indi də Gəncə və onun ətrafındakı kəndlərdə qırğınlar törətmək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini məhv etmək üçün bolşevik-sovet bayrağı altında hücum keçmişdilər.

Andranikin ordusu isə Azərbaycanın qərb torpaqlarında və Naxçıvanın əyalətlərində dəhşətli qırğınları davam et-

dirməsi barədə Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökumətinə xəbərlər gəlirdi.

Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, Yeni Bəyazıtda bir neçə müsəlman kəndi yenə də dağıdılmışdı. Onların generalı Andranik, öz ordusunu Zəngəzur tərəfdən Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının sərhədlərinə çəkərək Gorusa yaxınlaşmışdı (67).

Andranikin silahlı dəstələri Naxçıvanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı Şeyxmahmud, Didivar, Uzdioba, Cəhri, Rza, Tumbul, Koşməbasar, Xoşneşin, Qahab, Sirab, Nəhəcir, Ərəzin, Camaldın, Qızılca, Bənəniyar, Soltax, Kırma və onlarca digər kəndləri dağıtmış, 100-lərlə dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməklə, soyqırımını və kütləvi ölüm cinayətləri törətmiş, onların əmlaklarını, mal-heyvanlarını talan etməklə quldurluq etmişlər (68).

Lakin 1918-ci ilin yayında Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu Kazım Qarabəkirin komandanlığı altında öz əllərinə keçirən türk qoşunları Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşması və Andranikin quldur dəstəsini top atəşinə tutması nəticəsində qırğın və talanlara son verilmişdi (69).

Türklərin gəlişini eşidən Naxçıvan qəzasının kəndliləri öz kəndlərinin müdafiəsinə qalxmışdılar. Nehrəm kəndində bütün qonşu kəndlərin zəhmətkeşlərinin iştirakı ilə xalq qoşunu dəstələri yaradılmışdı. Silahlanmış xalq 1918-ci il iyun ayının axırlarında Nehrəm kəndinin yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzmişdi. Nəticədə, Andranik Qarabağ dağlarına doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdu (70).

Ermənilərin Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında törətdikləri vəhşiliklər Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən geniş təhqiq olunmuşdur. Bununla əlaqədar çoxsaylı şahid ifadələri, dindirilmə protokolları, məruzələr eyni zamanda polis idarələrində tərtib olunmuş rəsmi sənədlərdə faktiki materiallar toplanmış-

dır. 1919-cu il may ayının 9-da Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəza kəndlərinin əhalisi üzərində ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımlar, talanlar və digər zorakılıq hərəkətləri haqqında təhqiqat materialları əsasında ətraflı məruzələr hazırlayaraq komissiyaya təqdim edilmişdir (71).

Təhqiqat işlərinə məlum səbəblərdən Lənkəran qəzasında, Zəngəzur qəzasının əksər hissəsində, ümumiyyətlə, Gəncə quberniyasının dağlıq zonası ərazisində başlamaq mümkün olmamışdır (72).

Komissiya üzvləri Gəncə qəzası üzrə-1, Zəngəzur qəzası üzrə-65, Cavanşir qəzası üzrə-1, Cəbrayıl qəzası üzrə-10, Şuşa qəzası üzrə-11 qərar layihəsi hazırlamışdır (73).

1919-cu il avqustun 27-də fəvqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Ç.Klassovski tərəfindən komissiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar tərtib edilmiş arayışda göstərilirdi ki, komissiya tərəfindən toplanmış materiallar 36 cild və 3500 vərəqdən ibarətdir. Bakı şəhəri və ətrafında törədilmiş zorakılıq hadisələrini əks etdirən materiallar 6 cild 740 vərəqdır. Bu materiallar Göyçay qəzasının Kürdəmir və başqa kəndləri üzrə 4 cild 340 vərəq, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə 7 cild 952 vərəq, Zəngəzur qəzasının dağıdılmış kəndləri üzrə 2 cild 80 vərəq, Quba şəhəri və Quba qəzası üzrə 3 cild 451 vərəq və s. idi (74).

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayət hərəkətlərinin təşkilatçıları və iştirakçıları olan şəxslər barəsində cinayət işi qaldırmaq haqqında hazırlanmış qərarlarda 194 nəfərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında məsələ qaldırılmışdı (75).

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın müstəqilliyi Paris sülh konfransı iştirakçısı olan ölkələr tərəfindən de-fakto tanınması ilə əlaqədar olaraq həmin il fevral ayının 9-da Azərbaycan Parlamenti amnistya haqqında qanun qəbul etmişdi. Həmin qanunla milli ədavət zəminində qaldırılmış cinayət işlərinə xitam verildiyi elan olunmuşdu. Lakin ermənilərin cinayətkar əməlləri davam etdiyindən FTK öz işini 1920-ci ilin

aprel işğalına qədər davam edirmişdir. Aprel işğalından sonra Azərbaycanda qurulan sovet hökuməti FTK-nin işinə xitam vermişdir.

Təxminən 20 ay fəaliyyət göstərən bu komissiya, böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da, ermənilərin xalqımızın başına açdığı müsibətlər haqqında çoxlu faktiki materiallar toplamağa müvəffəq olmuş və bu gün bizə həmin faktlar, xalqımızın tarixindəki qaranlıq səhifələri yenidən işıqlandırmaq üçün böyük köməklik göstərməkdədir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiyi qeyd olunmuşdu. Eyni zamanda, burada 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş (cəmi 7729 nəfər öldürülmüşdür – V.A.), 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq (cəmi 2339 nəfər yaralanmışdır – V.A.) yaralanması göstərilmişdi (ermənilər tərəfindən öldürülən və yaralanan azərbaycanlılar, cəmi 10068 – V.A.) (76).

1918-ci ilin iyun-avqust aylarında Naxçıvan bölgəsində, may-avqust ayında isə Zəngəzurun Sisyan bölgəsində Andranikin və digərlərinin başçılıq etdikləri silahlı qüvvələr Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və həmin ərazilərdə «etnik təmizləmə» aparmaqla məşğul olmuşdular (77).

Sisyanda aparılan «etnik təmizləmə» tədbirləri Qafan rayonunda da həyata keçirilmişdi. Bu rayonun əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər (78).

Andranikin silahlı dəstələri Göyçəni dağıtdıqdan sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Görüs nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirmiş, erməni qoşunlarının Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün

məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi (79).

Lakin ermənilər öz ərazilərini genişləndirmək üçün müsəlmanlara heç bir rəhm etmirdilər. Hətta, könüllü öz evini tərk edən insanların evlərini yandırır, kəndləri dağıdır, mal-qaranı aparırdılar.

Zəngəzur Qəza rəisinin vaxtaşırı verdiyi məlumata görə Sisyan mahalının 1, 2, 3, 4 və 5-ci polis sahələrinin müsəlman kəndləri məhv edilmişdi. Bir çox kəndlər isə demək olar ki, yer üzündən silinmiş və 50.000 müsəlman qaçqını 4-cü polis sahəsi və Cəbrayıl qəzası üzrə yayılmışdı.

Şahidlərin ifadələrinə və rəsmi sənədlərə görə Zəngəzur qəzasının Vağudi kəndində 400 nəfər müsəlman qətl-qarətdən yaxa qutarmaq üçün məscidə sığınmış, ermənilər isə əvvəlcə məscidin içinə partlayıcı atmış, sonra isə onu yandırmışdılar (80).

Zəngəzur qəza rəisinin 20 oktyabr 1918-ci il raportunda, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin avqustunadək, erməni quldurlarının silahlı təcavüzünə məruz qalmış 1-ci sahənin aşağıdakı kəndlərinin siyahısı verilir:

1) Kürdlər kəndi 1917-ci ilin dekabrında dağıdılmışdır: 150 min manat zərər vurulmuşdur.

2) Ərəmis (Ərəfsə) yenə dekabr ayında dağıdılmışdır: 6 nəfər öldürülmüş, 180 min manat zərər vurulmuşdur.

3) Bəhrili kəndi yenə həmin dövrdə dağıdılmışdır: 9 nəfər öldürülmüş, 100 min manat zərər vurulmuşdu.

4) Dulus kəndi yenə həmin dövrdə dağıdılmışdır: 90 min manat zərər vurulmuşdu.

5) Qarakilsə yanvar ayında (1918) dağıdılmışdı: 165 nəfər öldürülmüş, 300 min manat zərər vurulmuşdur.

6) Pulkənd kəndi həmin dövrdə dağıdılmışdı: 19 nəfər öldürülmüş, 160 min manat zərər vurulmuşdur.

7) Ərikli kəndi həmin ilin aprel ayında dağıdılmışdır: 25 nəfər öldürülmüş, 128 min manat zərər vurulmuşdur.

8) Dəstəkert kəndi həmin ilin aprel ayında dağıdılmışdır: 100 min manat zərər vurulmuşdur.

9) Şıxlar kəndi həmin ilin iyun ayında dağıdılmışdır: 95 nəfər öldürülmüş, 500 min manat zərər vurulmuşdur.

10) Zabalzadur kəndi həmin dövrdə dağıdılmışdır: 90 min manat zərər vurulmuşdur.

11) Şəki kəndi avqust ayında dağıdılmışdır: 95 nəfər öldürülmüş, 16 milyon manat zərər vurulmuşdur.

12) Yaqublu kəndi həmin ilin avqust ayında dağıdılmışdır: 28 nəfər öldürülmüş, 6 milyon manat zərər vurulmuşdur.

13) Qızılciq kəndi həmin ilin avqustunda dağıdılmışdır: 27 nəfər öldürülmüş, 5 milyon manat zərər vurulmuşdur.

14) Vağudi kəndi həmin ilin avqust ayında dağıdılmışdır: 96 nəfər öldürülmüş, 13 milyon manat zərər vurulmuşdur.

15) Sisyan kəndi həmin ilin sentyabrında dağıdılmışdır: 60 adam öldürülmüş, 800 min manat zərər vurulmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan sənədlərdən göründüyü kimi Ermənistanın indiki inzibati ərazisinə daxil olan təkcə Sisyan rayonunda 9 ay müddətində dağıdılan 15 kənddə 625 nəfər öldürülmüş, 51.390.000 manat zərər vurulmuşdu (81).

Zəngəzur qəza rəisinin 1918-ci il 12 sentyabr tarixli məlumatına görə Andranikin rəhbərliyi altında ermənilər Rut, Darabas, Ağadi, Vağudi, Ərikli, Şükürlü, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılciq, Qara-Kilsə, İrlik, Paxlilu, Darabas, Kürtlər, Xotanan, Sisyan və Zabalzadur kəndlərini dağıtmış və yandırmışdılar. Həmin kəndlərdə 500 nəfər kişi, qadın və uşaq qətlə yetirilmişdi.

Zəngəzur Qəza rəisinin 26 noyabr 1918-ci il, 655 saylı teleqramında qeyd olunurdu ki, Sisyan mahalını məhv etdikdən sonra erməni silahlı dəstələri Mehri dərəsində müsəlman kəndləri olan Lehvaz-70 ev, Tey (Acılı)-75 ev, Mülk-30 ev, Gül-10 ev, Bənövşə-Puş-5 ev, Tağamir-25 ev, Vartanizor-I - 100 ev və Vartanizor-II-də - 60 ev dağıtmışdılar. Bu kəndlər üzrə 200 nəfəri amansızlıqla qətlə yetirmişdilər.

Gəncə qubernatorunun ünvanına göndərilən 6 yanvar 1919-cu il, 152/10 sayılı teleqramda isə Gorusa İngilis-fransız diplomatik heyətinin gəlməsinə baxmayaraq, ermənilərin qonşu müsəlman kəndlərinə hücumunun davam etdirildiyi göstərilirdi. Ermənilər dinc müsəlmanları qətlə yetirmiş, əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmışdı. Razdərə, Əsgərli, Vələlər kəndləri qarət olunmuş və yandırılmışdır.

Zəngəzur Qəza rəisinin Gəncə Qubernatoruna göndərdiyi 15 dekabr 1918-ci il tarixli, 745 sayılı teleqramında verdiyi məlumatına görə ermənilər tərəfindən qonşu müsəlman kəndləri – Əlidərə, Mərziğit, Tuğut kəndləri dağıdılmış, yandırılmışdı. Eyni zamanda Nüvədi və Eynazor mühasirə edilmiş və atəşə tutulmuşdur (82).

Gəncə qubernatorunun adına göndərilmiş 14 fevral 1919-cu il tarixli 394 sayılı teleqramda deyilirdi: zağalı kəndinin (Göyçə mahalı) 311 müsəlman əhalisinin adından bildirilirdi ki, 28 yanvar 1919-cu il tarixdə onların kəndləri erməni qoşun birləşmələri tərəfindən dağıdılmış, kəndin 15 müsəlman sakini öldürülmüş qalanları isə azərbaycana qaçmışlar (83).

Gəncə quberniyasının qubernatoru Vəkilovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ünvanladığı çoxsaylı teleqramlarında Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarının azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verir və hökumətin təcili və ciddi tədbirlər görməsini xahiş edirdi.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin ən çox vəhşiliklər törətdiyi Azərbaycan ərazilərindən biri də Qarabağ bölgəsi olmuşdur. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanıb Andranikin qüvvələri ilə birləşərək, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisini silah gücünə qovaraq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək fikrində idilər. Lakin onların məkrli planı azərbaycanlıların güclü müqaviməti nəticəsində baş tutmamışdır.

Əlimərdanbəy Topçubaşov «Azərbaycanın təşəkkülü» əsərində Andranikin Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında azərbaycanlıları qovub onların yerinə İrandan, ələlxüsus da, Türkiyədən gəlmə ermənilərin köçürməsindən yazmış və qeyd etmişdi ki, onun fikri Qarabağı Azərbaycandan ayırıb Ermənistanla birləşdirməkdir (84).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Cavanşir qəzası üzrə bir qərar layihəsi hazırlamışdı (85).

Ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində Cavanşir qəzasının Kolanı kənd icmasına daxil olan kəndlərin əhalisi öz doğma yerlərini tərk etməyə məcbur olurlar. Lakin yolda əhalinin çoxu – xüsusilə qadınlar və uşaqlar soyuqdan və acıdan yollarda məhv olurlar. Qaçqınların çoxu erməni quldur dəstələri tərəfindən amansızcasına qətlə yetirirdilər. Kəndlərdən qaça bilməyən xəstələrə və qocalara belə aman verməyən ermənilər onları son nəfərinə qədər qəddarcasına güllələmiş və ya xəncərlə doğramışlar (86).

Cavanşir qəzasının bir neçə kəndinin, o cümlədən İmarət-Qərvənd kəndinin əhalisi və Umudlu kəndi əhalisinin bir hissəsi erməni təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün payız aylarında Murov dağın çətin və keçilməz yollarından böyük tələfatlarla aşaraq Cavanşir qəzasının aran kəndlərinə gəlir və həmin qəzanın müxtəlif kəndlərində özlərinə sığınacaq tapırdılar.

1918-ci ilin yaz və yay aylarında Cavanşir qəzasının düzənlik hissəsinin müsəlman əhalisinə qarşı da dağıdıcı basqınlar edirdilər. Aran kəndlərinin əhalisi 1918-ci ilin yayında öz mal-heyvanlarını yaylaqlara apara bilmədikləri üçün çoxu tələf olurdu.

N.Mixaylov 1919-cu il mayın 9-da Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına təqdim etdiyi məruzədə göstərirdi ki, Cavanşir qəzasındakı ermənilər qəzada yaşayan azərbaycanlıların torpaqlarını Ermənistan Respublikasının ərazisi elan edərək Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaq belə istəmirlər və əvvəlki kimi öz zorakılıq hərəkətlərini davam etdirirlər.

N.Mixaylovun məruzəsində qeyd olunurdu ki, Cavanşir qəzasında 12 azərbaycanlı kəndi (Dəmirlər, İmarət-Qərvənd, Çarəktar, Umudlu, Qaralar, Şırxəvənd, Bruc, Əli-Ağalı, Xaçın-Dorvatlı, Çıraxlı, Hacı) tamamilə dağıtmaqla yanaşı, erməni quldur dəstələri tərəfindən ətrafdakı digər azərbaycanlı kəndlərinə də basqınlar edilir, adamlar qarət olunur və qətlə yetirirlər. Azərbaycanlıların iribuynuzlu və xırdabuynuzlu malheyvan sürülərini zorla sürüb aparırlar (87).

Cavanşir qəzası ərazisində ermənilər yaşına, cinsinə fərq qoymadan uşaqlara, qadınlara, qocalara və hətta, şikəstlərə belə aman vermədən azərbaycanlılara qarşı çoxsaylı cinayətlər törətmişdilər. Məsələn, Umudlu kəndində Süleyman Qazax Aslan oğlu, Məhəmməd Məşədi Paşa oğlu və Kazım Atam oğlu ermənilər tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, sonra isə onların cəsədlərini doğrayaraq hər hissəni bir yerdən asmışlar.

Hacı Qərvənd kəndində qətlə yetirilmiş Zeynəb Şirin qızının döşləri kəsilmişdir. Dovşanlı kəndinin bir hissəsi olan Korakor kəndinin sakinləri Ramazan Novruz oğlu, Qönçə Ocaqqulu qızı və şikəst Süleyman Həsənəli oğlu qəddarlıqla qətlə yetirilmiş və meyidləri yandırılmışdır. Şırxəvənd-Ballıqaya kəndinin sakini Soltan Əli İmam oğlu Qazançı kəndi yaxınlığında saxlanılmış, vəhşiliklə öldürülmüş və yandırılmışdı. Güneyqala-Şırxəvənd kəndinin sakinləri Şərit İsmayıl oğlu və Rəcəb Novruzəli oğlunun meyidləri tapılarkən ermənilər tərəfindən başlarının kəsildiyinin şahidi olmuşlar (88).

Şahidlərin ifadələri əsasında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Cavanşir qəzasında azərbaycanlılara qarşı vəhşiliklər törədilməsinə rəhbərlik etmiş ermənilərin bir qrupunun adları da müəyyənləşdirilmişdi. Bunlar Yuxarı Qarxun kəndində torpaq sahibi mühəndis Konstantin Abramov, Avan Yüzbaşyevin malikanəsini idarə edən Baqrat bəy Məlik-Şahnazarov, Marağalı kənd icmasının kəndxudası Nerses Manukov, Gülyataq kəndinin sakini İvan bəy Mirzəbəyov, Dov-

şanlı kəndindən Artyom və Muku Sukiasovlar, Yevrem və Nikolay Şahbaqovlar, Bazarkənddən Nikolay Saruxanov, Vank kəndindən Tiqran Asan Cəlaloğlu, Yuxarı və Aşağı Çaylı kəndlərindən Şamir Ağabekov, Setrak Usubbekov, Talış kəndindən Tyuni Atambekov, Ağdərə kəndindən Karapet Anastasov, Talış kəndindən İsaak və Minas Ter-Danielov qardaşları, həmin kənddən Rüstəm Babayev, Çardaxlı kəndindən Baxış Avanesov, Aşağı Çaylı kəndindən Akopcan Masesov, Nikolay Sokratov, Ağdərəli Markos bəy Ter-Astaturov, Marqoşavan kəndindən Atakişi Xaçaturov və başqaları idi. Bu ermənilər Cavanşir qəzasında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərin yalnız rəhbərləri deyil, həm də şəxsən onların öldürülməsində, onlara işgəncə və əzablar verilməsinin iştirakçıları idilər (89).

Komissiya Cəbrayıl qəzası üzrə 10 qərar layihəsi hazırlamışdır (90).

1918-1919-cu illərdə erməni silahlı quldurları tərəfindən Cəbrayıl qəzasında törədilən vəhşiliklər haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Mixaylovun məruzəsində geniş məlumatlar verilir.

Məruzədə 1918-1919-cu illərdə ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində ziyan çəkmiş Cəbrayıl qəzasının kəndlərinin (26 kənd) siyahısı verilir: Düdükçü, Edilli, Ağbulağ, Qoqa, Çirakuz, Axullu, Arış, Qaragöllü, Doşulin, Toqo, Əfəndilər, Aşıq Məlikli, Xolafli, Tatar, Şıxlar, Sirik, Ağcakənd, Dələnlər, Mülkədarlı, Qərvənd, Qaradağlı, Zərgər, Boliant, Eyvazlı, Əvətli, Məzrə.

Cəbrayıl qəzasında azərbaycanlı kəndlərinin qarət edilməsi və yandırılması həm də dinc insanların qətlə yetirilməsi və yaralanmaları ilə müşayiət olunurdu. Bununla bağlı həmin dövrdə Cəbrayıl qəza rəisinin, eləcə də qəzanın ayrı-ayrı sahə nəzarətçilərinin Cümhuriyyət rəhbərlərinə ardıcıl göndərdikləri geniş məlumatlar arxiv sənədlərində öz əksini tapıb. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

1918-ci il dekabrın 7-də Cəbrayıl qəzasının Arış kəndinə erməni silahlı quldur dəstələri basqın etmiş, əhalinin qoyun sürülərini sürüb aparmışlar. Dekabrın 5-də isə silahlı ermənilər Qaragöllü kəndinə hücum edərək qoyun sürülərini aparmışlar. Dekabrın 2-də erməni silahlı quldur dəstələri Aşıq Məlikli kəndinə hücum edərək əmlaklarını talan etmiş, evlərini yandırmış, mal-heyvanlarını isə sürüb aparmışlar. Bu kənddə bir kişi öldürülmüşdür. Dekabrın 2-də ermənilər Xoflu, Tatar, Şıxlar kəndlərini talan etmiş, yandırmış, mal-heyvanlarının bir hissəsini məhv etmiş, bir hissəsini isə sürüb aparmışlar. 1919-cu il fevralın 27-də Ağcakənd Dələnlər və Mülkədarlı kəndlərinin erməniləri yenidən Sirik kəndinə hücum edərək yenə də bu kəndin bir hissəsini yandırmış, 11 kişi, 10 qadın, 14 uşaq qətlə yetirilmiş (cəmi 35 nəfər – A.V) və 2 kişi yaralanmışdı (91).

Axullu kəndinin qarət və yandırılması zamanı iki kişi, üç qadın və bir uşaq öldürülmüş (6 nəfər – A.V.), bir kişi yaralanmışdır. Məzrə kəndinə hücum zamanı altı kişi öldürülmüşdü (6 nəfər – A.V.). (92).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu il 20 sentyabr tarixli iclasında Cəbrayıl qəzasının Düdükçü kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılması haqqında verilən hesabatı uyğun olaraq qərar qəbul edilmişdir (93).

1920-ci il yanvar ayının 21-də Cəbrayıl qəzasının 3-cü sahə pristavı Cəmilbəyov Azərbaycan Respublikası Parlamentinə göndərdiyi teleqramda Qəzanın 8 kəndinin erməni hərbi hissələri tərəfindən məhv edilməsi haqqında məlumat verirdi. (94).

Komissiya Şuşa qəzası üzrə – 11 qərar layihəsi hazırlamışdır (95).

Gəncə quberniyasının ən çox ziyan çəkən qəzasının biri də Şuşadır. Komissiyanın məruzəsində şahidlərin ifadələri əsasında ermənilərin Şuşa qəzasında törətdikləri cinayətlər 27 maddədə sadalanırdı. Şahidlərin ifadələrinə görə 1918-ci

ilin dekabrında ermənilər 2-ci polis sahəsinə daxil olan Qoqa kəndinin azərbaycanlılar yaşayn 55 evdən ibarət malikanələr dağıdılaraq yandırılır. Mülkədar Cavanşirin malikanəsi də dağıdılıb yandırılmış, ailə başçısı Əsəd Ağa Cavanşiri, onun oğlu Soltan ağanı, qızı İranə Bəyimi, qardaşı qızı Fatma Bəyim Cavanşiri, ev qulluqçusu İncə İbad qızını, nöqərləri Allahverdi Əziz oğlunu, İsa Abış oğlunu və Vəli Kərbalayı Ələsgər oğlunu öldürmüş (8 nəfər – A.V.), ölümləri təhqir edərək onları soyundurub sonra da xəncərlə doğramışlar. 1919-cu ilin may ayına qədər Tuğ mülkədarı Ağa bəy Məlik-Aslanovun üzərinə hücum edən ermənilər onu öldürüb, əmlakını müsadirə edirlər. Tuğ sakini Güldəstə xanım Nəcəf bəy qızını da döyə-döyə öldürürlər. Tuğ yolunda ermənilər Novruz Qasım oğlunu və mülkədar Səlim bəy Məlik-Aslanovu qarət edir və sonra isə döyərək öldürürlər (Tuğ kəndinin 4 nəfər sakini öldürülür – A.V.). 1919-cu il martın 9-da ermənilər Şuşa şəhərinə yaxın şose yolunda 4 nəfər azərbaycanlı əsgəri soyunduraraq güllələmiş və 3 nəfərin ölüsünü isə gizlətməmişlər (cəmi: 7 nəfər öldürülmüş – A.V.).

FTK şahid ifadələrinə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, yalnız Şuşa qəzasında dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmiş azərbaycanlı kəndlərində öldürülənlərin sayı 100 nəfərdən çox idi. Öldürülənlər üzərində ağılagəlməz vəhşiliklər edilmişdir. Onlar süngülərlə dəlik-deşik edilir, başları kəsilir, kiçik yaşlı uşaqlar süngülərə taxılaraq vəhşiliklə öldürülür, qadınların döşü, kişilərin burun, qulaq və cinsiyyət üzvləri kəsilirdi. Ölümləri doğrayır, yandırır və hər cür təhqirlərə məruz qoyurdular (96).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvi M.Mixaylovun məruzəsində Şuşa qəzası üzrə Abdal və Gülablı, Ətyeməzli, Xıdırlı, Quzanlı, Divonəmirqor, Qoqa, Kovşatlı, Koybaşkənd, Mərzəli-Muğanlı, Salakətin kəndlərinin (bu kəndin vəziyyətilə bağlı məlumat FTK-in üzvi A.Novatsikinin məruzəsində yer alıb) ermənilər tərəfindən dağıdılması, əmlakların

qarət olunması və dinc müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verilir. Həmin məlumatlar hazırda Dövlət Arxivinin 1061-ci fondunda saxlanılmışdır (97).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycanın mübahisəsiz ayrılmaz hissəsi olan Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları ərazisində müvəqqəti general-qubernator yaradır. Yanvarın 29-da Xosrov bəy Sultanov oraya general-qubernator təyin edilir. Yalnız bundan sonra Azərbaycan ordusunun nəzarəti altında olan yerlərdə erməni vəhşiliklərinin qarşısını qismən almaq olur. Cümhuriyyət dövründə Gəncə quberniyasına daxil olan Zəngəzur, Cavanşir Cəbrayıl və Şuşa qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olaraq qalırdı. Lakin Sovet ordusu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Sovet-rus hökuməti Zəngəzuru ermənilərə verdi, Qarabağı iki hissəyə paçalayaraq (dağlıq və aran Qarabağ), gələcəkdə ermənilərə vermək üçün, onun dağlıq hissəsində erməni əhalisinin sayı süni olaraq artırıldı. Bu da sonralar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasına və 1988-1994-cü illərdə isə rus ordusunun köməyi ilə ermənilər tərəfindən işğal olunmasına gətirib çıxartdı.

Sisyanda aparılan «etnik təmizləmə» tədbirləri Qafan rayonunda da həyata keçirilmişdi. Bu rayonun əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər (98). Ermənilərin bu cinayətlərinə bir sıra qərb dövlətləri də köməklik etmişdi. Fransanın İrəvandakı nümayəndəsi Antanta bloku adından bildirmişdi ki, Antanta Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda daşnakların hərbi əməliyyatlarına hər cür yardım göstərəcəkdir (99).

Bir tərəfdən Andranikin quldur ordusu Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda Azərbaycan kəndlərini dağıtmış, əhaliyə divan tutmuş, o biri tərəfdən, Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin erməni qoşun hissələri, başda Qırmızı ordunun qərargah rəisi Avetisov, Şamaxı dəs-

təsinin komandanı Kazarov, sovet batalyonunun döyüşcü komandiri Ohanesov, Quba dəstəsinin rəisi Davıdyants, briqada komandiri Hamazasp olmaqla, Göyçay qəzasındakı Qaraməryam kəndi yaxınlığında, Şamaxı altındakı döyüşlərdə, Qubada, Mərzəə altında azərbaycanlılara qarşı qətlialmlar törətmiş, evləri yandırmış, dinc əhalini öz doğma yurd-yuvalarından qovmuşdular (100).

1918-ci ilin iyul ayında erməni silahlı dəstələri Göyçay qəzasının Kürdəmir kəndinə basqın etmişlər. Arxiv sənədində göstərilir: Bolşeviklər kəndə daxil olmağa başlamışdılar. Ermənilər qabaqda getmiş və kəndə birinci soxulmuşdular. Onlar müsəlmanları – kişiləri, qadınları və uşaqları rəhm etmədən qırmağa başlamışdılar (101).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən, Gəncə təhti – təhdiddə ikən, digər tərəfdən də, Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üzrə bir plan tərtib ediyordular. Azərbaycanın atəş ilə qılıcdan keçirilməsi planı!

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə, öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirəmməzdi (102).

Yeni qurulmuş, gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başı üstünü ölüm təhlükəsi almışdı. Hər tərəfdən erməni hərbi hissələrinin hücumuna məruz qalan Cümhuriyyətin yeganə ümid yeri Türkiyə olmuşdu. Əks-təqdirdə, erməni-bolşevik silahlı birləşmələri Azərbaycan Cümhuriyyətini məhv edər, Qafqazda yaranan Azərbaycan dövləti tarixin səhnəsindən silinə bilərdi. Əlbəttə, ermənilərin əsas məqsədlərindən biri də elə bu idi.

Qafqaza aid məsələlərin həllində müəyyən marağı olan Türkiyə müxtəlif dövlətlərin dəstəklədikləri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına təcavüz etməsinə biganə qala bilməzdi (103).

Digər tərəfdən, Cümhuriyyəti xarici düşmənlərdən müdafiə etmək, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən qırğınlarına son qoymaq və erməni-rus bolşevik hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş torpaqları azad etmək üçün, Azərbaycan hökuməti güclü bir dövlətin hərbi yardımına ehtiyac olduğunu yaxşı başa düşürdü.

«Vahid və bölünməz Rusiya» yaratmağa çalışan A.İ.Denikinın ağqvardiya ordusu, eləcə də öz qonşularına ərazi iddiaları irəli sürən daşnak Ermənistanı Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə real təhlükə yaratdığından, Azərbaycan xalqının milli maraqlarının müdafiəsi baxımından da ciddi ölçü götürülməsini tələb etmişdi (104).

Belə bir çətin dövrdə Azərbaycana yardım edəcək yeganə dövlət Türkiyə dövləti olmuşdu. Bu dövlət, həm də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk xarici dövlət idi.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə bağlanmışdı. Müqavilənin Osmanlı imperiyası tərəfindən Ədliyyə Naziri, Sənatın sədri Xəlil bəy və Osmanlı imperiyasının Qafqaz cəbhəsinin ali baş komandanı Fəriq Vehib Paşa, Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacinski və Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə imzalamışdı. Müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilmişdi ki, ölkədə təhlükəsizlik və qayda-qanun təmin etmək tələbatı yaranarsa, Osmanlı imperiyası Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə silahlı qüvvələrlə kömək etməyi öz öhdəsinə götürürdü (105).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi və hərbi cəhətdən möhkəmlənməsində 1918-ci il 4 iyun tarixli müqavilənin əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Çünki Azərbaycan dövləti və xalqı, Sovet Rusiyasının hərbi və maddi yardım etdiyi ermənilərin yaxşı silahlanmış hərbi qüvvələri ilə üz-üzə qalmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xahişi ilə Gəncəyə, tərkibində 300 nəfər müşavirin olduğu türk hərbi nümayəndə heyəti gəlmişdi. Bu nümayəndə heyətinə Nuru paşa rəhbərlik etmişdi (106).

Hələ 1918-ci il mayın axırında və iyunun əvvəlində türk qoşunları Gəncəyə gəlməyə başlamışdı. Onların bir hissəsi Qaraklisə, Dilican, Qazax və Ağstafa yolu ilə Qars və Aleksandropoldan gəlmişdi. Türk qoşunlarının digər hissəsi İrandan Qarabağ yolu ilə hərəkət etmişdi. Mayın 25-də 40 topu olan 7 min nəfərlik böyük bir qoşun hissəsi Nuru paşanın və Nazim bəyin başçılığı ilə Yevlaxa girib oradan Gəncəyə tərəf yola düşmüşdü. Batum rayonundan Mürsəl paşanın komandanlığı ilə göndərilən 5-ci Çanaqqala diviziyası da iyunun 5-də Gəncəyə gəlib çatmışdı (107).

1918-ci ilin iyul ayında Kazım Qarabəkir Paşanın qoşunları Naxçıvanı, Culfanı və Ordubadı tutaraq, Andranikin erməni silahlı dəstəsinin qırğınlarına son vermişdi.

Gəncəyə doğru hücum edən erməni-rus hərbi hissələri türk ordusunun güclü hücumları qarşısında davam gətirə bilməmişdilər. Onlar çox vaxt qorxularından öz döyüş səngərlərini qoyub qaçırdılar. Bunu o dövrdə Sovet tarixçiləri də etiraf etmişdilər.

Sovet tarixçisi T.Miralayev qeyd edirdi ki, Sovet qoşunları sıralarına soxulan, özünü qızıl qvardiyaçı və qırmızı partizan adlandıran daşnaklar və menşeviklər ordu içərisinə pozğunluq salmışdılar. Ayrı-ayrı bölmələrə soxulmuş daşnak zabitlərinin xəyanətkarlığı nəticəsində inqilabi ordu geri çəkilməmişdi (108).

Müzəffər türk ordusu ilə birlikdə yeni yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordu hissələrinin əks hücumları erməni qoşunlarının cəbhə bölgəsindən geri qaçmalarına səbəb olmuşdu. Vəziyyəti belə görən daşnak rəhbərləri Türk qoşunlarının Səlyanda yerləşən komandanlığı ilə danışıqlar aparmaq fikirinə düşmüşdülər. Bakı daşnaklarının başçıları Avetisov, Hamazasp, Gülxəndəryan, Kazarov və digərləri Bakı Xalq Komissarları Sovetinə hərbi əməliyyatları dayandırmaq və ləngimədən Türkiyə komandanlığı ilə sülh danışıqlarına girmək tələblərini irəli sürmüşdülər (109).

İslam ordusunun sürətlə Bakıya yaxınlaşması Alman-Sovet sövdələşməsini sınaq qarşısında qoymuşdu. Avqustun 4-də general Rudendorf Ənvər Paşanı hədələmişdi ki, əməliyyatlar dayandırılmasa, alman zabitləri Osmanlı baş komandanlığından geri çağırılacaqlar. Bir qədər sonra, almanlar beşinci diviziyanın Bakıya hücumunu dayandırıldığını və osmanlılar əlavə kömək gözlədiklərinə görə, döyüzlərə ara verildiyini eşidəndə, rahat nəfəs almışdılar.

1) Alman-Sovet danışıqları davam etdirilərək, avqustun 27-də Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə müqavilə imzalanmışdı. Həmin müqavilənin Qafqazla əlaqədar IV hissəsində aşağıdakı şərtlər irəli sürülmüşdü:

2) Rusiya almanların müstəqil Gürcüstanı tanıması ilə razılaşacaqlar;

3) Almaniya Gürcüstan ərazisindən kənarda və Türkiyənin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərində üçüncü bir dövlətə hərbi yardım etməyəcəkdi;

4) Almaniya hər hansı bir üçüncü dövlətin Şamaxı və Bakı qəzalarının sərhədlərini keçəcəyi təqdirdə ölçü götürəcəkdi;

Rusiya Almaniya ya Bakıdan çıxarılan neftin dördü bir hissəsini, ya da xüsusi aylıq faiz göndərəcəkdi.

Əgər Sovet-alman sazişi real qüvvə ilə təzyiq göstərmək imkanına malik olsaydı, Azərbaycanın varlığını təhlükə altına ala bilərdi.

İstanbulda olan Rəsulzadə sentyabrın 12-də Mərkəzi dövlətlərin səfirliklərinə memorandum vermişdi və Azərbaycanın təbii paytaxtı, onun siyasi, mədəni və iqtisadi mərkəzi üzərində Rusiyanın suverenliyini tanıyan alman hökumətinə öz etirazını bildirmişdi (110). Bununla əlaqədar olaraq M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: Bakısız Azərbaycan – başsız bəddəndir (111).

St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və Bakını türklərə təslim etməmək

üçün hər vasitəyə əl atmışdı. Onlar erməni hərbi hissələrinin Azərbaycan-türk ordusunun hücumları qarşısında duruş gətirə bilmədiklərini görüb, bu dəfə İranda ingilislərə öz ordusu ilə xidmət edən Lazer Biçeraxova kömək üçün müraciət etmişdilər. Biçeraxova inam bəsləməyən, lakin silahlı qüvvələrə bərk ehtiyacı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti uzun tərəddüddən sonra, Biçeraxovun dəstəsindən türklərlə mübarizə üçün istifadə etmək qərarına gəlmişdi (112).

L. Biçeraxov kazax hərbi hissəsinin komandiri idi və birinci dünya müharibəsinin gedişində, İran ərazisində fəaliyyət göstərən Rusiya hərbi hissələrinin tərkibində Türk ordusuna qarşı vuruşmuşdu. Rusiyada oktyabr silahlı çevrilişindən sonra ingilislərin xidmətinə keçmişdi.

İngilislər Bakının türklər tərəfindən tutulmasına heç cür razı ola bilməzdilər, baxmayaraq ki, onların bolşeviklərdən xoşları gəlmirdi. Lakin türklərə qarşı mübarizədə ingilis komandanlığı Bakı Kommunasına kömək etmək qərarına gəlmişdir. 1918-ci ilin may-iyun aylarında Türk – azərbaycan qoşunlarının Bakı üzərinə hücumu general Denstervili daha da aktivləşdirmişdi. O, 1918-ci il iyunun 1-də öz qərargah-mənzilini Qəzvinə köçürmüşdü (113).

İranda yerləşən ingilis qoşunlarının komandanı Denstervil Biçeraxovun xidmətinə bir neçə zirehli hərbi maşın verərək onun dəstəsini Bakı Sovetinin köməyinə göndərmişdi (114).

1918-ci il iyunun 11-də Biçeraxovun dəstəsi qırmızı ordunun tərkibinə daxil edilmiş, iyulun əvvəlində o, öz dəstəsini Ələt stansiyasına çıxarmışdı. Elə həmin vaxt o, artıq Bakıya gəlmişdi (115). Buradan Biçeraxovun hərbi hissəsi Bakı istiqamətini qoruyan Qırmızı Ordunun tərkibinə qatılmışdı (116).

Denstervilin etibar etdiyi Biçeraxovun qoşunu Qafqazda elə bir real gücə malik olmasa da, Bakı Kommunasının qırmızı ordusuna kömək etməli idi. Onun qüvvələri Ələt-Yevlax istiqamətində türk ordusunun hücumunun qarşısını almaq istəyən qırmızı orduya yardım etməsi nəzərdə tutul-

muşdur. Lakin həmişə olduğu kimi, bu dəfə də erməni-rus qırmızı ordusu türklərin güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək silahlarını atıb qaçmışdılar. Biçeraxovun dəstəsi cəbhə bölgəsinə gələndə artıq türk ordusu Kürün üstündə olan körpünü tutmuşdu.

Həmin dövrdə nəşr olunan «Borba» qəzeti (rus dilində) yazırdı ki, ermənilərdən ibarət silahlı dəstə, Biçeraxovun hərbi hissələri ilə birgə, cəmi 6 min nəfərlik ordu, pulemyot, top və 8 sirehli maşınla Kürdəmir istiqamətində hücumla keçmişdir. Bu ordu Kürdəmiri ələ keçirmiş və Yelizavetpol istiqamətində xeyli irəliləyənə bilmişdir. Lakin sonradan Biçeraxov başa düşmüşdü ki, onunla birgə fəaliyyətdə olan Qırmızı Ordunun bu cür tərkibi ilə bolşevik hücumu lazımi nəticə verməyəcəkdir. Ona görə də Biçeraxov erməni-bolşevik ordusunun sonrakı hücumlarında iştirak etməkdən imtina etmişdi (117).

1918-ci il iyulun sonunda Biçeraxov öz dəstəsini cəbhə bölgəsindən çıxararaq Dərbənd və Petrovskiyə tərəf aparmışdı. Biçeraxovdan nümunə götürən, daşnak hərbi hissələrinin komandirləri Avetisov, Hamazasp və başqaları döyüş bölgələrini tərk etmişdilər (118).

Bakıdakı Sovet hökuməti orduya yeni qüvvələri cəlb etmək cəhdləri də heç bir nəticə verməmişdi. Orduda olanlara hər cür güzəşt edildiyinə baxmayaraq, döyüşmək istəyən çox az idi. Əhalinin zorla türklərə qarşı döyüşməyə cəlb edilməsi isə əhali arasında bolşeviklərə olan nifrəti bir daha artırmışdı.

Erməni-rus bolşevik hökuməti Bakının bütün sənaye müəssisələrini öz əllərinə keçirməklə Azərbaycanın istehsalına da ağır zərbə vurmuşdu. Sovet hakimiyyəti özünün 4 aylıq mövcudluğu dövründə yalnız neft sənayesinin milliləşdirilməsindən başqa, heç bir sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirməmişdir (119).

Bunun nəticəsi idi ki, bolşeviklər milyon tonlarla nefti Sovet Rusiyasına göndərmişdi. Məsələn, 1918-ci il iyunun birinci yarısında Bakıdan hər gün 1,4 milyon puda yaxın neft

məhsulları göndərildiyi halda, iyulun əvvəllərində Bakıdan Sovet Rusiyasına hər gün 2 milyon pud neft məhsulları yola salınmışdı. Bakı nefti Sovet Rusiyasına başlıca olaraq Xəzər dənizi, sonra isə Volqa çayı vasitəsi ilə göndərilmişdi. Aprel ayında Bakıdan 94 min ton, may ayında 182 min ton, iyun ayında 466 min ton, iyul ayında isə 492 min ton neft daşınmışdı (120).

Görkəmli sənayeçilərdən olan Tağıyev və Nağıyev həbs edilmiş, qalanları isə sürgün olunmuşdu. Silah, çörək və digər ərzaq çatışmamazlığı əsgərlər və əhali arasında ciddi narazılığa səbəb olmuşdu.

1918-ci ilin yayında Bakıda ərzaq vəziyyəti pisləşməkdə davam etmişdi. Hakimiyyət bolşeviklərdə olmasına baxmayaraq, yenə də günahı menşevik, eser və daşnaklarda görmüşdülər. Ancaq günahı başqasında axtarmaq bolşeviklərin xasiyyəti idi. Bolşeviklər ərzaq komissarı sol eser Tsibulskini P.Caparidze ilə əvəzləsələrdə, yenə də şəhərdə ərzağın vəziyyəti düzəlməmişdi (121).

Hadisələr özünün ən gərgin səviyyəsinə çatdıqda, erməni döyüşçüləri mövcud vəziyyəti müzakirə etmək üçün mitinq keçirmək qərarına gəlmişdilər. Mitinq iyulun 21-də Azadlıq meydanında çağırılmışdı. Mitinqdə bütün çıxış edənlər Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmışdılar. St.Şaumyanın əmri ilə mitinqçilərə qarşı silah işlədilmiş, nəticədə, üç nəfər menşevik həlak olmuşdu. Başda Biçeraxov olmaqla kazaklar, Kaspi donanmasının matrosları və fəhlələr cəbhəçilərin tərəfinə keçmişdilər. 22 iyul gecəsi bunların nümayəndələri Bakı menşeviklərin lideri Ayolla ilə görüşmək üçün yollandılar. Həmin müşavirədə Sadovski və Baqaturov da iştirak etmişdi (122).

Erməni liderlərinin bir qrupu Bakıya yaxınlaşmaqda olan Türklərlə danışıqlar aparmaq və Bakını dinc yolla təslim etmək fikrində idilər. Digər bir qrupu isə, ingilisləri Bakıya dəvət edərək türklərə qarşı axıra kimi müqavimət göstərmək və şəhərdə

öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyirdilər. Ermənilərin Bakıda nəşr edilən «Vperyod» qəzeti (rus dilində) Türkiyə-Azərbaycan qoşunları ilə mübarizədə ingilis-erməni ittifaqının yaradılması haqqında yazmışdı (123).

«İslam Ordusu»nun irəliləməyə başladığı vaxtda, zəngin Bakı neftinin türklərin əlinə keçməsindən ehtiyatlanan İngiltərənin İrandakı birlikləri Bakını işğal etmək üçün hərəkətə keçmişdilər (124).

Belə bir şəraitdə Bakı Sovetinin 25 iyul 1918-ci il tarixli iclasında daşnakların təmsilçisi Arakelyan ingilislərin Bakıya dəvət olunmasına haqq qazandırır, daşnakların başqa bir qrupundan olan Ter-Ohanesyan, Məlik-Yolçiyants isə bolşeviklərlə yaxınlaşmaq üçün razılaşdırma komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdilər. Onların fikincə, hər iki patriya cəbhə ilə bağlı eyni xətti müdafiə etmişdi (125).

1918-ci il iyulun 25-də Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında Şaumyanın qətnaməsi 236 səs, sosialist-inqilabçıların (eser, menşevik və daşnaklar – müəl.) qətnaməsi 259 səs almışdı (126).

Menşevik, eser və daşnakların satqınlığı cəbhəni zəiflətmiş və bu hadisə Bakı Kommunasının süqutunda əhəmiyyətli rol oynamışdı (127).

Başqa bir məlumatda isə Bakı Kommunasının süqutu belə xarakterizə edilmişdi: Sovet hakimiyyətinin süqutunun mühüm səbəblərindən biri də, o zaman Bakı proletariati ilə Azərbaycanın zəhmətkeş kəndliləri arasında möhkəm ittifaqın olmaması idi (128).

Qeyd edək ki, Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və BXKS-nın apardığı siyasəti tənqid edənlərin böyük bir qismi elə bolşevik xadimlərinin özləri tərəfindən olmuşdur. Onlardan bəzilərinin fikirlərinə diqqət edək: Erməni bolşeviki, Şaumyanın yaxın silahdaşı Mikoyan Bakı Sovetinin məğlub olma səbəblərini ordunun təşkilində və türklərə müqavimət göstərilməsində Bakı Sovetinin bir sıra səhvlərə yol verməsin-

də görürdü. Həmin səhvlər Bakıda Sovet hakimiyyətinin məğlub olmasına az təsir göstərməmişdi (129).

Mikoyan «17-18-ci illərdə bolşeviklərin Bakı təşkilatı» adlı məqaləsində yazırdı: Bizim partiya bu çətin dəqiqələrdə azlıqda qaldılar. Geniş fəhlə kütləsi qəti və qorxulu dəqiqələrdə öz avanqardalarının (öndə gedənlər) ardınca getmədilər (130). Bu fikir bir daha onu göstərir ki, bolşevik rəhbərlərinin fəhlələr arasında o qədər də nüfuzu olmamışdır. Düzdür, ilk əvvəllər bolşeviklərin təbliğatına uymuş geniş fəhlə kütlələri onları müdafiə etsələr də, sonradan fəhlələr, Şaumyan başda olmaqla, bolşeviklər Bakıda özlərini Sovet hökuməti elan etdikdən sonra sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına heç bir təsiri olmadığını gördülər və tədricən onlardan uzaqlaşmağa başladılar.

A.Qaber-Korn yazırdı: Bizim çoxumuz şahiddir ki, iyulun 31-də hakimiyyətin süqutundan sonra məşhur daşnak Hamazasp ... cəbhəyə erməni mili hərbi hissələrini çox həvəslə göndərirdi. Halbuki iyulun 30-dan 31-nə keçən gecə Şaumyan, tam mənası ilə, yalvarırdı ki, bu hərbi hissəni cəbhəyə doğru hərəkət etdirsin. Lakin bu (Hamazasp tərəfindən–V.A.) həyata keçirilməmişdi...(131). Daha sonra Qaber-Korn yazırdı ki, ... bizim partiya tərəfindən bütün rayonlarda çağırılan 1918-ci ilin iyul mitinqlərində fəhlə kütlələri bizi düşmənçəsinə qarşılayırdılar və hətta, bizim sevimli rəhbərlərimiz Stepan və Alyoşaya danışmağa imkan vermədilər (132).

Sarkisin* «Bakı kommunası dövründə partiya işi haqqında qısa qeydlər» məqaləsində bolşeviklər partiyasının 1917 – 1918-ci illərdə buraxdığı səhvləri haqqında tənqidi fikirlərini bildirmişdi (133). O, qeyd edirdi ki, ... partiya-təşviqatı işin olmaması, partiya təşkilatının qurulmasında düzgün olmayan sistem ..., proletariyatın diktaturası dövründə partiya təşkilatını arxa plana itələmək və onu ikinci dərəcəli təşviqatçı şöbəyə çevirmək – bax o vaxtki qüsurların ümumi şəklində ... ifadəsi belə idi (134).

1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda kəndlilərin başına gətirilən müsibətlərin nəticəsi olaraq, kəndlilər Bakı Sovetinin hakimiyyətini heç vaxt qəlbən qəbul etməmişdi.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı davam etdirən «erməni daşnak rəhbərləri bolşeviklərdən də istifadə etdikləri kimi, ingilis ordusunu Bakıya dəvət etməklə, Biçeraxov və Sentrokaspi qüvvələrindən türk və müsəlmanlara qarşı, növbə ilə, qırğında istifadə etmişdilər (135).

Bakı Soveti süqut etdikdən sonra 1918-ci il avqustun 1-də İngilis konsulu Mak-Donelin iştirakı ilə Bakıda eser-daşnak-mənşevik ittifaqının «Sentrokaspi və Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin Müvəqqəti Rəyasət Heyəti Diktaturası» adlanan əksinqilabi hakimiyyəti yaradılmışdı (136). Diktatura hökuməti iki orqandan ibarət idi: «Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi»nin Rəyasət Heyəti (sədri-A.Arakelyan) və Xəzər hərbi donanması Mərkəzi Komitəsinin beş nəfərdən ibarət müvəqqəti diktaturası (137).

Diktaturanın tərkibində Sentrokaspidən 5 nəfər – Peçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemley və Yermakov, «Daşnaksütyun» partiyasından Arakelyan və Məlik-Yolçyan, eserlərdən Umanski və Velunte, mənşeviklərdən Ayolla və Sadovski daxil idilər (138). Bu hökumətin tərkibində, əvvəlki hökumətlərdə olduğu kimi, bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, sentyabrın əvvəlində Fəhlə, Qırmızı Ordu və Matros deputatları Sovetinə keçirilən seçkilər zamanı partiyalardan irəli sürülən (azərbaycanlıları təmsil edən partiyalar iştirak etmədilər) namizədlərin içərisində bir nəfərdə olsun azərbaycanlı yox idi. Yalnız bolşeviklərin siyahısında Bakı rayonları üzrə Əzizbəyovun adı var idi (139).

Daşnak, mənşevik və eserlər Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərlərini həbs edilməsində aktiv iştirak etmişdilər. «Sentrokaspi»nin əmri ilə Şaumyan həbs edilmişdi (140).

Təsədüfi deyildir ki, daşnaklar komissarların saxlanıldığı Bayıl həbsxanasını mühafizə etmişdilər (141). Digər tə-

rəfdən, Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan «Bülleten»də (bu qəzetin redaksiya heyətinə Qr.Ayolla, Lev Umanski, Avet. Oqancanov daxil idi) də bolşeviklər ciddi ittiham olunmuşdular. «Bülleten»in 5 sentyabrda çap olunan sayında göstərilmişdi ki, yalnız bolşeviklər-kommunistlər tərəfindən hakimiyyətin zəbt olunması dövründə Sovetin nüfuzu hər gün aşağı düşmüşdü (142).

Sentrokaspi dikturası özünün mövcudluğunun ilk günlərində bütün diqqətini müharibəyə yönəlmişdi. Diktatura hakimiyyətinin elə ilk günündə xalqa etdiyi müraciətdə Bakının əldə saxlanılmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdı (143).

Diktaturanın ali baş komandanı polkovnik Biçeraxov təyin olunmuşdu (144).

Tezliklə, Sentrokaspi hökuməti İngilislərdən hərbi kömək istəmiş və bu xahiş yerinə yetirilmişdi. Əlbəttə, bu belə də olmalı idi. Çünki ingilislərin özləri də Bakıya can atırdılar. Bakını işğal etməklə Britaniya imperializminin ən mühüm məqsədi həyata keçmiş olurdu (145). Bu məqsədin ən vacibi və ən birincisi Bakı nefti idi.

1918-ci il avqustun 4-də polkovnik Stokson başda olmaqla Britaniya ordusunun bir qrupu Bakıya gəlmişdi. O zaman Bakıda ingilislərin bütün qüvvəsi təqribən 1,5 min əsgər və zabit təşkil etmişdi (146).

Avqustun 18-də Bakıya gələn Denstervil avqustun 19-da Erməni Milli Şurasının 10 nəfər üzvi və eyni zamanda Sentrokaspi hökumətinin hərbi naziri general, erməni Baqratuni ilə də görüşmüşdü.

Denstervilin öz xatirələrində St.Şaumyan haqqında dedikləri də maraqlıdır. O yazırdı ki, yaddan çıxartmaq olmaz ki, Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyanın özü erməni idi, lakin o, bizim əleyhimizə erməni kimi deyil, bolşevik kimi çıxış etmişdi (147). Buradan görüldüyü kimi St.Şaumyan erməni olmaqla İngilis qoşunlarının Bakıya gəlməsini və türk qoşun-

larının hücumunun qarşısının alınmasını istəmişdi. Bu istəyi, «Daşnaksütyun», Erməni Milli Şurası, o cümlədən Bakı və Bakı ətrafı qəzalarda vəhşiliklər törədən və bu cinayətkar əməllərinə görə türklər qarşısında cavab verməli olacaqlarını yaxşı başa düşən erməni quldur dəstələri arzulamışdı.

Avqustun 1-də türk ordusu Bakıya doğru yeni hücum təşkil etmişdi. Sentrokaspi diktaturasının silahlı dəstələrinin müdafiə qabiliyyəti aşağı olduğundan tutduqları mövqelərini qoruyub saxlaya bilməmişdilər.

Avqustun 5-də türk hərbi hissələri Qurd Qapısı tərəfdən şəhərə daxil olmuş və Badamdar hündürlüyünü ələ keçirmişdilər (148).

İngilislərin Bakıya gəlməsi də ermənilərə kömək edə bilməmişdi. Birləşmiş Azərbaycan-türk ordusu düşmənlə ağır döyüşlər apararaq, Bakıya doğru irəliləyə bilmişdilər.

Artıq insan tələfatına yol verməmək üçün 1918-ci il avqustun 3-də Osmanlı ordusunun Şərq cəbhəsinin komandiri Mürsəl Paşa düşmən tərəfə məktub göndərərək, onların təslim olmasını təklif etmişdi. Eyni zamanda dini baxışlarından asılı olmayaraq bütün əhalinin təhlükəsizliyinə təminat vermişdi. Lakin bu humanist təklifdən Daşnaksütyun partiyasının Mərkəzi Komitəsi, Bakı Erməni Milli Şurası, Sentrokaspi diktaturası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi imtina etmişdi (149).

Avqustun 16-da isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinski Bakı erməni Milli Şurasına məktub yazaraq Bakı məsələsini sülh yolu ilə həll etməyi təklif etmişdi. Lakin ermənilər bu məktuba cavab verməmişdilər. Bu dövrdə onların əsas məqsədi Bakını təhvil verməmək, hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq və azərbaycanlılara qarşı öz təcavüzkar siyasətlərini davam etdirmək olmuşdu. Ermənilər geri çəkilmədən, yalnız Bakıda deyil, eləcə də, Azərbaycanın başqa qəzalarında da (Sentrokaspi diktaturasının nəzarəti olan yerlərdə – müəl.) qırğınları davam etdirmişdilər.

Diktatura dövründə ermənilərin Bakıda törətdikləri özbaşınalıqlar haqqında arxivlərdə tutarlı faktlar vardı. Məsələn, Keşlə kəndinin əhalisinin 1918-ci il avqustun 27-də ayrı-ayrı erməni silahlı dəstələrinin özbaşınalığından Mərkəzi hökumətə şikayətində göstərilir ki, erməni dəstələri silah axtarmaq adı altında azərbaycanlıların yaşadığı evlərə soxularaq onlara məxsus qiymətli əşyaları qarət etmişdilər (150).

Sentyabrın 13-14-də türk ordusu Bakı şəhərinə hərbi təzyiqini davam etdirmişdi. Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan «Bülleten»in 13 sentyabr tarixli 37-ci sayında Diktaturanın Ordu və Donanma komandanı Dokuçayevin müraciəti dərc olunmuşdu. Müraciətdə o, müsəlman əhalisini Bakı şəhərinin müdafiəçilərinə qoşulmağa, yaxud heç olmasa, iki dövlət arasında gedən müharibədə bitərəf mövqedə durmağa çağırırdı (151).

Lakin bütün bunların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki, Bakıda qurulan Sentrokaspi hökuməti Azərbaycan xalqına yad idi. Xalq heç vaxt türk əsgərlərinə silah qaldırmazdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqı həm bolşeviklərin, həm də Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti dövründə haqsızlıqlar və faciələr görmüşdü.

Türk-İslam ordusunun hücumu nəticəsində şəhərin müdafiəsinin qeyri-mümkün olduğunu görən ingilis komandanlığı tələsik Bakını tərk etmişdilər. Sentyabrın 14-də general Denstervil öz ordusunun qalıqları ilə yenidən gəmilərlə Ənzəliyə qayıtmışdı. Onların ardınca general Baqratuninin komandanlığı altında olan erməni hərbi hissələri Bakıdan qaçaraq Ənzəliyə gəlmişdilər (152).

Ermənilər Türk-azərbaycan ordusunun hücumu qarşısında qaçarkən Bakının Sabunçu, Zabrat, Buzovna, Ramana kəndlərini qarət etməkdən və həmin kəndlərin dinc sakinlərini öldürməkdən belə çəkinməmişdilər (153).

1918-ci il sentyabrın 15-də Türk-azərbaycan qoşunları şəhəri tutmuşdular (154). 1918-ci il sentyabrın 15-də Osmanlı

orduları Azərbaycanın mövcud əsgəri və könüllü dəstələri ilə birlikdə Bakını erməni və rus əsgərlərindən azad etmişdi. Bu hərbi zəfər nəticəsində Osmanlı dövləti azərbaycanlıları tamamilə məhv olmaqdan qurtarmışdı (155). Azərbaycan Respublikası Türkiyənin yaxından köməyi ilə paytaxtını əldə etmiş oldu (156).

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqaz üç müstəqil respublikaya – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı ayrıldıqdan sonra onlar arasında müvəqqəti xarakter daşıyan, ərazi bölgüsü aparılması vacib idi. Cənubi Qafqazda yenidən yaranmış üç müstəqil dövlət arasında ziddiyyətlər əsasən, ərazi məsələsi üstündə olmuşdu.

Respublikalar arasında əmlakların bölüşdürülməsi məsələsini, elə bir ciddi qarşıdurma olmadan həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Lakin tarixi şərait baxımından ərazi məsələsinin həlli çox çətin və dolaşq idi. Xüsusən, Ermənistanın iddia etdiyi ərazilər çox dolaşq və ziddiyyətli idi. Çünki, erməni hökumətinin iddia etdiyi ərazilərdə, demək olar ki, müsəlmanların sıx yaşadığı ərazi idi və bu torpaqlar əzəldən Azərbaycana məxsus olmuşdu. Hətta, Cənubi Qafqaz Seymi dağılından sonra da özünün müstəqilliyini elan etmiş ermənilərin nə ərazisi, nə paytaxtı var idi (157). Bu dövrdə də ermənilərin əhalisi o qədər azlıq təşkil edirdi ki, hətta özlərinə dövlət qurmaq üçün dünyanın başqa yerlərində yaşayan erməniləri «vətənə» dönmələrini xahiş etmişdilər. Buna misal olaraq, hələ 1917-ci ilin dekabrında «Mşak» qəzetində verilmiş bir yazıya diqqət edək. Həmin yazıda göstərilirdi ki, erməni gəlmələri əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Onda Ermənistanı yaratmaq üçün ermənilərin sayı artmış olardı. Bu məqsədə çatmaq üçün stastik büro yaradılması təklif olunmuşdu (158).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Ararat (Ermənistan) Respublikasına İrəvan şəhərini güzəştə getmişdi (bu hadisə 1918-ci il mayın 29-da baş vermişdi) və sonradan bu şəhər ermənilərin paytaxtı oldu (159). Bütün bunlara baxmayaraq, ermə-

nilər yenə də Azərbaycana qarşı ərazi iddiası qaldırmış və azərbaycanlıları qırmağa, öz doğma torpaqlarında qovmağa başlamışdı. Fakt isə ondan ibarət idi ki, Daşnaksütyun partiyasının hökmranlığı dövründə (1918-1920-ci illər) onun nəzəriyyəçiləri Ermənistanı erməniləşdirmək (türksüz ermənistan – V.A.) fikirində olmuşdular. Bu sözlərin həqiqi mənası, burada yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinə və onların ana dilinə müharibə elan etmək demək idi (160).

Həmişə olduğu kimi 1918-ci ildə də erməni daşnak hökumətinin ərazi iddiaları Zaqafqaziya xalqları arasında qanlı vuruşmalara, qırğınlara, qaçqınlığa gətirib çıxartmışdı (161).

Ermənilər azərbaycanlıların torpaqları hesabına özlərinə mərkəzi İrəvan olmaqla, dövlət qurduqdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinə qarşı torpaq iddialarından əl çəkməmişdilər. Erməni silahlı dəstələri Ermənistan dövlətinin himayəsi altında olan türk kəndlərinə basqınlarını davam etdirmişdilər. Onların əsas məqsədi türkləri qaçmağa məcbur etməklə erməni dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək idi. Konfliktin sonunda 180 min müsəlman, yaxud İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin üçdə iki hissəsi ya öldürülmüş, ya da qaçqın düşmüşdü (162).

Buna bənzər hadisələr, demək olar ki, Azərbaycanın əsasən Qərb torpaqlarını, eləcə də Qarabağı, Naxçıvanı əhatə etmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanıb Andranikin qüvvələri ilə birləşərək, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərin əhalisinin silah gücünə qovaraq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək fikirində idilər.

Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bəyazid qəzasının Göyçə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşa bulaq, Qızıl bulaq, Yuxarı Alçalı və Kərki-baş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri hökumətin başçısı Fətəli xan

Xoyskiyə müraciət etmiş, Ermənistan hökumətindən Yeni-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasına köməklik göstərilməsini tələb etmişdilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaq üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi (163). Ermənistan hökuməti isə bu cavabdan qaçmışdır.

Erməni silahlı dəstələri tərəfindən Göyçə gölünün şimal və şərq hissəsinin müsəlman əhalisinin təmizləmək məqsədilə həyata keçirilən qırğınlar zamanı təkcə yeni bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır ki, onlardan 22-si aprel ayının (1919-cu il) 13-20 tarixlərində dağıdılmışdır; Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Hüseyinqulu – Ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu-Ağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zərzibil, Cənəhmədli, İnekdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Böyük Məzrə, Şişqaya, Hacı-Qərib, Qayabaşı kəndlərinin 15 mindən artıq əhalisi bütün mal-dövlətini başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu mal-dövlət hal-hazırda ermənilərə qalıb. Qarət edilmiş əmlak bir necə milyon və hətta milyardlar qədərdir (164).

Göyçə mahalında baş verən bu dəhşətli qırğınları erməni müəllifləri də etiraf etməyə məcbur olmuşlar. A.Zalayanın yazdığına görə Yeni Bəyaziddən olan daşnak başkəsənlərindən biri Vahram 1920-ci ildə öz «şücaətini» belə təsvir etmişdir. «Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım deyə daşnak» başkəsəni lovğalanırdı. Lakin bəzən gülləyə hayıfım gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşları tökəsən ki, onlardan əsər-ələmət qalmasın. Bandit sözünə davam edərək deyir: mən elə də etdim bütün kişiləri qadınları və uşaqları öldürüb quyuya tökdüm və üstlərini də daşla doldurdum (165).

Andranikin silahlı dəstələri Göyçəni dağıtdıqdan sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil ol-

muş, Görus nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirmiş, erməni qoşunlarının Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasına qarşı təcbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi (167).

Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 17-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə, Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanımamalarını bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi (168). Əlbəttə, bütün bunlar bəhanədən başqa bir şey deyildir. Çünki, 1918-1920-ci illərdə Ararat (Ermənistan) Respublikasının həyata keçirdiyi siyasət, son nəticədə, bu ərazinin aborgen əhalisi olan türk-müsəlman əhalisinin buradan qovulmasına yönəlmişdi.

1918-ci ilin noyabr ayında Naxçıvan ərazisində Araz-Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisi Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarından ibarət idi. Paytaxt Naxçıvan şəhəri müəyyən edilmişdi (169). Onun yaradılması, bir tərəfdən ermənilərin iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən, isə diyarı Azərbaycanla birləşdirməyə hazırlıq görməyə imkan verirdi (170). 1919-cu ilin mart ayına kimi fəaliyyət göstərmiş həmin Respublika bölgənin ermənilərin əlinə keçməsinin qarşısını aldı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütövlüyünü təmin etdi (171).

Naxçıvan ölkəsinin hərbi – müdafiə zəifliyini bilən erməni qoşunları ara-sıra bu əraziyə basqınlar etsələrdə, hər

dəfə böyük tələfatla geri çəkilməmişdilər. 1918-ci ilin axırlarında Türk qoşunları Naxçıvandan getdikdən sonra ermənilər Ordubad qəzasının Gəncə, Şərur-Dərələyəz qəzasının Yaycı, Əmov, İrəvan qəzasının Qaraxan kəndlərinə basqın edib Əmov və Qaraxan azərbaycanlılarını qılıcdan keçirmişdilər. Bu dövrdə daşnaklar Zəngibasarda 48, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şərurda 7 kəndi (cəmi: 247 kənd – V.A.) odlayıb viran qoymuş, onların sakinlərini öldürmüş, sağ qalanlarsa didərgin salınmışdı (172).

Azərbaycanın cənubunda da erməni silahlı dəstələri azğınlıq etmişdilər. İngilis hərbiçilərinin hərtərəfli kömək etdikləri «beşlər diktaturası»nın ağ ordusu hələ avqustun əvvəllərində Lənkəran qəzasına, demək olar ki, sahib olmuşdular (173).

Lənkəran qəzasında İlyəşeviçin 10 min, polkovnik Markarovun (erməni) 3 min, polkovnik Avetesovun 2 min nəfərlik ordusu fəaliyyət göstərmişdi. Bunların planı gələcəkdə Bakını tutmaq idi (174).

Ermənilər Lənkəran qəzasında da azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmişdilər. Onlar burada hər cür özbaşınalıqlara yol vermişdilər. 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun ali baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, Avetesovun quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etmişdi. Öz növbəsində Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstəcək və adı çəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru Paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəçəklər (175).

Skotland-Lidden yazırdı ki, ermənilər Zəngəzurda özlərinin indiki çıxışlarında müvəqqəti olaraq qazandıqları uğur-

larına şübhə etməmişlər. Onların nizami ordularının əksəriyyəti əvvəllər rus ordusunda xidmət etmişdilər, Azərbaycan ordusu demək olar, hamısı gənc əsgərlərdən ibarət idi. Lakin bu müvəffəqiyyət uzun çəkə bilməzdi: ermənilər nəinki haqsızdılar, həm də azlıq təşkil etmişdilər. Bir gün gələcək ki, bütün müsəlmanlar birləşərək bir nəfər kimi onları sıxışdıranlara qarşı qalxdığı zaman erməni xalqını heç bir şey xilas edə bilməyəcəkdi (176).

1918-ci il sentyabrın 17-də, başda F.X.Xoyski olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti Bakıya köçdükdən sonra torpaqlarımızın bir hissəsində ermənilərin özbaşınalığına, dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin qarşısı qismən də olsa alınmışdı.

Beləliklə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törədikləri qanlı qırğınlar və onların hər cür özbaşınalıqları tutarlı faktlarla üzə çıxdıqca, 1918 – 1920-ci illərin bütün dövrü ərzində, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin apardıqları soyqırım siyasətinin əsl mahiyyəti arxiv sənədləri və elmi-tədqiqat materiallarından istifadə etməklə aydınlaşmış olur.

St.Şaumyan və A.Mikoyan Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti «qurmaq» uğrunda mübarizədə Andranikin, Sovet Rusiyasının düşməni elan olunan Biçeraxovun, hıçakist, daşnak Hamazaspın, Dronun, Njdenin fərarı və tör-töküntü dəstələrindən istifadə etmişlər (177).

Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında ermənilər bolşevik-sovet hakimiyyətinin himayəsindən istifadə edərək, gələcəkdə Erməni dövləti yaratmaq üçün azərbaycanlılara qarşı öz məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Bu siyasətin nəticəsində, minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, evləri qarət olunub yandırılmış, mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə dağıdılmış və onlar öz ata-baba torpaqlarından didərgin salınmışlar. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki tarixi abidələr məhv edilmişdi.

Xüsusilə, 1918 – 1920-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarında özlərinə dövlət quran ermənilər yerli azərbaycan əhalisinə qarşı qətliaamları, qarətləri davam etdirmişdilər.

Azərbaycan və Türkiyə hökumətlərinin razılığı ilə mərkəzi İrəvan olan bir Ermənistan dövləti yaradıldıqdan sonra da, ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirmişdi. Erməni hökuməti azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlarını davam etdirməsində əsas məqsədi, həmin ərazilərdə türksüz Ermənistan yaratmaq, əgər buna nail ola bilməsələr, heç olmasa, həmin ərazilərdə türklərin sayını azaltmaq olmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ciddi siyasi və hərbi tədbirləri nəticəsində ermənilərə bu məkrli planlarını tamamilə həyata keçirməyə imkan verilməmişdi

1. Газ. «Известия Бакинского Совета», № 36, 1918.
2. Там же.
3. Milman A. Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır...,s. 67.
4. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət. ARDA – f.389, siy. 1, iş 65, v.32.
5. Нефтяное дело..., с.2-6.
6. Газ. «Известия Бакинского Совета», № 62, 1918.
7. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 124.
8. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 257 – 258.
9. Штейн Г. Указ. соч., с. 59 – 60.
10. Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане). Баку: Кооперативное издательство и при Б.К. А.К.П. Бакинский Рабочий, 1924, 107 с. С. 53.
11. Шаумян С.С. Бакинская коммуна..., с. 19.

12. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycanca qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən..., s. 75.
13. Газ. «Известия Бакинского Совета», № 79, 1918.
14. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər..., s. 410.
15. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c..., s. 125.
16. Yənə orada.
17. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918 – 1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001, 174 s. S. 53-81.
18. ARDA: f.100, siy.2, iş 791, v.102-103.
19. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 99, v.5-8.
20. Abdullayev Ə. Göstərilən əsəri, s. 73.
21. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 99, v.5-8.
22. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 96, v. 34-39.
23. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu (1918-1920)..., s. 8.
24. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 99, v.5-8.
25. Yənə orada.
26. Yənə orada.
27. Yənə orada.
28. Yənə orada.
29. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 96, v.1.
30. Yənə orada, v.32.
31. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər..., s. 363.
32. Yənə orada, s. 371.
33. Milman A. Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır..., s. 75.
34. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi..., s. 405.

35. Газ. «Борьба» (Орган Закавказского Област. и Тифлисского Комитетов Социал-демократической Рабочий партии), № 70, 1918.
36. Kazım Qarabakir. Erzincan ve Erzurumun qurtuluşu. Erzurum: Güner Metbesi, Ticaret və Senaye, 1990, 526 s. S. 356-357.
37. Paşayev A. Göstərilən əsəri, s . 270.
38. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti..., s. 158-159.
39. Закавказский Сейм. Стенографический отчет..., с. 52-53.
40. Arzumanlı V. və Mustafa N. Göstərilən əsəri, s. 96.
41. ARDA – f. 100, siy.2, iş 791, v.11-13.
42. Газ. «Известия Бакинского Совета», № 131, 1918.
43. Газ. «Азербайджан», № 203, 1919.
44. Газ. «Азербайджан», № 4, 1918.
45. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. /Сборник документов. Под ред. А.Н.Мнацакяна, А.М.Акопяна, Г.М.Даллакяна. Ереван: Айпетрат, 1957, 682 с. С. 223.
46. Mehmet Saray. Göstərilən əsəri, s. 270.
47. Агаян Ц.П. Указ. соч., с. 58.
48. Газ. «Бакинский рабочий», № 107, 1918.
49. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 295.
50. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər..., s. 497.
51. История внешней политики СССР. 1917 – 1985. В. 2-х т. Т.1, 1917 – 1945 гг. Под. ред. А.А.Громыко, Б.Н.Пономарева. Москва: Наука, 1986, 534 с. С. 43.
52. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане..., с. 292.

53. ARDA, f.970, siy. 1, iş 1, v. 46-47.
54. Yenə orada.
55. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 130.
56. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici işlər Nazirliyi. ARDA – f. 970, siy. 1, iş 4, v.1-2.
57. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 130.
58. Балаев А. Указ. соч., с. 30.
59. Там же.
60. Şeyxzamanlının xatirələri..., s. 110.
61. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili işlər Nazirliyi. ARDA – f. 894, siy.10, iş 31, v.1-8.
62. Şeyxzamanlının xatirələri..., s. 107.
63. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər..., s. 503.
64. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., s. 154.
65. Мамедова Л. Панорама военно – политических событий августа-сентября 1918 года в Баку. // Щяр-би Билик, № 5, 1997, с.75-79.
66. Там же.
67. ARPIİSSA – f. 277, siy. iş 7, v. 37-38.
68. Газ. «Азербайджан», № 37, 1918.
69. Мəдəтов Q. Göstərilən əsəri, s. 39.
70. Yenə orada. s. 40.
71. ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 16, v.9-14.
72. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 69-70.
73. Yenə orada, v. 106-107.
74. Yenə orada, v. 132.
75. Yenə orada, v. 126-127.
76. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161, v. 1.
77. Musayev İ. Göstərilən əsəri, s.56.
78. Yenə orada.
79. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı nümayəndəliyi. ARDA – f. 897, siy. 1, iş 11, v. 149.

80. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161, v. 1-9.
81. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası..., s. 42.
82. ARDA – f.894, siy.10, iş 31, v.4-4a.
83. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə..., s. 252.
84. Topçubaşov Ə. Göstərilən əsəri, s. 132.
85. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
86. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161, v. 2.
87. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 113, v. 3.
88. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161, v. 4.
89. Yenə orada, v.5.
90. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
91. ARDA, f. 1061, siy.11, iş 108, v.5.
92. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161, v. 5-6.
93. ARDA, f.1061, siy.1, iş 85, v.1-3.
94. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161, v. 2-119.
95. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
96. Yenə orada, v. 95.
97. bax: ARDA: f. 1061, siy.1, iş 45; iş 28; iş 46; iş 25; iş 24; iş 26; iş 27; iş 47.
98. Musayev İ. Göstərilən əsəri, s.56.
99. Mədətov Q. Göstərilən əsəri, s. 39.
100. Мамедова Л. Панорама военно-политических событий августа – сентября 1918 года в Баку..., с. 75-79.
101. ARPIİSSA – f. 277, siy.8, iş 26, v.1.
102. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti..., s. 37.
103. Musayev İ. Göstərilən əsəri, s.73.
104. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской демократической республики..., с. 27.
105. ARDA – f. 894, siy.4, iş 65, v.1-3.
106. Балаев А. Указ. соч., с. 30.
107. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., s. 152.

108. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyazıları və qırmızı partizanları. Bakı: Azərnəşr, 1970, 130 s. S. 86-87.
109. Мамедова Л. Указ. соч., с. 75-79.
110. Svyataçovski T. Göstərilən əsəri, s. 132-133.
111. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti..., s. 43.
112. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 157.
113. Минц И.И. Указ. соч., с. 467.
114. Денстервилл. Указ. соч., с. 172-173.
115. Штейн Г. Бакинская Коммуна..., с. 69.
116. Минц И.И. Указ. соч., с. 468.
117. Газ. «Борьба» (Орган Закавказского Област. и Тифлисского Комитетов Социал-демократической Рабочий партии), № 134, 1918.
118. Минц И.И. Указ. соч., с. 471.
119. Из прошлого ..., с. 54.
120. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 147.
121. Yənə orada, s. 148-149.
122. Газ. «Борьба»..., № 134, 1918.
123. Бюллетень диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. К-та, № 8, 1918.
124. Dr. Rifat Uçarolun..., s. 482 – 483.
125. Бюллетень диктатуры..., № 1 в я 5, 1918.
126. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər..., s. 571-573.
127. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı ...,s. 31.
128. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., s. 165.
129. «Из прошлого». Баку, Кооперативное издательство «Бакинский рабочий», 1923, 157 с. С. 35.
130. Там же.
131. «Из прошлого», Баку, Кооперат. Изд., 1924, 107 с. С.54.

132. Там же, с.54.
133. Там же, с.78.
- * Əsl adı Danilyan Sarkis Artyomoviç, yaşadığı illər 1898-1937. 1917-ci ildə Kommunist partiyası sıralarına daxil olub. 1919-cu ildə RK(b)P Bakı komitəsinin üzvü olub. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra AK(b)P BK katibi olmuşdur. Sonrakı illərdə Moskvada və başqa şəhərlərdə işləmişdir.
134. «Из прошлого», Баку, Кооперат. Изд., 1924, с.80.
135. Zeynaloğlu C. Göstərilən əsəri, s. 111.
136. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər..., s. 184.
137. Бюллетень диктатуры..., № 6, 1918.
138. Шаумян С.С. Бакинская коммуна..., с. 52.
139. Бюллетень диктатуры..., № 29, 1918.
140. Из прошлого..., с. 20.
141. Məmmədova L. Azərbaycanca erməni siyasi təşkilatlarının xəyanəti //Respublika, Bakı, 2004, 17 mart, №073.
142. Бюллетень диктатуры ..., № 30, 1918.
143. Бюллетень диктатуры ..., № 1, 1918.
144. Там же.
145. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане)..., с. 16-17.
146. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., s. 167.
147. Денстервилль (Генерал майор). Указ. соч., с. 230.
148. Токарежский Е. Указ. соч., с. 149.
149. Бюллетень диктатуры..., № 7, 1918.
150. Там же. № 26, 1918.
151. Там же. № 37, 1918.
152. Наджафов Б. Лицо Врага.История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая..., с. 24.
153. ARPIİSSA, f. 277, siy.8, iş 536, v.174.

154. Шаумян С.С. Бакинская коммуна..., с.21.
155. Ваукара Н. Göstərilən əsəri, s. 239.
156. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство..., с.31.
157. Наджафов Б. Указ. соч., с. 94.
158. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.)..., с. 94.
160. Ананикян Б. Указ. соч., с. 137.
161. Там же. С. 34.
162. Маккарти Дж., Маккарти К. Указ. соч., с. 80.
163. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı nümayəndəliyi. ARDA – f. 897, siy. 1, iş 11, v.144.
164. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə..., s. 304-305.
165. Лалаян А. «Контрреволюционный дашнакцүтюн и империалистическая война 1914-1918 г» // Azərbaycan SSR.EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, Elm, 1990, s. 60.
166. Topçubaşov Ə. Göstərilən əsəri, s. 132.
167. ARDA – f. 897, siy. 1, iş 11, v.149.
168. Yənə orada, v. 193.
169. Əliyev Ə. Azərbaycan – Türk Respublikası. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1991, 01 may, №18.
170. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər...
171. PiriyeV. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 350 s. Səh. 128.
172. Əliyev Ə. Göstərilən əsəri.
173. Əlizadə N. Göstərilən əsəri, s. 53.
174. Miralayev T. Göstərilən əsəri, s. 89.
175. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительств ..., с. 59.
176. ARRIİSSA - f. 276, siy. 1, iş 94, v.9-10.
177. Мансуров А. Указ. соч., с. 104.

NƏTİCƏ

Tarix boyu Cənubi Qafqaz dünya dövlətləri üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, həmişə bu ərazidə dramatik hadisələr baş vermişdi. Çox vaxt da hadisələrin daha dramatikləşdirilməsində ermənilər xüsusi rol oynamışdı. Bu olaylar zamanı isə, ən çox ziyan çəkən və məhrumiyyətlərə məruz qalan Azərbaycan xalqı olmuşdu.

1917-ci ilin fevralında baş vermiş burjua inqilabının nəticəsi olaraq romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolayın hakimiyyətdən salınması Qafqaz cəbhəsində və Cənubi Qafqaz ərazisində, ümumilikdə isə, bütün imperiya ərazisində çox böyük çaxnaşmalara səbəb olmuşdu. 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra isə imperiya ərazisində bu çaxnaşmalar daha da genişlənmiş, Rusiyanı vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. İmperiyanın hər yerində siyasi çəkişmələr, qarşıdurmalar artmışdı.

Cənubi Qafqazın həm iqtisadi, həm də siyasi mərkəzi hesab olunan Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda müxtəlif siyasi təşkilatlar arasında mübarizə aktivləşməyə başlamışdı.

Ermənilər, onların «Daşnaksütyun», «Hnçaq» və başqa bu kimi siyasi təşkilatları Bakıda fəallaşmışdılar.

Ermənilərin türklərə qarşı məkrli siyasətləri içərisində Azərbaycan türklərini daha çox qırmaq, qarət etmək, evlərini yandırmaq və öz ata-baba torpaqlarından qovmaq, sonra isə Erməni dövlətini yaratmaq planlarını həyata keçirmək əsas istiqamət olmuşdur.

Ermənilər «dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» mifinin reallaşması üçün məhz çar Rusiyasının köməyi ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına nail olmuşdular. XIX əsrdə Rusiya-İran (1828 – Türkmənçay

sülh müqaviləsi), Rusiya-Türkiyə (1829 – Ədirnə sülh müqaviləsi) müharibələrindən sonra ermənilər kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülərək Azərbaycanın ən səfali, münbit torpaqlarda məskunlaşdırılmışdı. Bu məskunlaşdırmanı ayırı-ayrı rus tədqiqatçıları da etiraf etmiş və yazdıqları əsərlərində bu faktları göstərmişdilər.

Ermənilərin bu ərazilərdə məskunlaşdırılması uzaqgörən bir siyasətə xidmət etmişdi. Erməniləri məskunlaşdırmaqla, gələcəkdə aborgen müsəlman-türk əhalisini həmin torpaqlardan sıxışdırıb çıxarmağı, ərazi iddiası irəli sürməyi, zorakı üsullarla öz mənfur məqsədləri olan «Böyük Ermənistan» xülyasını həyata keçirməyi nəzərdə tutulmuşdu. Bu strategiyanın icrasında rus çarizmi, sonra isə bolşevik diktaturası və onun bu günki varisləri ermənilərin hamisi olmuş və hamisi olaraq qalırlar (1).

Əvvəlcə Rusiya imperiyasının, sonra isə Sovet Rusiyasının yaxından himayəsinə arxalanan ermənilər iki yüz il (XIX – XX yüzilliklər) ərzində Türkiyə ərazisində və sonra isə Cənubi Qafqazda – Azərbaycan ərazisində türklərə qarşı, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlara qarşı da, çox böyük qətliaamlar, qarət və dağıntılar törətmişlər.

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, birinci dünya müharibəsində əsas cəbhə xətlərindən biri olan, Qafqaz cəbhəsinin Batumdan Urmiyaya qədər uzanması və bu cəbhə xəttinin Rusiyaya aid olan hissəsində türk ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının içərisində ermənilərin üstünlük təşkil etməsi, həmin cəbhə xəttində yaşayan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin dəhşətli qırğınları və qətliaamlarının baş verməsinə səbəb olmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti, eləcə də erməni-rus bolşevik təşkilatları, «Sentrokaspi» diktaturası və onlara tabe olan hərbi hissələr olmuşdur. Eyni zamanda 1918-ci ildə Azərbaycanın torpaqlarında yaranmış Ararat (Ermənistan) Respublikasının

hakimiyyəti dövründə də azərbaycanlılara qarşı qətliaamlar davam etdirilmişdi.

Beləliklə, 1917 – 1920-ci illərdə baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut edir ki, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırım siyasəti məqsədlə şəkildə olmuşdu.

Bəhs olunan mövzunun əsas hissəsində problemlə bağlı faktiki materiallardan istifadə edilərək, xalqımıza qarşı baş vermiş soyqırımı hadisələrinə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmışdır. Ona görə də hadisələrin nəticəsinə xronoloji baxımdan diqqət yetirilmişdi:

1. Rusiya imperiyasında 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişaf etməsi gedişində müxtəlif yönümlü təşkilatların yaranmasının şahidi oluruq. Bu təşkilatlarla yanaşı, Rusiyada yaranan Müvəqqəti hökumət də Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaratmışdı. İstər Rusiya hökuməti, istərsə də Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi Qafqazda Türkiyə ilə müharibəni dayandırmaq marağında deyildi. Əlbəttə, müharibəyə bu cür yanaşma erməniləri də təmin etmişdi. Ona görə də onlar Müvəqqəti hökuməti bütün qüvvələri ilə müdafiə etməyə başlamışdılar. Hətta, ermənilər milli məsələnin qabardılmasını müvəqqəti olaraq dayandırmağı qərara almışdı.

2. Bu dövrdə ermənilər, Erməni dövləti yaratmaq planlarının reallaşdırılmasına üçün şəraitin yetişdiyini hiss edib, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda həm ərəzicə, həm də əhalisinin sayına görə üstün olan Azərbaycana qarşı yönəltmiş oldular. Çünki, onların Türkiyə ərazisində Erməni dövlətini yaratmaq planları türklər tərəfindən puça çıxarıldıqdan sonra bütün diqqətlərini Azərbaycan torpaqlarına yönəltmişdilər.

Ermənilər Cənubi Qafqazda öz planlarını həyata keçirmək üçün həm Rusiyada fevral burjua inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökuməti və oktyabr çevrilişindən sonra

yaranan Sovet Rusiyasını, həmçinin Bakıda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və tərkibinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetini, eləcə də 1918-ci ilin avqustunda yaranan «Sentrokaspi diktaturası»nı özünə dayaq hesab etmişdi.

Erməni daşnakları həmin qüvvələrə arxalanaraq Azərbaycanın Qars, Qarabağ, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Lənkəran və başqa yaşayış məskənlərində azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmiş, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, tarixi abidələri məhv etmişdilər.

Ermənilər öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan və özlərinin rəhbərlik etdikləri müxtəlif adda qəzet səhifələrində (“Bakinski raboçi”, “İzvestiya”, “Baku”, «Sosial-demokrat», «Arev» və s.) özlərinə haqq qazandırmağa çalışmışdılar. Lakin həmin dövrdə nəşr olunan başqa qəzətlərdə (“Açıq söz” – azərbaycan dilində, “Azərbaycan” həm azərbaycan, həm də rus dilində çap olunurdu, “Kaspi” rus dilində nəşr olunurdu - müəl.), eləcə də həmin hadisələri öz gözləri ilə görən şahidlərin ifadələrində və Cənubi Qafqazda özünü hökumət elan edən, amma real siyasi və hərbi gücə malik olmayan Cənubi Qafqaz Komissarlığının, sonra Cənubi Qafqaz Seyminin yığıncaqlarında (burada erməni və gürcü nümayəndələrinin müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndələri məsələni kəskin qoyması nəticəsində) ermənilərin dinc müsəlmanlara qarşı törətmiş olduqları cinayətləri təsdiqlənmişdi. Bu baxımdan, o dövrün tarixi sənədləri soyqırımı faktlarının aşkarlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Xüsusən, bu sahədə 1918-ci il avqustunda Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratmış olduğu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (bu komissiyanın hazırladığı materiallardan əsər yazılan zaman geniş istifadə edilmişdir) fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır.

Komissiyanın topladığı sənədlər təsdiq etmişdi ki, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı qabaqcadan hazırlanmış soyqırım siyasətini həyata keçirmişlər. Bu soyqırımı həyata

keçirməkdə əsas məqsədləri gələcəkdə Erməni dövləti yaratmaq üçün geniş torpaqlar ələ keçirmək və həmin torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərini qırmaq, qıra bilmədiklərini isə doğma torpaqlarından qovmaq olmuşdur.

3. 1917 – 1918-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif yönümlü ciyasi təşkilatların hakimiyyət uğrunda aparıcıları ölüm-dirim mübarizəsi, eləcə də erməni təşkilatlarının Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə Erməni dövləti yaratmaq planları azərbaycanlıların çox böyük faciələrlə üzləşməsinə gətirib çıxarmasının şahidi oluruq.

Bakıda fəaliyyət göstərən bolşeviklər partiyası və Bakı Sovetinin rəhbərliyində əsasən, ermənilər üstünlük təşkil etmişdi. Həmin təşkilatlara rəhbərlik edən St.Şaumyan azərbaycanlıların təşkilatlanmasına hər cür maneələr yaratmağa çalışmışdı. Ermənilər hər vasitə ilə azərbaycanlıları öz ətrafında birləşdirməyə başlayan «Müsavat» partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının güclənməsinə mane olmaq istəmiş və onları məhv etmək üçün silahlı təcavüzə hazırlanmışdılar.

Bakıda siyasi və hərbi üstünlükləri ələ alan ermənilər azərbaycanlıları siyasi, xüsusən hərbi cəhəddən təşkilatlanmasının qarşısını almağa səy göstərmişdilər. Bakıda fəaliyyət göstərən fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin tərkibində, ən əsası isə rəhbərliyində, demək olar ki, Azərbaycanın ziyalı təbəqəsindən (bir-iki nəfəri çıxmaq şərti ilə, onlar da bolşeviklərin mövqeyini müdafiə edirdilər – müəl.) nümayəndə yox idi. Digər tərəfdən, Korqanovun başçılıq etdiyi qırmızı orduya azərbaycanlılardan heç kim qəbul edilməmişdi. Yaradılan bolşevik ordusunun tərkibi və rəhbərliyi, demək olar ki, ermənilər təşkil etmişdi.

Bu dövrdə Bakıda qatı şovinist erməni təşkilatları – «Daşnaksütyun», «Hnçak», «Erməni xalq partiyası», Erməni Milli Şurası fəaliyyət göstərmişdi. Bu təşkilatları birləşdirən vahid bir xətt var idi, o da Türk-Azərbaycan ərazisi hesabına Erməni dövlətini yaratmaq.

Əvvəlcə bolşevik bayrağı altında, sonra isə “Sentrokaspi” diktaturasının hakimiyyəti dövründə erməni quldur silahlı dəstələri Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Göyçay, Kürdəmir və başqa yerlərdə, Daşnaksütyun partiyasının rəhbərliyi altında isə Cənubi və Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar həyata keçirmişlər. Buna baxmayaraq vətəni, torpağı və xalqı düşünən qabaqcıl azərbaycan ziyalıları xalqı öz ətrafında birləşdirən təşkilatlar quraraq, Azərbaycanın varlığını qoruyub saxlamış, arxasında Rusiya və başqa qərb dövlətlərinin durduğu ermənilərin məkrli planlarını puça çıxartmışdılar. Bu baxımdan «Müsavat» partiyası, Müsəlman Milli Şurası və Cənubi Qafqaz Seymində Azərbaycan nümayəndələrinin fəaliyyətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz həmin qüvvələrin Azərbaycan torpağına və xalqına sahib çıxmaları nəticəsində onları məhv olmaqdan xilas etmişdi.

4. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz varlığını elan etdikdən sonra azərbaycanlıların hüquqlarını geniş surətdə müdafiə etməyə başlamışdı. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra azərbaycanlıların soyqırımını araşdıran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmışdı. Yeni yaradılan Azərbaycan ordusu azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə erməni təcavüzündən xalqın müdafiəsini təşkil etmiş və düşməne qarşı ciddi müqavimət göstərmiş və ona layiqli cavab vermişdi. Lakin Cümhuriyyət ordusu Azərbaycan ərazisinin bir hissəsində ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımının qarşısını alsa da, hələ ciddi nəzarət edə bilmədiyi Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və başqa bölgələrdə bu soyqırımın qarşısını almaq mümkün olmamışdı.

Ermənilər yaxınlaşan Paris sülh konfransına qədər həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıları qırmağa və qıra bilmədiklərini isə sıxışdırıb çıxartmağa çalışmışdılar. Bununla onlar dünya dövlətlərinə sübut etmək istəmişdilər ki, guya

buralarda ermənilər üstünlük təşkil edir və onlara daha çox torpaq payı verilməli idi.

Ermənilər zaman-zaman bu siyasətlərini davam etdirmiş, dünya dövlətlərini, xüsusən xristian dünyasını özlərinin yalan üzərində qurulmuş planlarına inandıra bilmiş və nəticədə, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini ələ keçirərək orada yaşayan minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş və sağ qalanlarını deportasiya etmiş, onların əmlakını qarət etmiş, həmin yerlərin tarixi abidələrini məhv etmişdi.

Bu gün də, həmin siyasət Qərb dövlətləri və Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycana və onun xalqına qarşı davam etdirilməkdədir.

Ermənilərin türkün qarşısında duruş gətirə bilməsinin əsas səbəbi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qərb dövlətləri (İngiltərə, Fransa, ABŞ və bir para Avropa dövlətləri və nəhayət, siyasət ipi həmişə ermənin boyununda olan Rusiya) tərəfindən müdafiə olunmalarıdır.

Bəs, hansı səbəbdən bir ovuc ermənidən ötürü bu qədər güc dövlətləri XIX əsrin ortalarından başlayaraq bu günə kimi, vaxtı çatdıqca, «erməni problemi»ni ortaya ataraq dünya siyasətində bir gərginlik yaradırlar. Bunun cavabını tapmaq üçün əl də baş sındırmaq lazım deyil. Çünki iki əsrdən çoxdur ki, həmin dövlətlər bu siyasəti yeritməklə öz iç üznlərini, daha doğrusu siyasətlərini açıb ortaya qoymuşdular. Biz də həmin məlumatların bir çoxunu yuxarıda qeyd etmişik.

Lakin nə fayda ki, bu yalan siyasətə arxalanan Qərb dövlətləri və Rusiya Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinə daimi təsir göstərməkdə davam edirlər. Nə vaxtadək? Mənə əl gəlir ki, bu suala Türkiyə, Azərbaycan və eləcə də digər türk dövlətləri çoxdan cavab tapmalı və olmayan bir «problemə» bir dəfəlik son qoymalı idi.

Çox təəssüf ki, Qərb dövlətlərinin bu siyasətinə qarşı indiyə kimi ciddi və tutarlı cavab verilmədiyindən həm Türkiyə, həm də Azərbaycan xalqı əziyyət çəkməkdədir.

Bu gün milyonlar müsəlman öz doğma ata-baba torpaqlarından didərgin düşüb və ya terrorun, özbaşınalıqların qurbanına çevrilərək əzab-əziyyət içində yaşamaqdadır. Yada salaq fələstinləri, əfqanları, iraqılları və digərlərini. Kim onların bu günə salınmasında günahkardır, əlbəttə, Rusiya, Qərb dövlətləri, ABŞ və onların diqtəsilə hərəkət edən müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar – BMT, ATƏT və s. Məgər onlar bilmirlər ki, əsl günahkar kimdir, əlbəttə də bilirlər. Bəs niyə tədbir görmürlər, çünki belə vəziyyət qaldıqca onlar milyonlar qazanır, dünyanı bu və ya digər ərazisinə təsir etmək imkanları genişləyir.

Azərbaycanın ərazisininin 20%-i erməni silahlı dəstələri tərəfindən işğal olunub və 1988 – 1994-cü illərdə baş vermiş Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi zamanı bir milyondan çox azərbaycanlı qaçqın düşüb.

Bu müharibə dövründə Rusiyanın iqtisadi-siyasi və hərbi yardımından istifadə etməklə Ermənistan Respublikasının silahlı birləşmələri (rus hərbi birləşmələri öndə olmaqla) Azərbaycanın torpaqlarında işğalçılıq və soyqırımı həyata keçirmiş, insanlığa qarşı dünyada görünməmiş Xocalı qətliamını törətmişdilər.

İşğalçı məlum, işğal olunan məlum. Lakin təcavüzkar Ermənistanı hələ də dünyanın güc dövlətləri təcavüzkar kimi tanımır və üstəlik torpaqları işğal olunan Azərbaycanı bu təcavüzkar dövlətə güzəştə getməyə məcbur etmək istəyirlər.

İstər 1917 – 1920-ci illər, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı soyqırım siyasətinin əsl mahiyyətini tədqiqatçılar tərəfindən elmi araşdırılması bundan sonra da davam etdirilməlidir. Çünki bu dövrün hadisələri hələ kifayət qədər və tam araşdırılmayıb. Bununla bağlı Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və başqa xarici dövlətlərin arxivlərində tutarlı sənədlər vardı. Həmin sənədlərin gələcəkdə elmi tədqiqatlara cəlb edilməsi, ermənilərin uzun müddət

xalqımıza qarşı apardığı soyqırım siyasətini hərtərəfli araşdırmağa imkan vermiş olardı.

XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər iri şəhərlərində ermənilərin bir sıra istehsal və infrastruktur sahələrdə öz yerlərini möhkəmlətməsi, sovet dövründə isə onların rəhbər partiya – sovet orqanlarında, təhlükəsizlik və inzibati idarələrdə, iqtisadi orqanlarda və s. rəhbər vəzifələrə irəli çəkmək yolu ilə Azərbaycana qarşı zaman-zaman məkrli planlar icra edilmişdi. Bu cür geniş miqyaslı fitnəkar fəaliyyətin son nəticəsi Azərbaycan torpağında Dağlıq Qarabağ kimi dünyanın yaradılmasına gətirib çıxartmışdı (2.).

Hazırda Rusiyanın yaxından köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsi, bir milyon qaçqının və məcburi köçkünün acınacaqlı vəziyyətdə yaşamaları və bütün bu hadisələrə ABŞ və Qərb dövlətlərinin göz yummaları, yaxud xristian təəssübkeşliyi ilə ermənilərin mövqeyinin müdafiə etmələri, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin (822, 853, 874, 884 saylı) ermənilər tərəfindən yerinə yetirilməməsi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi, bir daha onu göstərir ki, dünyada xristian həmrəyliyi hələ də qalmaqda və Cənubi Qafqazda xristian Erməni dövləti haqsız olaraq müdafiə olunmaqdadır. Azərbaycan xalqı bu tarixi dərslərdən nəticə çıxartmalı, dostunu və düşməni tanımalı, onsuzda zaman-zaman əlindən alınmış, parçalanmış torpağının müdafiəsini gücləndirməli, şərait yetişən kimi parçalanmış və işğal olunmuş ərazilərini azad etməlidir.

Xalqımız məkrli düşmənin və onların havadarlarının planlarını puça çıxartmaq üçün ayıq olmalı və gələcəkdə baş verə biləcək faciələrin qarşısını almaq məqsədilə qüvvələrini birləşdirməlidir.

1. Rəhimli Ə. Ermənilərə Güneyli müəllifin tutarlı cavabı. «Respublika» qəz., Bakı, 2002, 17 yanvar, №13.
2. Yenə orada.

Şəxs adları

A

- Abaşidze K. 35
Abdullayev Ə. 15
Abışov V. 15,
Akopyan A. 56, 58
Ağayev M.A. 14
Ağayan S.P. 14
Ağacanyan A. 67
Ağa Petros 117
Ağamalov Ş. 197
Ağayev 180
Ağayev H. 49
Ananikyan B. 14
Anşeles S. 53, 74
Andranik O. 7, 87, 89, 98, 100, 118, 119, 130, 154, 180,
181, 182, 187, 189, 191, 193, 213, 215
Andriyevski Q. 120
Anançenko N. 138
Alyoşa 207
Axundzadə M.S. 142, 148
Axundov M.M. 49
Arkomed S. T. 14,
Arzumanlı V. 15
Arzumanov M. 157
Arutyunov S. 86
Arğutyanyan H. 87
Arakelyan 41, 208
Aşurbəyli İ.b. 68, 72, 129
Atabekyan L. 144
Avşaryan Q. 87

Avanesov V. 102, 104
Avatesov Z. 123, 186, 198, 201, 204, 216
Avakyan B. 13, 60, 170
Ayollo Q.Q. 40, 41, 53, 149, 153, 205, 208, 209

B

Bayraməlibəyov T. 216
Baykara H. 12, 61
Basin 40
Babayev A. 14
Baberovski Y. 133
Baqramyan İ.X. 14
Baqaturov 205
Baqratuni 209
Bağirova İ. S. 15
Balayev A. 15
Banduxt 130
Belenki S. 13
Bıc L.İ. 42
Biçeraxov 203, 204, 208, 209, 217
Bekzadyan A. 42, 69
Behbudov L. 48
Bünyatzadə D. 55
Burcalov E. N. 14
Buşev 208

C

Camalyan 98
Campoladyan 98, 130
Cavadov Q.C. 15
Cəfərov M. Y. 35, 67, 183
Cəmilbəyov 178

Ç

- Çaparidze P. 53, 66, 74, 128, 137, 138, 144, 146, 176,
177, 205
Çəmənzəminli Y.V. 12, 42, 44, 83, 126
Çikaryov İ. 115
Çxengeli A. 35, 37, 178
Çxeidze N.S. 152, 153
Çoxeli A.N. 14

D

- Dalıyev S. 157
Davidyants 199
Denstervil 203, 209, 211
Denikin A.İ. 200
Dəliorman A. 16
Dərabadi P. 15
Dildarov X. 19
Dövlətov 19
Dokuçayev 211
Donskoy D. 67
Dro (Drastamat Kananyan) 130, 154, 177, 217
Dudin 144

E

- Erzunkyan E. 172
Eysuroviç 63

Ə

- Əlizadə N. 14
Əliyev P. 14
Əliyev M.T. 159
Əlibəyli N. 15
Əlibəyov Ə.b. 176

Əliyev Ə. 15
Əliyev Y.A. 43
Əliyev H. 23
Əlixanyan Q. 56
Əfəndiyev S.M. 55, 105
Əmiryan A. 13, 14, 54, 58, 133, 141, 177, 182
Əmircanov Ə.Ə. 43, 134
Əmirov T. 57, 141, 158
Ənvər Paşa 178, 202
Əsədullayev Ş. 43, 46, 134
Əsədullayev Ə. 136
Əsədov S. 15
Əsədullayev M. 43, 134
Əzimov H. 14
Əzizbəyov M. 43, 55, 208

F

Fioletov İ. 40, 144, 177
Frolov B. 42

G

Geçəqori Y.P. 67, 67, 152
Gelovani D. 174
Gülxəndyan A. 121, 171, 201

H

Hamazasp (Hamazasp Srvandzyan) 87, 89, 130, 175, 176,
177, 182, 186, 199,
201, 204, 207, 217

Hacıbababəyov M.b. 183
Hacinski M. 43, 49, 134, 141, 183, 185, 200, 210
Hacinski C. 183
Hacı – İrzayev A.Ə. 142
Heydərov M. 43

Heydərov İ. 129
Həsənov C. 15
Hüseynzadə M.Ə. 149

X

Xasməmmədov Ə. 148, 148, 155
Xasməmmədov X.b. 183
Xarlamov A. 35
Xanoyan S. 58
Xatisov A. 86, 172
Xeço 130
Xəlil bəy 200
Xiyabani Ş.M. 118
Xoyski F. 38, 43, 67, 134, 141, 148, 183, 187, 214, 217
Xudavərdov T. 159

İ

İbrahimov A.Z. 14
İbrahimov Z. 14
İbrahimov S. 47
İsrafilbəyov M. 55
İsmayılov R. b. 11
İsgəndərov A. 15
İtkin S. 13, 63

J

Jgenti M. 60

K

Kaçaznun Ov. 90, 149
Karinyan A. 172, 177
Karçikyan X. 67
Kalman 53
Kaprielyan İ. 41

Karakaşev 42
Karaoğlanov G. 157
Karamaov K. 157
Kasaşvili İ. 53
Kasparov V. 53
Kavtaradze S. 120
Kazarov 186, 198, 201
Kazımsadə F. 17
Kedirov M. 120
Kerri 130
Kəsrəvi Ə. 116
Kluqe A. Y. 142, 148
Klossovski Ç.B. 142, 188
Kleşşov 115
Kirokossyan C. 14
Korqanov 13, 54, 54, 49, 120, 121, 123, 133, 138, 170,
171, 172, 177, 182
Kojemyako 162
Kolesnikova N.N. 14, 140
Kocel 118
Koçarov P. 69
Kuznetsov 102

Q

Qaber-Korn A. 172, 207
Qay (Hayk Bjškyan) 7, 87
Qarabəkir K. 16, 179, 187, 201
Qaraxan L.M. 183
Qalustyan A. 14, 127
Qaloyan Q.A. 14
Qasimov M. 15
Qasimov N. 15
Qabrielyan A. 74
Qafafyan A. 87

Qəniyev S.M. 184
Qotsinski N. 154
Qriqoryan A. 56
Qubanov F. 115
Qubvillo V.V. 142
Quliyev A. 47
Qukasov Y. 59
Qurko-Kryajin V. 17
Qurevic S. 74

L

Lansinq R. 122
Lalayev S. 19, 157, 158, 162, 177
Lenin V.İ. 11, 67, 84, 102, 103, 107, 108, 114
Lemley 208
Lifşis L.M. 14
Litvinov 148
Litovski A.A. 142
Lvov Q. Y. 34

M

Maqalov 154
Martikyan S. 138, 177
Məmmədzadə M.B. 12
Makkarti C. 16, 17
Makkarti K. 16, 17
Mak – Donel 208
Manvel A. 13
Malevil C. 98
Malıqin İ.V. 120, 121
Markar yan S. 172
Marsimon 117
Mayevski 85
Manukyan A. 90

- Mandelştam (Ladov M.N.) 40
Martirosyan 186
Melnikov M. 115
Mehrabyan V. 87
Mehmed F.V. (Ferik-Vehib Mehmed Paşa) 98, 99, 200
Mesrop 86, 88
Məmmədov İ. 15
Mədətov Q. 14
Məlikov C. 19, 158
Məlikov A. 19
Məlik-Aslanov X. 67, 183
Məlik – Yeqanov D. 183
Məlik Yolçıyan 186, 206, 208
Məmmədov X. 15
Məhərrəmov N. 15
Məmmədov İ. 15
Məmmədov M. 15
Məmmədova L. 15
Məmmədbəyov Z.Q. 153
Mənsurov A. 15
Məmmədova E.A. 15
Məhərrəmov M. 183
Miralayev T. 14, 261
Milman A. 14, 67, 61
Mirmöhsün M. 144
Mins İ.İ. 14
Mikoyan A. 13, 14, 54, 56, 58, 70, 71, 73, 93, 102, 115,
125, 133, 177, 182, 206, 207, 217
Mirzəbekyan 56
Mixaylov N. M. 142, 180, 193, 195, 197
Mravyan A. 58
Mustafa N. 15
Musayev İ. 15
Muradyan 177

Muxtarov M. 47
Mürsəl Paşa 201, 210

N

Nağıyev M. 47, 205
Naneyşvili V. 53
Nazim bəy. 201
Nəcəfov B. 15
Nəsirov T. 15
Nərimanov N. 55, 131, 145, 146, 147, 155
Nərimanbəyov N.b. 183
Njde 217
Nikolay II 34, 35, 95, 226
Nikolayeviç N. 89
Nikitin 40, 117, 118
Novatski A. F. 142, 155, 157, 176, 197
Nuru Paşa 200, 201, 216, 217

O

Oqacanov A. 209
Onullahi S. 15
Okineşvic R. 53
Odişelidze 99
Ohanesov 186
Osepyan S. 120
Orucov H.İ. 179

P

Paxlavuni Y. 139
Pastırmacıyan K. 88
Papacanov M. 35
Paşayev A. 15
Pereverzev P. 35
Petrosyants 157

Petrov Q.K. 183
Peçenkin 208
Pipik 40
Pişəvəri S.C. 140
Poqosyan Qr. 56
Roluxin V. 173
Privol A.A. 14
Prjevalski 99
Pyotr 3, 4, 5, 83

R

Ratqauzer Y. 13
Rayevski A. 13
Ramişvili 153, 154
Rəsulzadə M.Ə. 12, 43, 46, 49, 65, 101, 104, 127, 134, 140,
154, 159, 184, 185, 187, 199, 200, 202
Rəhimoğlu H. 15
Rəfiyev M. 49
Rəcəbov R.A. 15
Reus 122
Roxlin V. 74
Rudendorf 202
Rüstəmbəyov Ş. 49, 183
Rzayev B. 183

S

Saatsazbekov L. 139
Saturyan A. 59
Saakyan 144, 149
Sadovski 205, 208
Sarkis 207
Saleh B. 15
Sadıqov M. 15
Sef S.E. 13, 36, 120, 135

Seyidov M.Q. 183
Semyonov M. 60
Sərdariniya S. 119
Səfikürdski N. b. 142, 153
Skotland – Lidden 85, 217
Skibitski M. A. 5
Smit 60, 67
Smirnov A. 98
Soçnev 41
Stalin İ.V. 135
Sturua Q. 53, 115
Stopani A. 68, 69
Stokson 209
Sultanov H. 55, 142
Sultanov X.P. 183, 198
Suxarsev İ. 138, 146
Süleymanov M. 15
Svyataçovski T. 16, 17, 150

Ş

Şahmalıyev İ. b. 142
Şahmalıyev M. b. 142
Şahtaxtinski Q.b. 183
Şaumyan Sur. 13, 138, 151
Şahbazov T. 55
Şavrov N.N. 6, 14, 95
Şaumyan St. 11, 13, 14, 16, 40, 41, 51, 52, 53, 54, 58, 59,
61, 62, 63, 64, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 92, 93,
102, 103, 104, 106, 107, 120, 125, 130, 131,
132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141,
144, 145, 146, 149, 150, 151, 159, 161, 162,
170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 181,
182, 183, 185, 198, 202, 205, 206, 207, 208,
209, 217, 227, 229, 230

Şedd 118
Şeboldayev B.P. 121, 186
Şeyxzamanov N. 185
Şteyn Q. 13
Şıx Balayev 158

T

Talışinski Ə.b. 135, 146
Tağıyev H.Z. 46, 47, 205
Tağıyev A.Q. 43, 144
Tarcumanov A. 158
Teryan V. 104
Təkinski M. 142, 148
Təhmasib 4
Topçubaşov Ə.M. 12, 43, 45, 129, 134, 144, 193
Tokarjevski E.A. 14, 121
Tovmasyan Q. 56
Torkom 98
Ter – Qazaryan T. 67, 152, 171
Ter – Qazarov S. 171
Ter – Zaxaryan S.N. 69
Ter – Qriqoryan 69
Ter – Qabrielyan S. 119, 151
Ter – Qabrielyan İ. 172
Ter – Oqanyan 171
Ter – Arakelyan A. 74
Ter – Karapetyan A. 74
Ter – Mikaelyan 144
Tsibulski 205
Tumanyan S. 56
Tyuşkov 208

U

Uçarol R. 16
Umanski L. 208, 209

V

Varşamyan Q. 128
Vasin 41
Vaçiyans 149
Vartanyan S. 14
Velunte 208
Vermişev X.İ. 92
Vəkilov M. 49, 134, 192
Vişinski 98
Vorontsov – Daşkov 86, 88, 131
Vlasov S. 157

Y

Yakobson 68
Yarışev 60
Yermak 208
Yusupov İ.A. 14
Yezov Q. 14
Yefremov 115
Yusifbəyov N. 49
Yusifbəyov B. 142
Yüzbaşyan 63

Z

Zalayan A. 214
Zevin 144
Zeynalıoğlu C. 12

XÜLASƏ

Rusiya imperiyasının əsarət altına aldığı müxtəlif xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində çox böyük və çətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuşdur.

Təqdim olunan Monoqrafiya mövzusu Azərbaycan tarixi üçün olduqca aktualdır.

Monoqrafiyanın hazırlanmasında əsas məqsəd 1917 – 1920-ci illərdə Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda ayrı-ayrı təşkilatlar arasında gedən mübarizədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı məkrli planlarını açıb göstərməkdir. Eyni zamanda, ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınları, onları ata-baba torpaqlarından zorla qovaraq əmlaklarını qarət etmələri monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

«Azərbaycanlıların soyqırımı» adlı monoqrafiya mövzusu giriş, iki fəsil və nəticədən ibarətdir.

Birinci fəsildə 1917 – ci ildə Azərbaycanda baş vermiş siyasi hadisələrdən bəhs olunur. Bu fəsildə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almaq üçün müxtəlif siyasi qüvvələr arasında gedən mübarizənin daha da kəskinləşməsi qeyd olunur və Cənubi Qafqazda əsas siyasi və iqtisadi mərkəz olan Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların məqsədlərinə aydınlıq gətirilir.

Monoqrafiyada təkcə Bakıda deyil, eyni zamanda Azərbaycanın başqa şəhər və kəndlərində də, o cümlədən İrandakı Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin pozuculuq fəaliyyəti müxtəlif arxiv sənəd və elmi – tədqiqat materialları əsasında geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

İkinci fəsildə erməni – bolşevik hərbi qüvvələrinin Şimali Azərbaycanın mərkəzi şəhərləri olan Bakıda, eləcə də Şamaxı, Quba, Oarabağ, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran, ingilis-rus sün-

gülərinə arxalanaraq, Cənubi Azərbaycanın Salmas, Xoy, Urmıya, Maku və başqa yerlərində azərbaycanlılara qarşı törədikləri dəhşətli qırğınları çoxsaylı arxiv sənədləri və elmi ədəbiyyatlardan istifadə etməklə şərh olunmuşdur.

Monoqrafiyada ermənilərin, əvvəllərcə Müvəqqəti hökumət, sonra Sovet Rusiyası və Bakı Xalq Komissarları Soveti, eləcə də Sentrokaspi Diktaturasının himayəsindən istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı məkrli planlarını həyata keçirmələri verilmişdi.

1991-ci ilin sonunda Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, XX əsrin əvvəllərində xalqımıza qarşı ermənilərin törədikləri soyqırımları ciddi və sistemli araşdırılmağa başlanılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı soyqırım siyasəti bütün XX əsr boyu davam edib və təəssüflər olsun ki, soyqırım problem bu gün də qalmaqda davam edir. Lakin bu sahədə aparılan elmi – tədqiqat işləri hələ yetərli deyil. Çünki ermənilər türk torpaqlarına qarşı öz məkrli iddialarından bu gün də əl çəkməmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, XXI yüzilliyin əvvəllərində də öz haqsız və ədalətsiz «fəaliyyətlərini» davam etdirən ermənilər bəzi qərb dövlətiləri və o cümlədən Rusiya tərəfindən aktiv müdafiə olunmaqdadır. XX yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i zəbt edən ermənilər bu gün də işğal altında saxlamaqda davam edir. Ona görə də bu aktual, ciddi problemin elmi çəhətdən öyrənilməsinə nəinki Azərbaycan tarix elmi, eyni zamanda şəhid olmuş övladlarının xatirəsini daimi əziz tutan, tarixi vətən torpağının itirilməsi ilə bərişmayan, ruhdan düşməyən, həqiqətin qalib gələcəyinə ümidini itirməyən Azərbaycan xalqı xüsusi diqqət verilməlidir.

Резюме

Разные народы, в том числе Азербайджанский народ, бывшие в неволе в составе Российской империи, под национальным гнетом, в XX в. были вынуждены столкнуться с большими и трудными историческими событиями.

Представляемая тема монографии очень актуальна для азербайджанской исторической науки.

Главной целью в подготовке монографии является раскрытие коварных планов армян против азербайджанцев в ходе борьбы отдельных организаций за политическую власть в Азербайджане в 1917 – 1920 гг. Одновременно в монографии нашли свое отражение ужасные резни, учиненные армянами против азербайджанцев с целью претворения в жизнь несбыточной мечты о «Великой Армении», массовое изгнание азербайджанцев с их родных, исконных земель, массовый грабеж собственности изгнанных азербайджанцев армянами.

Монография «Геноцид азербайджанцев» состоит из введения, двух глав и заключения.

В первой главе предметами исследования являются политические события, происходившие в Азербайджане в 1917 – ом году. В этой главе подчеркивается обострение борьбы между разными политическими силами за власть в Азербайджане и выясняются цели политических партий, функционирующих в главном политическом и экономическом центре Южного Кавказа – в городе Баку.

В монографии на основе разных архивных документов и материалов исследуется деструктивная, разрушительная «деятельность» армян не только в Баку, но и одновременно в других городах и селах северного Азербайджана, в южном Азербайджане и результаты скрупулезного исследования доводятся до сведения широкого круга читателей .

Во второй главе на основе многочисленных архивных документов и научной литературы изложены, исследованы ужасные резни против азербайджанцев, учиненные армянами – большевитскими военными формированиями в центральных городах Северного Азербайджана (Баку, Шемахи, Куба), в Карабахе, в Кюрдамире, в Сальяне, в Ленкорани, а англо – русско – армянскими военными силами и в других городах Южного Азербайджана.

В монографии освещается античеловеческая деятельность армян при реализации своих сумасбродных, коварных планов против азербайджанцев. Армян пользовались сначала активным покровительством Временного Правительства, а потом нового Советского правительства России, Бакинского Совета Народных Комиссаров, а также Диктатуры Центрокаспия.

После восстановления государственной, политической независимости Азербайджана в конце 1991-го года было начато серьезное и системное исследование геноцида, учиненного армянами против нашего народа в начале XX столетия. Необходимо отметить, что эта сумасбродная, античеловеческая, коварная «деятельность» армян продолжалась также в течении всего XX века и тяжелые проблемы, связанные с этим геноцидом, остаются до сих пор. Важно подчеркнуть, что проведенные научно – исследовательские достижения по изучению этой проблемы пока не могут удовлетворить наши требования. Потому, что армяне до сих пор не отказались от своих коварных планов завоевания тюркских земель и расширения территории «Армении» за счет этих территорий. К сожалению, и в начале XXI столетия армян в этом несправедливом деле активно поддерживают некоторые государства и международные организации. Армяне до сих пор держат под оккупацией 20 % азербайджанских земель, которые отторгнула от Азербайджана в начале 90 – х годов прошлого века. Поэтому необходимо обратить особое вни-

мание научному изучению этой актуальной, острой проблемы не только Азербайджанской исторической науки, но и всего Азербайджанского народа, который хранит Память о своих павших, не смирился с потерей вековых, родных очагов, не пал духом, не теряет надежду на торжество Справедливости.

Genocide of Azerbaijanis

Summary

Different nations, including the Azerbaijani people, who were in captivity in the content of the Russian Empire, under the national oppression, in the XX century were forced to face with great and difficult historical events.

The presented theme of the monograph is a very topical issue for the Azerbaijan's history science.

The main purpose for the preparation of the monograph is to expose the insidious plans of Armenians against Azerbaijanis in the course of the struggle of individual organizations for political power in Azerbaijan in 1917 - 1920. At the same time in the book has been reflected the horrible massacre committed by Armenians against Azerbaijanis to implement an unreal dream of "Great Armenia", the mass expatriation of Azerbaijanis from their native, ancestral land, the mass looting of property of Azerbaijanis expelled by the Armenians.

The monograph "Genocide of Azerbaijanis" consists of the introduction, two chapters and the conclusion.

In the first chapter, the subject of the research is the political events that took place in Azerbaijan in the 1917. This chapter emphasizes the intensification of the struggle between different political forces for gaining the power in Azerbaijan and clarified purpose of political parties, operating in the main political and economic center of the South Caucasus – in Baku.

based on various archive documents and materials has been investigated destructive and subversive "activities" of the Armenians, not only in Baku, but at the same time in

other cities and villages of Northern Azerbaijan and in Southern Azerbaijan; the results of meticulous research brought to the attention of wide range of readers.

In the second chapter, based on numerous archival documents and scientific literature presented, investigated terrible massacre against Azerbaijanis committed by Armenian-Bolshevist military forces in the central cities of Northern Azerbaijan (Baku, Shamakhy, Guba), in Garabagh, Kurdamir, Salyan, Lankaran and by the English - Russian - Armenian armed forces in other cities of South Azerbaijan.

In the monograph are elucidated anti-human activities of the Armenians in the implementation of their wild, cunning plans against the Azerbaijanis. At first Armenians enjoyed the active patronage of the Provisional Government, then the new Soviet government of Russia, the Baku Soviet of People's Commissars and the Centro Caspian Dictatorship. After the restoration of the state and political independence of Azerbaijan in late 1991, began serious and systematic study of genocide committed against our people by the Armenians in the early XX century. It should be noted that this insane, anti-human, crafty "activities" of the Armenians continued throughout the XX century, and serious problems associated with the genocide remain to this day. It should be emphasized that conducted scientific - research achievements on the study of this problem are not yet able to meet our demands. Because Armenians have not retreated from their insidious plans to conquer the Turkic lands and to expand the territory of "Armenia" at the expense of these territories. Unfortunately, at the beginning of the XXI century some states and international organizations actively support the Armenians in this unfair practice. The Armenians still keep occupied 20% of Azerbaijani lands that torn away from Azerbaijan in the

early 90s. Therefore, to pay a special attention to the scientific study of the current, acute problems that is necessary not only for the historical science of Azerbaijan, but also for all Azerbaijani people. The Azerbaijani people, who cherish the Memory of those who have died for their native land, do not accept the loss of their centuries old homes, do not collapse and do not lose hope for the triumph of Justice.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı: Elm, 1995, 164 s.
2. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu – XX əsr). Bakı: Elm, 1998, 320 s.
3. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001, 174 s.
4. Abışov V.Ş. Fevral-oktyabr inqilablarından sonra erməni millətçilərinin antiazərbaycan fəaliyyətinin canlanması // Tarix və onun problemləri, 2000, №3-4, s. 82-86.
5. Açıq söz qəz., 1917, 14 may – 14 iyun, № 462, 472, 497.
6. Ağayev M.A. Azərbaycan burjua ideologiyasında milli məsələyə dair bəzi şüarların tənqidi (1917-1920). //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, № 2-3, s. 21-26.
7. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
8. Azərbaycan hökuməti Şamaxı qəza rəisinin dəftərxanası (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA) - f. 949, siy. 1, iş 8, v. 39.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra - ARPIİSSA) – f. 277, siy. 2, iş 14, v.1, 49; iş 13, v.5; iş 7, v. 37-38; f. 277, siy.8, iş 536, v.174; iş 26, v.1.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər

- Nazirliyi (ARDA) – f. 894, siy.4, iş 65, v.1-3; siy.10, iş 31, v.1-8; iş 81, v.9-10; iş 80, v.39-44.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi (ARDA) – f. 100, siy.2, iş 791, v.106-107.
 12. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 95, v.1-2, 4; iş 99, v.5-8; iş 6, v.3-7; iş 105, v.4; iş 96, v.32.
 13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı nümayəndəliyi (ARDA) – f. 897, siy. 1, iş 11, v.144, 149, 193.
 14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi (ARDA) – f. 970, siy. 1, iş 4, v.1-2.
 15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 199 s.
 16. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi (ARPIİSSA) – f.1, siy. 85, iş 462, v.518-522.
 17. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət (ARDA) – f.389, siy. 1, iş 65, v.32.
 18. Azərbaycan SSR Həmkarlar təşkilatı (ARDA) – f. 1134, siy.2, iş 5, v.167.
 19. Azərbaycan SSR Pozt və Teleqraf Xalq Komissarlığı (ARDA) –f. 50, siy.5, iş 583, vv.201-202.
 20. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Z.M.Bünyadovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1990, 381 s.
 21. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1973, 598 s.
 22. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
 23. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğruna bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Z.İ.İbrahimovun və M.S.İsgəndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərnaşr, 1960, 676 s.
 24. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı. /Ə.S.Sumbatzadənin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1978, 218 s.

25. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti» qaz., Bakı, 1998, 27 mart, №80.
26. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı:Azərnəşr,1992, 276 s.
27. Cavadov Q.C. XIX əsridə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair – // Elturan. 1994, № 1-2, s. 26-30.
28. Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı: Gənclik, 1994, 71 s.
29. Dadaşpur M. Kazım xan Quşçu. Urmiya, Yaz, 2009, 208 s.
30. Erməni könüllüləri, Tiflis, 1916. s. 4-12.
31. Ermənistan Azərbaycanlıların tarixi coğrafiyası /B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Gənclik, 1995, 456 s.
32. Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planlarında. //İpək yolu, 1998, № 2, s.70-75.
33. Əliyev Ə. Azərbaycan – Türk Respublikası. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1991, 01 may, №18.
34. Əliyev P. Qarabağ bolşevikləri Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Bakı: Azərnəşr, 1963, 106 s
35. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1963, 112s.
36. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər (1917-1918-ci illər). Bakı: Elm, 1971, 126 s.
37. Əzimov H. İnqilab dövründə Azərbaycanda kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə. Bakı: Elm, 1976, 37 s.
38. Həsənov C. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk – müsəlman soyqırımı? «Azadlıq» qəz., Bakı, 1994, 31 mart, № 31.

39. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərneşr, 1993, 361 s.
40. «Hümmət», qəz., Bakı, 1918, 31 mart, №37.
41. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (ARDA)- f.30, siy.1, iş 108, v.1.
42. İbrahimov A.Z. Azərbaycan Böyük Oktyabr sosialist inqilabının hazırlanması dövründə. Mart-oktyabr 1917-ci il. Bakı: ADU, 1988, 80 s.
43. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərneşr, 1957, 585 s.
44. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərneşr, 1970, 523 s.
45. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997, 184 s.
46. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərneşr, 1993, 163 s.
47. İSTPART (ARPIİSSA) - f. 276, siy. 1, iş 94, v.15; siy. 2, iş 16, 155, v.15; siy.9, iş 1, v.15.
48. Qasımov M. və Qasımov N. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı: Təhsil, 2001, 453 s.
49. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər // Həyat, Bakı, 1992, 22 may, №100.
50. Kərimov Z. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai təşkilatların və siyasi partiyaların fəaliyyətində mətbuatın rolu. (bax:) //Tarix və onun problemləri, jur., №4 2010, s. 48.
51. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dörd cildə, birinci cild. Bakı, 2009, 512s.
52. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 163 s.

53. Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 95 s.
54. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı: Sabah, 1996, 174 s.
55. Məmmədov İ. və Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, 71 s.
56. Məmmədov M. Borçalı mahalı və Qaçğan kəndi. Bakı: Təfəkkür, 2001, 292 s.
57. Məmmədova L. Azərbaycanda erməni siyasi təşkilatlarının xəyanəti // Respublika, Bakı, 2004, 17 mart, №073.
58. Məmmədova L.A. 1918-ci il Mart hadisələri. // Hərbi Bilik, 1998, №2, s.61-63.
59. Məmmədov M.B. Ermənilər və İran. Bakı: Azər-nəşr, 1993, 42 s.
60. Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
61. Mehmet Saray. Quzey və Güney Azərbaycan Türklərinin Tarixi. Bakı, Şərq və Qərb, 2010, 724 s.
62. Milman A. Bakı Soveti – Azərbaycanda proleter diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917-ci il – iyul 1918-ci il). Bakı: Azər-nəşr, 1957, 152 s.
63. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyaçıları və qırmızı partizanları. Bakı: Azər-nəşr, 1970, 130 s.
64. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
65. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı: Azər-nəşr, 1992, 77 s.
66. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı: Maarif, 2002, 87 s.
67. Onullahi S. Azərbaycanın güneyində türk soyqırımı

- mi. //Dünya azərbaycanlıları. Jur. № 1-2, 2003.
68. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azər-nəşr, 2001, 535 s.
 69. PiriyeV. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 350s.
 70. Pişəvəri M. C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər-nəşr, 1984, 429 s.
 71. Rəhimli Ə. Ermənilərə Güneyli müəllifin tutarlı cava-bı. «Respublika» qəz., Bakı, 2002, 17 yanvar, №13.
 72. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azər-nəşr, 1997, 257 s.
 73. Rəhimov K. Bir məsələyə üç baxış: Andranik kim-dir? //Azərbaycan Kommunisti, 1990, № 7, s. 49-60.
 74. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 113 s.
 75. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. Bakı: Sabah, 1994, 134 s.
 76. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s
 77. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq-qərb, 1994, 38 s.
 78. Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı: Elm, 1998, 412 s.
 79. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyə məktəbi. Bakı: Hərbiyyə nəşriyyatı, 2000, 176 s.
 80. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000, 172 s.
 81. Svyataxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989, № 11, s. 117-134.
 82. Şeyxzamanlının xatirələri. Bakı: Qartal, 1997, 302 s.
 83. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Fars dilindən tərcümə edən Atilla Maralanlı. Bakı, «Elm», 2006, 120 s. S. 24.
 84. Tarixi sənədlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 122-143.

85. Topçubaşov Ə. Azərbaycanın təşəkkülü. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1990, № 3, s.114 -133.
86. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

Türk dilində

87. Altan Deliorman. Türklərə qarşı erməni komiteleri. ikinci nəşri, İstanbul: Bağıcı Başım və Yayıncı evi, 1975, 360 s.
88. Azərbaycan Belgələrində Erməni sorusu (1918-1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivletisi Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
89. Erməni sorusu. 1914-1923. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1991, 295 s.
90. Erməni kültür terörü. Türkiyə: İğdır, 1998, 41 s.
91. Kazım Qarabakir. Erzincan ve Erzurumun qurtuluşu. Erzurum: Güner Metbesi, Ticaret və Senaye, 1990, 526 s.
92. Dr. Rifat Uçarolun. Siyasi tarih (1789-1984).İstanbul: Filiz kitabı, 1995, 892 s.

Rus dilində

93. Агамалиева Н. и Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 112 с.
94. Агамалы-оглы С. Азербайджан до и после переворота. /Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Сборник. Баку: Азерцентропечать, 1920, 48с.
95. Агаян Ц.П. Победа Советской власти и возрождение Армянского народа, Москва: Мысль, 1981, 224 с.
96. Адрес-Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Правительственная типография

- газ. «Азербайджан», 1920, 64 с.
97. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). /Гос. Ком. проведению 80-й годовщины АДР Ин-т истории АН Азербайджана им. А.А.Бакыханова. Баку: Элм, 1998, 306 с.
 98. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с.
 99. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна. Баку: Гянджлик, 1982, 136 с.
 100. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1987, 320с.
 101. Ананикян Б. Идеино-политический крах партии дашнакцутюн. Ереван: Айастан, 1979, 300 с.
 102. Аркомед С.Т. Материалы по истории от падения Закавказья от России. Тифлис: Государственное издательство Грузии, 1931, 111 с.
 103. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов Армянского вопроса. /Под ред. Мирзоев М. Баку: Щур, 1993, 45 с.
 104. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917-1918 г.г.). Баку: Азернешр, 1973, 223 с.
 105. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва, РОССПЭН, 2010, 855 с.
 106. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917. Баку: Елм, 1997, 335 с.
 107. Баграмян И.Х. Мои воспоминания. Ереван: Айастан, 1979, 664 с.
 108. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с.
 109. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года

- в Азербайджане (хроники событий). Баку: АЗГИЗ «а», 1927, 253 с.
110. Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и Материалы. (1917-1921гг.) Тбилиси: Сабчота Сакартело, 1958, 786 с.
111. Бурджалов Е. Н. Вторая русская революция. Москва: Наука, 1971, 463 с.
112. Бюллетень диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. К-та, разные годы.
113. Вартанян С. Победа Советской власти в Армении. Ереван: Айпетрат, 1959, 522 с.
114. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. /Сборник документов. Под ред. А.Н.Мнацаканяна, А.М.Акопяна, Г.М.Даллакяна. Ереван: Айпетрат, 1957, 682 с.
115. Газ. «Бакинский рабочий», разные годы.
116. Газ. «Баку», разные годы.
117. Газ. «Известия Бакинского Совета», разные годы.
118. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». , разные годы.
119. Газ. «Известия Мусульманского Комитета», разные годы.
120. Газ. «Наша время», Баку, разные годы.
121. Газ. «Каспий», разные годы.
122. Газ. «Азербайджан», разные годы.
123. Газ. «Борьба» (Орган Закавказского Област. и Тифлисского Комитетов Социал-демократической Рабочий партии), разные годы.
124. Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. Москва: Мысль, 1977, 296 с.
125. Галустян А. Из истории борьбы трудящихся Гянджинской (Елизаветпольской) губернии Азербайджана за Советскую власть. Баку: Азернешр, 1963, 62 с.

126. Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Баку: Коммунист, 1990, 15 с.
127. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991, 205 с.
128. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской демократической республики (1918-1920 гг.). //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyahı, 1991, № 1, с.27-33.
129. Дашнаки. /Составитель и автор вступительной статьи Б.Голубов. Баку: Коммунист, 1990, 39 с.
130. Денстервилль (Генерал майор). Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. (Пер.с англ. Руденко). Тифлис: Совет. Кавказа, 1925, 281 с.
131. Документы и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис: Типография Правительство Грузинской Республики, 1919, 512с.
132. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Баку, Элм, 1990, 123с.
133. За власть Советов в Закавказье. Тифлис: Изд-во полит. Упр. ЗакВО, 1964, 96 с.
134. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1918, 428 с. Без издательство.
135. «Из прошлого». Баку, Кооперативное издательство «Бакинский рабочий», 1923, 157 с.
136. Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане). Баку: Кооперативное издательство и при Б.К. А.К.П. Бакинский Рабочий, 1924, 107 с.
137. Исторические записки. /Отв.ред. Б.Д.Греков. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1938, 397 с.

138. История внешней политики СССР. 1917-1985. В. 2-х т. Т.1, 1917-1945 гг. Под. ред. А.А.Громыко, Б.Н.Пономарева. Москва: Наука, 1986, 534 с.
139. История гражданской войны в СССР. 1917-1922. В.5-ти т. Т.3. ред.комис.С.Ф.Найда и др. Москва: Политиздат, 1958, 678 с.
140. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция. 1917 – 1918. Москва, Издательство «Социально – политическая Мысль», 2004, 600 с.
141. Иткин С. Очерки по истории профдвижения в г.Баку и его районах. 1917-1920 г. Баку, Издание РИО А.С.П.С., 1927.
142. Казем–заде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). /Перевод Л. А. Умаевой/. АМЕА А.А.Бакыханов адына Тарих Институтунун архиви. Ф. 1, сий. 1, инв. 4292.
143. Камуран Г. Армянское досье. Баку: Язычы, 1993, 372 с.
144. Канадеев И.К. Очерки Закавказской жизни. Баку: Азербайджанской Советской Энциклопедии, 1990, 122 с.
145. Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах. /Редколлегия: Товмасян В.А., Атаджанян В.А., Нерсисян Ю.Б. Степанакерт: 1989, 158 с.
146. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: Элм, 1990, 92с.
147. Кирокосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1986, 480 с.
148. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. – июль 1918 г. Воспоминания. Баку: Азернешр, 1958, 119 с.
149. Лифшиц Л.М. Героический подвиг Бакинских большевиков. Баку: Азернешр, 1964, 290 с.

150. Магеррамов Н. Междупартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917-сентябрь 1918 гг.): Дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1991, 192 с.
151. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и Армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158с.
152. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.): Дисс. ... канд.ист.наук. Баку, 1996, 193 с.
153. Мамедова Л. Февраль 1917: Новая фаза подъема армянского политического в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1995, 61 с.
154. Мамедова Л. Панорама военно-политических событий августа-сентября 1918 года в Баку. // *Nərbî Bilik*, № 5, 1997, s.75-79.
155. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Общественно-политические процессы в Азербайджане в 1917-1920 годы. Баку: Азербайджан, 1997, 36 с.
156. Мансуров А. Белые пятна истории и перестройка. Баку: Язычы, 1990, 224 с.
157. Мемуары Русского офицера. // *AMEA-nın Xəbər-ləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyalı*, 1988, № 3, s.80 -103.
158. Микоян А. Дорогой Борьбы. Москва: Политиздат, 1971, 590 с.
159. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
160. Минц И.И. Год 1918 – й. Москва: Наука, 1982, 576 с.
161. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Из общественно-политической истории Азербайджана начала XX столетия. Баку: Азернешр, 1998, 78 с.
162. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть первая. Баку: Элм, 1993, 392 с.

163. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая. Баку, Шарг-Гарб, 1994, 336 с.
164. Н.Нариманов. Избранные произведения. Том 2. 1918-1921. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, 768 с.
165. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.). Баку: Азербайджан, 1993, 120 с.
166. Национальные проблемы. //Двухнедельный журнал. №2, Москва, Т-во Типографии А.И.Мамонтова, 1915, с. 29-38.
167. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне. Москва: Калининский Государственный Университет, 1980, 274 с.
168. Нефтяное дело. Журнал, Баку, 1918, №13-16, с.2-6.
169. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку: Азернешр, 1967, 199с.
170. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
171. Раевский А. Партия Мусават и ее контрреволюционная работа. Баку: АЗГИЗ, 1929, 64 с.
172. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. Баку: Красный Восток, 1927, 221 с.
173. Садыгов М. Ответ тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах - XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.
174. Сеф С. Е. Революция в 1917 года в Закавказье (документы и материалы). Тбилиси: Акционерное общество, ЗакКнига, 1927, 391 с.
175. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбили-

- си: ЗакКнига, 1932, 162с.
176. СССР и Турция 1917-1979. Москва: Наука, 1981, 320 с.
177. Сулейманов М. Дни минувши. Баку: Азернешр, 1990, 207 с.
178. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.
179. Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Сборник. Баку: Азерцентрочепать, 1920, 48 с.
180. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.
181. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм, 1990, 160 с.
182. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Госполитиздат, 1958, 411 с.
183. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Политизидат, 1978, 436 с.
184. Шаумян С.Г. Статьи и речи. Баку: Красный Восток, 1929, 305 с.
185. Шаумян С.С. Бакинская коммуна. Баку: Красный Восток, 1927, 118 с.
186. Штейн Г. Бакинская Коммуна. Баку: Красный Восток, 1928, 82 с.
187. Эзов Г. Сношения Петра Великого Армянским народом. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1898, 511 с.
188. Юсупов И.А. Установление развитие Советско-Иранских отношений 1917-1927 гг. Дашкент: Фан, 1969, 227 с.

Mündəricat

Giriş	3 – 33
I Fəsil. Fevral– oktyabr inqilabları dövründə Azərbaycanda erməni təşkilatlarının şovinist siyasəti (1917-1918-ci illər)	34
1.1. Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət və erməni şovinist təşkilatlarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri	34 – 82
1.2. 1917-ci ilin sonu–1918-ci ilin əvvəllərində ermənilərin antiazərbaycan fəaliyyəti	83 – 113
II Fəsil. Erməni–rus bolşevik hakimiyyətinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin güclənməsi və onun ağır nəticələri	114
2.1. 1918-ci ilin mart–aprel aylarında azərbaycanlıların soyqırımı.....	114 – 169
2.2. Bakı Xalq Komissarları Soveti, Sentrokaspi diktaturası və Ararat (Ermənistan) Respublikası dövründə azərbaycanlıların soyqırımı	170 – 225

Nəticə	226 – 234
Şəxs adları.....	235 – 255
Biblioqrafiya.....	256 –269

Vaqif Abışov

**AZƏRBAYCANLILARIN
SOYQIRIMI
(1917 – 1920-ci illər)**

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. F.ç.v. 17.

Tirajı 500 nüsxə.

“Turxan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi